શ્રી પાર્વતીકુંવર સ્મારક ગ્રંથમાળા-૧૪

ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય

વ્યાખ્યાતા

ઝવેરચંદ મેઘાણી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી • અમદાવાદ

પ્રકાશક :
જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી
આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી,
ભદ્ર : અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત : ૧૯૦૦

કીમત એક રૂપિયો

સંવત : ૧૯૯૯
ઇ. સ : ૧૯૪૩

મુદ્રક :
નાથાલાલ મ. શાહ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય,
સૌરાષ્ટ્ર રોડ, રાણપુર
(કાઠિયાવાડ)

સૌ. પાર્વતીકુંવર સ્મારક ગ્રન્થમાળાનો

ઉપોદ્ઘાત

સ્વદેશભક્ત અને સમાજસુધારક સ્વર્ગવાસી રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામના પત્ની સૌ. પાર્વતીકુંવર સને ૧૮૮૦માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. તેમના સદ્વિચાર, સુનીતિ અને સદ્ગુણોનું સ્મરણ રહેવા માટે, સ્ત્રીઓમાં સમાજી સદ્વિચાર અને સદ્ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી, એક ફંડ (રૂ. ૨,૦૦૦)નું ઊભું થયું હતું. તેની વ્યવસ્થા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સ્વાધીન સોંપવામાં આવી છે. એ ફંડના વ્યાજમાંથી આજ સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો ત્યાંની સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

પુસ્તકનું નામ	કર્તા અથવા અનુવાદક	કીમત
૧ ગીતા-દમયંતીના આખ્યાન	નાગેશ્વર જયેષ્ઠારામ પુરાણી	૦—૩—૦
૨ નારી-શિક્ષા ભા. ૧	કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા	૦—૮—૦
૩ " ભા. ૨	"	૦-૧૦-૦
૪ પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર	ગણપતરામ રાજારામ ભટ્ટ	૦—૩—૦
૫ કુમારી કાપે ટેરનું જીવનચરિત્ર	દેવરામ શિવરામ ત્રિવેદી	૦—૩—૦
૬ કુટુંબનું અભિમાન અને પોતાનો દુરાગ્રહ	દ્વારકાદાસ મોતીલાલ પરીખ	૦—૨—૦
૭ નસીબ અને ઉદ્યોગ વિષે નિબંધ	દ્વારકાદાસ મોતીલાલ તથા જગુભાઈ ફૂલચંદ કારભારી	૦—૩—૦

૮ ગૃહિણી કર્તવ્ય દીપિકા	કૃપાશંકર દોલતરામ ત્રવાડી	૦–૧૦–૦
૯. નામાંકિત નારીઓ	મહેરબાનુ, ગુલબાનુ અને જરબાનુ કાવસજી દાવર	૦—૬–૦
૧૦. શિક્ષણશાસ્ત્ર	નારાયણ હેમચંદ્ર	૦—૮–૦
૧૧ ખગોળ વિદ્યા સંબંધી વ્યાખ્યાનમાળા (વ્યાખ્યાન ૧ લું : પૃથ્વી)	આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી	૦—૨–૦
૧૨. પદાર્થ વિજ્ઞાન (ભૌતિક વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો)	મગનશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ	૦—૩–૦
૧૩. બાળકનું ગૃહશિક્ષણ	સૌ. શારદાબહેન મહેતા	૦—૨–૬

સને ૧૯૪૨ ના જાનેવારી માસમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગના ઉપક્રમથી શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ 'ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય' એ વિષય ઉપર વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાન આપેલું. સદરહુ વ્યાખ્યાન પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરી તેનો લાભ સોસાયટીના તમામ સભ્યોને આપવાના ઇરાદાથી શ્રી. મેઘાણી પાસે તે વિસ્તારપૂર્વક લખાવીને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાળાના ચૌદમા પ્રકાશન તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ રીતે વ્યાખ્યાનને વિસ્તારી આપવા બદલ શ્રી. મેઘાણીનો આભાર માનીએ છીએ.

ગુ. વ. સોસાયટી,
અમદાવાદ
તા. ૩૧–૭–૧૯૪૩

જેઠાલાલ જી. ગાંધી
આસિ. સેક્રેટરી

નિવેદન

'ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપવા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ મને એના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ ખાતે નિમંત્રેલો. વ્યાખ્યાન તો ૧૯૪૨ ના જાન્યુઆરીમાં અપાઈ ગયું અને તે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં છપાઈ પણ ગયું. પરંતુ આ વિષય પર મારે હજુ પુષ્કળ કહેવાનું રહી જાય છે એવું મેં શ્રી રસિકલાલભાઈને જણાવતાં તેમણે મને એ વ્યાખ્યાનને વિસ્તારી પુસ્તક રૂપે મહાગી આપવાની તક સોસાયટી તરફથી સાંપડી.

પરિણામે મારા અન્ય આકરા રોકાણો વચ્ચે થઈને આ વિસ્તારનું કેટલું પડ્યાથી એને સમાપ્ત કરવામાં થયેલો વિલંબ તો બેશક ઠપકા પાત્ર છે. જેટલો પહોંચ્યો છે ને તે માટે ક્ષમા ચાહું છું, પણ ખાતરી આપું છું કે આ વિલંબનું વળતર વળી રહે એવા પ્રમાણમાં હું આ કામ પાછળ મચ્યો છું.

વિષયનો પ્રદેશ નવો છે, મારી પૂર્વે કોઇએ એને સળંગ સમગ્ર રીતે હાથ ધર્યો હોવાનું જણાતું નથી, એટલે માગે મારા વાચક-સમૂહની આ વિષય પરત્વેની લગભગ કોરી સ્લેટ જેવી મનોભૂમિકાને લક્ષ્યમાં રાખીને લખાણને વિવેચનપ્રધાન કરતાં પણ સવિશેષ માહિતીપ્રધાન રાખવું પડ્યું છે. સૂક્ષ્મ આલોચન અને મૂલ્યાંકનનો તબક્કો તો હવે પછી જ આવશે-ને તે પણ મારા કરતાં વધુ અધિકારી જનોના હાથમાં.

આ પુસ્તકમાં ટાંકેલાં ઘણાંક ચારણી અવતરણો મારાં સૌરાષ્ટ્રની રસધારના પાચ ભાગ, સોરઠી બહારવટિયા ભાગ ત્રણ, ઋતુગીતો, સોરઠી ગીતકથાઓ તેમ જ પીલાણી ગ્રંથમાળાના પ્રકાશન 'રાજસ્થાનરા દુહા' વગેરે પુસ્તકોમાંથી અને चारण નામે ત્રૈમાસિકમાંથી આપેલ છે, તે સિવાય પુષ્કળ સામગ્રી મારી પાસે અપ્રકટ પડી છે તેમાંથી યે લીધેલ છે. આ પ્રકટ તેમ જ અપ્રકટ, તમામ ભંડોળને એક જ ગ્રંથાકારે મૂકી દેવાની અને તેની સાથે અર્થો, ટિપ્પણો, કોશ વગેરે જોડવાની ઘણા કાળની ઉમેદ છે, પણ તે હજુ બર આવી નથી. એવા અભ્યાસ-ગ્રંથોના પ્રકાશનને તો સંસ્થાકીય ઉત્તેજનની જરૂર રહે છે.

પરિશિષ્ટોમા મૂકેલી માહિતી પૂરી પાડવા બદ્દલ હું ચારણ સ્નેહી શ્રી પીગળશી પરબતભાઇ પાયક બી. એ. (ભાવનગર ચારણ છાત્રાલયના સંચાલક કચ્છી યુવાન)નો ઋણી છું. એમણે બતાવેલા આધારોને મે મૂળ ગ્રથોમાંથી ચકાસી જોયા નથી, કારણ કે એમના પર મને વિશ્વાસ છે છતાં પુષ્પદંત, પિંગલાચાર્ય, રાજશેખર અને ગુણાઢ્ય, એ ચારે ચારણો હોવા વિશે શાં પ્રમાણ છે તે મારા પ્રશ્નનું નિરાકરણ એમનાથી થઇ શક્યું નથી. ચારણોનો એ દાવો છે એટલા જ

પૂરતો એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ રાજસ્થાન તરફના સુશિક્ષિત ચારણ સંશોધકોનો એ દાવો છેક નિરાધાર નહિ હોય એમ માન્યા પછી પણ વાચકોને હું એના સમર્થનની રાહ જોવા વીનવું છું

કેટલાક કાર્યો તો સ્વયંસ્ફૂર્તિથી, મનની મોજ જ્યારે જાગશે ત્યારે કરશું એવી આપણી ગણતરી ભૂલભરેલી હોય છે મારા વિશે તો કહી શકું તેમ છે કે મારા ઘણા કાર્યોની પૂર્ણાહૂતિ બાહ્ય સંજોગોના દબાણને જ આભારી છે ચારણી સાહિત્ય પરનું મારું કથચિંતન જો કોઈ સુભગ ઘડી (કે જે કદી આવતી નથી)ની રાહ જોઈ રહેત તો કદાચ મેં પોતાને જ એ ગુમાવી બેઠત ત્યાંસુધી એનો નંબર ન લાગત પાડ માનું શ્રી રસિકભાઈનો કે મને ગરદન ઝાલીને આ ચક્કીમાં ઓર્યો ! મારું તો કામ પામ્યું, કે આ પ્રશ્નનું સળંગ એક અવલોકન લેવાની લાલસા હવે મને સ્વાંતે માટે સતાવતી મટી

આ પુસ્તકની સૂચિ તૈયાર કરી દેવાનું સાથાસૂચિયું—ના આજે તો સૂચિ એ ગ્રંથના દીવા રૂપ હોઈને અનિવાર્ય—કામ આપણા એક યુવાન ભાષાભિજ્ઞ ભાઈ શ્રી ગોકળભાઈ ધરમદાસ પટેલ એમ. એ. એમણે હોંસથી ઉપાડી લીધું તે બદલ તેમનો ઋણી છું

ફુલછાબ રાણપુર (કાઠિયાવાડ)
તા ૧૪-૭-'૪૩ ગ્વણની એમાસ્વી '૯૯

ઝવેરચંદ મેઘાણી

પ્રકરણસૂચિ

પૂર્વભૂમિકા

ગુજરાત આજે પુનરુત્થાનની અવસ્થામાંથી પસાર થાય છે. આત્મ-તિરસ્કાર અને નિજની અવહેલનાનો તબક્કો એનો વીતી ગયો છે.

ગુજરાતનું આત્મભાન

'મુમા પેમા ચાર' વાળી તિરસ્કૃત ઉક્તિ, જે હજુ તો તાજી, ગઈ કાલની હતી, તેને આપણે યત્નથી જ યાદ કરી શકીએ છીએ અને તે ઉક્તિ પોતે જ આપણને હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. સાચે જ શું આપણી ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા કદી યે આવી ગાળ ખાવાને પાત્ર હતી! એવું વિચારીને આપણે અચરજ પામીએ છીએ.

એનું કારણ આપણને આપણા મગજ-વાડમાનું નવું થયેલું આત્મભાન છે. પરંતુ આત્મભાન એ વેશધારી મિથ્યાભિમાન હોવા સંભવ છે. એવું કલ્પિત મિથ્યાભિમાન પોતાને માટે અનુચિત અભિપ્રાયો બાંધે છે, અને સાથેસાથ પારકાની પ્રવૃત્તિ તેમ જ અવગણના અનાદરના ઉપર પોષાય છે. આત્મલાઘવ અને આત્મશ્લાઘા, એ બેઉ એક જ મગની બે ફાડ જેવા છે. પણ આત્મલાઘવમાંથી આપણે મેળવેલ મુક્તિ એટલી ઉતાવળી નથી નીવડી કે આપણે આપણું નવું આત્મભાન આપણા ગર્વની મર્યાદાના પરિણામે કોઈ આવેશમાંથી નહિ પણ આપણી પોતાની સ્વચ્છ દૃષ્ટિનો દોરો હાને મર્યાદાની ઉદારતામાં મૂકી મૂકી પ્રાપ્ત કરતા જઈએ છીએ.

ગુજરાતની લાંબા દિનોની પરાધીનતા, એક કરતાં વધુ પરચક્રોનાં આક્રમણો, એ આક્રમણોનો અવરોધ કરનાર કોઈ પણ સુગઠિત જાતિબળને અશક્ય બનાવતી આપણી વાણિજ્યવૃત્તિની ઉગ્રતા, અને તે સૌને ચડી જાય તેવું તો ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય તેમ જ ઇતિહાસને અવગણતું, આપણી મુંબઈ યુનિ૦ નું, ત્રણ ચાર પ્રાંતોના શંભુમેળા વચ્ચે પિંખાતું રહેલું શાસન વગેરે વગેરે અનેક અવરોધી બળોએ પાથરેલી કાળી રાતને આપણે વટાવી ગયા છીએ. એ પ્રતાપ છેલ્લી એકાદ પચીશીનાં, યુનિ૦ ની દિવાલની બહાર મચી રહેલાં આપણાં, આત્મભાનનાં આંદોલનોનો છે.

દરિદ્રતાનું કારણ

આશ્ચર્ય નથી કે આ આંદોલનોના ઝંડા ઉડાવનારાઓ પણ ઘણા ખરા તો એ જ યુનિ૦ માંથી જ પાકેલા પુરુષો હતા. નર્મદથી માંડી મુન્શી સુધીના ગુજરાતના નૂતન આત્મભાન અને નવજાગૃતિના નેકીદારોએ છૂપી રીતે પણ પોતાની મશાલ તો રાજાબાઈ ટાવરના દીવામાંથી જ ચેતાવી હતી અમરાપુરીની વેદીમાંથી જીવનનો સ્ફુલિંગ ચોરી લાવનાર પ્રોમીથીઅસનો જ બંડખોર પ્રાણ નૂતન ગુજરાતના નવોદ્દીપનની પાછળ આ સર્વ વ્યક્તિઓના સમષ્ટિ–બળ રૂપે ઊભો છે.

યુનિ૦ ની ઉપકારકતા

સાચું જીવનતત્ત્વ પ્રકાંડ કો' જળરાશિ જેવું છે. પાજમાં એક ગાબડું પડે છે પછી તો અસંખ્ય છિદ્રો વાટે પાણી બહાર ધસે છે. આપણા નવોત્થાનનાં નીરને બહાર નીસરવાનાં બાંકોરાનો સુમાર નથી એને ગણાવવા બેસવું એ વિકટ કામ છે પણ આવા આત્મભાને આપણને અધધધની લાગણી નથી આપી. આપણી નવજાગૃતિનું એકે ય અંગ અણ-પડકાર્યું અને વણચકાસ્યું–unchallenged–નથી ઘર કરી બેઠું.

બુદ્ધિની કસોટી

બુદ્ધિની કસોટીએ ચડાવ્યા વગર એક પણ તત્ત્વને આપણે કેવળ અંધશ્રદ્ધાથી નથી અપનાવ્યું ભાષા, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, કળા, સર્વ કોઈને આપણે પ્રવેશ-દ્વારે ઠીક ઠીક રોકીને જડતી લીધી છે આપણી ટંકશાળ એટલા ખાતર તો ધીમી ગતિએ કામ કરે છે આખરી નિર્ણયો કર વામા થતો આપણો વિલબ એટના માટે જ કેટલીક વાર તો કૃપણતાનો આક્ષેપ પામ્યો છે ભલે પામ્યો ભલે આપણી વીરપૂજા સકુચિત રહી ભલે આપણે ચઢ્યા ઓછા ઘડા ના પરપ્રાંતો કરતા પછાત રહ્યા હોવાનુ મ્હેણુ પણ ભલે પામ્યા સ્પર્ધા યાને હરીફાઈમા ઉતરવાની ના પાડનારો ગુજરાતી ગુણુ એ અવગુણુ નથી પણ સદ્દગુણુ છે

તમારા ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનના મહાલયમા મને આજે જે પ્રવેશ મળે છે તેના પ્રત્યે હુ કઇક આવી દૃષ્ટિએ નિહાળી રહ્યો છુ લોકસાહિત્યની મારી ઉપાસનાના વીશ વર્ષોએ મને પ્રતીતિ કરાવી છે કે ગુજરાતનો આ દુરારાધ્ય સ્વભાવ અભ્યાસીઓને માટે આશી ર્વાદ તુલ્ય છે ગુજરાતની એ દુરારાધ્યતાના પ્રતાપે જ હુ આજે આપની સમુખ ઊભવામા મારા પગ હેઠળની ધરતીની નક્કરતા અનુભવી રહ્યો છુ

'ચારણ અને ચારણી સાહિત્ય' એ વિષય પાસે પણ ગુજરાત અને તેના નૂતન આત્મભાનમા કોઇ ફાળો આપવાનો ન હોત તો

નરી પુરાતનતા નિરુપયોગી

'વળ પુરાતનતા જ એને આહીં સ્થાન ન અપાવી શકત માટી ચાહે તેટલી જૂની હોય કે ચાહે તેટલાથી મઘરાવેલી હોય, તો પણ આજના ગુજરાતી આત્મભાનના ઢાંચામા ઊકળતા ધાતુપુંજમા એને ન નાખી શકાય ભાષા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસના જે ઘાટ આપણે ગાળવા બેઠા છીએ તે ઘાટને ઢાળવા માટે આપણે એક ધાતુ મ જોઇએ છે ગુજરાતના મૂર્તિવિધાનમા જે

રસાયણ ખપ લાગે તેને જ આજની ભઠ્ઠી ઉપર સ્થાન હોઇ શકે. ચારણ જાતિનો ઇતિહાસ અને ચારણ જાતિએ સર્જેલ વિપુલ વિદ્યા, માત્ર વિપુલતાને કે માત્ર પુરાતનતાને હિસાબે આપણા નવવિધાનમા નિરર્થક છે. માત્ર એ બેજ ગુણો પર કોઇએ મુગ્ધ બનવાનું નથી. એ બેથી વિશેષ–ઘણુ વિશેષ સંસ્કારધન અને ઇતિહાસધન એમાં અણપ્રીછ્યું પડેલ છે અને તેનો જ પરિચય કરાવવાનો આજના પ્રયાસનો આશય છે.

કડીની શોધ

એ આશયને ફળીભૂત કરવા માટે બેત્રણ બાબતોની અપેક્ષા છે. ચારણી સાહિત્ય એ આપણા આજના હિસાબે સાહિત્ય નામની પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર છે કે નહિ, ચારણી વાણી, એ ગુર્જર વાણીથી જુદી જ કોઈ કૃત્રિમ ભાષા છે કે ગુજરાતી જ છે, ગુજરાતી ન હોય તો પણ ગુજરાતી ભાષાના ઘડતરની કોઈ એક ઐતિહાસિક ભૂમિકાની પિછાન આપનાર છે કે નહિ, અને ચારણ જાતિ તેમજ ચારણી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ પર પ્રકાશનું એકાદ કિરણ પણ પાથરી શકે તેવો છે કે નહિ, એના જવાબો આપણે માગવા રહેશે.

અન્ય પ્રાંતો સાથે સહોદર–સંબંધ

આ જવાબો માગતા પહેલા એક સ્પષ્ટતા જરૂરી છેઃ કે ગુજરાતી ભાષાના જે સીમાડા આપણે ગઈ કાલ સુધી દોર્યા હતા તે આજે લોપાયા છે, જૂની ગુજરાતી નામની વાણીને અને તેના વાઙ્મયને આપણે નવી આંકેલ ચતુસીમાની અંદર અપનાવી લીધાં છે; એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી વાણીની જોડે એક જ માતૃ–પારણે હીચનારાં અન્ય ભાડુઓ સાથેનો સહોદર સંબંધ પણ આપણે ઓળખ્યો છે અને એ સગપણમાંથી ગુજરાતી વાણી તેમજ વાઙ્મયને પુષ્ટ કરનાર બળોને પણ આપણે આપણા કરી લીધાં છેઃ

એ હિસાબે ગુજરાતીની આજે કહેવાતી અસ્મિતાને ભોગે પણ આપણે અન્ય પ્રાંતજનો સાથેના એકકુટુંબી ભાવને પ્યારો ગણ્યો છે ચારણી સાહિત્ય અને ભાષા ય જેટલે અંશે આપણા સીમાડાને પહોળાવી પરાયા બનેલા કુટુંબપરિવારો સાથેનો આપણો સંબંધ છતો કરે, જેટલે અંશે એ આપણી અને એકવાર જેઓ આપણા હતા તેઓની વચ્ચેની કડીઓ પ્રકટ કરી આપે, તેટલે અંશે એ ભાષા અને એ સાહિત્ય ગુજરાતને ઉપકારક ગણાય

બીજું, ઇતિહાસ વિષેના આપણા નવા મંતવ્યોને પણ આપણે, ચારણ જાતિના ઇતિહાસનું મુખ્ય આલેખવા ટાણે ન ઉવેખી શકીએ

કોમોનો ઇતિહાસ

ગુજરાતની પ્રત્યેક જાતિના પોતપોતાના જીવનમંથનો, ચિંતનો, સંવેદનો અને વિલક્ષણતાઓ—એ બધા જ ગુજરાતના ઇતિહાસને સ્વચ્છ તેમજ સમૃદ્ધ કરનાર ગણાય—અલબત્ત જો એ ચિંતનો, સંવેદનો, મનોમંથનો તેમજ વિલક્ષણ ખાસિયતો કોઈ પણ ન્યૂનતાપૂરક અને કલ્યાણગામી જીવનમંત્રોને બહાર આણનારા પૂરવાર થઈ ચૂક્યા હોય તો જ તો

જાતિગત ઇતિહાસ

પહેલો એ જાતિનો ઇતિહાસ લઇએ અને આધુનિક સમયથી શરૂ કરીને પગથિયે પગથિયે અંદર ઉતરતા એ ઇતિહાસનાં તળીઆંને જઈ પહોંચીએ આધુનિકમાં આધુનિક નિર્દેશ આપણે 'કહીદાનજી' જેવા, ઉદર-પૂર્તિને સારૂ અન્નદાતાની બેલગામ ખુશામદ સૂચવતા શબ્દે કરીએ છીએ. એ શબ્દપ્રયોગ કરતી વેળા આપણી નજરમાં ચારણી કવિતાનો આજે સાથેસાથ થઈ ગહેલો કેટલોક દુરુપયોગ રમી રહે છે. આજથી છેક ફાર્બસ સાહેબ પર્યંત પહોંચીએ તો યે એજ બદનામી—

ચારણ એટલે જાચક–માગણ?

> 'ભાટ બ્રામણનું લાકડું, તો વણ પેસાર્યું પેસે;
> 'કહ્યુ હોય કે ચોરે આવજો, તો ઘરમાં આવી બેસે!'

આજે ભાટ ચારણનુ આગમન એ ડરનો વિષય છે. એની કવિતા કહીને માટે વેચાય છે; અને એના પુરાતન તેમ જ જાજરમાન ભૂતકાળની હજુયે જે કુલપ્રતિષ્ઠાની મૂડી એની પાસે રહી છે, તેના જ જોરે આજનો ચારણ એ વાણીવિક્રય કરી શકે છે. પણ એવો હીન વાણી-વિક્રય તો બીજી યે કઇ કોમ નથી કરતી? બ્રાહ્મણો શું મુક્ત છે?

એક પગથિયું ઊંડે ઊતરતાં સો દોઢસો કે ત્રણસો વર્ષ પૂર્વેના એના પોતાના રચેલ દુહામાં પણ એ પોતાને 'માગણ' તરીકે ઓળખાવે છે. દા. ત.

જોગાદર જાચણ તણી
ધાયુ કાન ધરે,
કાઠી! કટક કરે
મૂળવા ટીકર મારજે.
[સૌ ની ૨ ભા ૨ આચળ તાણનારા પા ૧૨૮]

ટીકર નામના સોરઠી ગામના રાજપૂતોએ, પોતે જેની ભેંસો ચોરી હતી તે એક ચારણીનું એના સ્તનોને ઉદ્દેશીને અશ્લિલ અપમાન કર્યું * તેનો બદલો લેવા માટે એક ચારણ ચોટીલાના કાઠી રાજવી મૂળુ ખાચર પાસે જઇને કહે છે કે હે જોગા ખાચરના પૌત્ર! (જોગાદર) મારી યાચકની (જાચણ તણી) ધા સાંભળજે અને લશ્કર લઇ જઇને ટીકરને રોળી નાખજે બીજો પ્રસંગ

મિતર ફિરે મગણા,
અવરા આળપંપાળ,
છત્રતણા જસ ગાવ્યે,
(અને) મૂવા લડાવણહાર
[સૌ ની ૨ ભા ૪ 'હોથલ' પા ૪૫]

ચારસોએક વર્ષના જૂના, ઓઢા–હોથલના કચ્છી કિસ્સામા, વતનમાથી દેશવટો પામેલ કુમાર ઓઢો, જન્મભૂમિ માટે તીવ્ર આરઝૂ થઇ આવતા, છૂપે વેશે કિયોરકકડાણા ગામમા પ્રવેશ કરીને ભમે છે, એના ભાઇના ભયથી કપતી પ્રજામાથી કોઇ માનથી એને યાદ કરતુ નથી, ફક્ત એક ચારણ જેને કુંવર ઓઢાએ અગાઉ એક ભેંસ દાનમા દીધેલી, તે જ પોતાના મુખેના માને પોતાના નામે એ ભેંસની પાડીનુ નામ 'ઓઢાણ' પાડીને 'બાપ ઓઢાણ! ખમ્મા ઓઢાણ!' એવા

* "બાઇ! આ ભેંસુના આંચળ તો ઠીક તાણી રાકરી કે છ અમ પાસે પોતાના તણાવવીયુ હશે '

બોલે બોલાવતો હતો. એ સાંભળીને પ્રસન્ન થઈ ઓઢો દુહો બોલે છે કે–

મિતર કિજે મંગણાં, અવરાં આળપંપાળ;
જીવતડાં જસ ગાવશે, મૂવાં લડાવણહાર

[હે માનવીઓ! મિત્ર કરો તો માગણને (ચારણને) જ કરજો, બીજાં મિત્રો તો મિથ્યા છે, માગણ તો તમારા જીવતાં લગી તમારા જશ ગાશે ને તમારા મુઆ પછી તમને કાવ્યમાં લાડ લડાવશે.]

ત્રીજી હજારેક વર્ષની જૂની ઘટના : જૂનાગઢના રા' ડિયાસ પર ગુજરાતના સોલંકી રાજા દુર્લભસેનની ચઢાઈની છે. દુર્લભસેને જૂનાગઢને લાંબા કાળથી ઘેરો ઘાલ્યો છે. અજિત રા' ડિયાસના પ્રાણ હરવાના એક માત્ર ઇલાજ લેખે, સોલંકીનો ચારણ રા'ના ચારણ બીજલને ચોપાટ રમવા તેડાવે છે, હોડમાં રા' ડિયાસનું મસ્તક મૂકાવે છે, અને પછી હારેલો એ ચારણ પોતાના રાજા પાસે મસ્તક માગવા જાય છે તે વિશેના આ પાછળથી રચાયેલા કચ્છી દુહા છે. રાણી ચારણ આગળ કાલાવાલા કરે છે–

અધા! તું અધા થિયે,
ભાઇયે છ મંગણહાર;
તાજી ડિયાં તકડા
હાથી ડિયાં હલકાર;
ગિન ની ચંદ્રણહાર
દે છડીધા સરદાર!

[હે ભાઈ માગણહાર! તને તેજી (તકડા) ઘોડા દઉં, હાથી દઉં, જોઈએ તો ચંદ્રણહાર લઈ જા, પણ તું મારા સ્વામીને છોડી દે!]

વઢી દેને વીર, મથો મંગણહાર કે;
દાતારે મન ખીર, અદાતા ઘણું કઠણ જે.

[રાસમાળા]

[હે વીર! માગણહારને માથુ વાઢી દે. દાતાને મન એ મહેલુ છે, કંજુસને જ એ કઠણ લાગે છે]

આ સિવાય એમના જ સાહિત્યમા ચારણને માટે 'અપળા' વગેરે જે શબ્દો યોજાય છે, તેનો પણ અર્થ 'યાચક' એવો થાય છે

ચારણો એટલે 'કુશીલવા ભટકતા નટો' એવો અર્થ અમરકોષમા અપાયો છે તેની સામે રાજપૂતાનાનો આખો મધ્યયુગ ચારણોના કીર્તિસાગરનુ મહાગર્જન સભળાવતો

ગઢવી

સાંધિવિગ્રાહક

ઊભો છે ચારણ એટલે ગઢવી, રાજાઓના ગઢકિલ્લાની ચાવીઓનો એ રખેવાળ હતો, અને દૃષ્ટાંતો તો એમ દાખવનારા પણ મળે છે કે પરઆગણે રહેતા રાજપુત્રોના બ્રહ્મચર્યનો ચોકીદાર પણ ચારણ જ હતો, એ યુવાનોના વજ્રકછોટાની ચાવી ચારણ પાસે રહે, ચારણ આવીને ખોલે ત્યારે જ પરદેશગામી ક્ષત્રિય યુવાન હાજતે જઈ શકે

ચારણ એટલે રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચેનો સાંધિવિગ્રાહક, પ્રાણને ભોગે પણ રાજકોટ અને ગજરસાનો હામી કંપની સરકારના પ્રતિનિધિ વૉકર સાહેબે લખાવેલા હાથમુચરખામા પણ રાજાઓની સારી ચાલચલગતના જમાન રૂપે ચારણની કટારીનુ ચિત્ર સાખ પૂરતુ હજુ યે અંકિત છે પોતાની સાખ જૂઠી પડે તો ચારણ કટારી પેટ નાખે—હારાકીરીનો જ ઉચ્ચ આદર્શ!

ચારિત્ર્યવાન

ચારણ અને રાજપૂતોની ઠકરાતો વચ્ચેનો સબધ મશહૂર છે રાજવળામા વસનાર તરીકે એની રીતરખાવટ વિશે દોહો છે કે—

ગુજમેરા દ્રવ્યઅધળા ગુઝગ વેળાય નદ
રાજદુવારે વેડળા, સો લક્ષણ કવિયદ

[છૂપી વાતો પરત્વે કેમ જાણે બહેરા હોય, જાણે કદી સાભળ્યુ

જ ન હોય તેવી અદાથી પર–રહસ્ય સાચવનારા, દ્રવ્યના ઢગલા પડ્યા હોય તેની સામે અંધ સમા, રાજમહેલોની રમણીઓ પરત્વે નપુંસક હીજડા સરીખા ઉત્તેજનાહીન, યુદ્ધમાં વણિકો જેવા અર્થાત અહિંસક; એવાં જેનાં લક્ષણો હોય તે કવિ—તે ચારણ.]

શૂરવીરનાં બિરદ ગાનાર, કાયરોને રણશૌર્યથી રોમાંચિત કરનાર, તૂટતી ટેકને ટકાવી જાણનાર, ચમરબંધી પાપીને પણ મોઢામોઢ પાપી કહેનાર, શરણાગતને સંઘરવામાં રાજરોષની પણ પરવા ન કરનાર, અને ગાય જેવો અમારિ ધર્મ પાળનાર છતાં જરૂર પડે તો જુદ્ધે પણ ચડનાર ! સ્વામીને ખાતર શસ્ત્રો ધરીને સંગ્રામમાં ઉતરનાર વીર ચારણ કરણીદાનનું દૃષ્ટાંત રાજપૂતાનાની તવારીખમાં ઘણું ઉજ્જવળ છે. સંવત ૧૭૮૭ માં ગુજરાતના સૂબેદાર સરબલંદખાંએ દિલ્હી–સમ્રાટ મુહમ્મદશાહ સામે વિદ્રોહ કર્યો, ત્યારે એના પરની ચડાઈ કરનાર જોધપુર મહારાજ અભયસિંહની ફોજમાં આ કરણીદાન હતા. મૂચેડ ગામ પાસેના એ ભયાનક જંગમાથી મહારાજ અભયસિંહના બહુજ થોડા સુભટો જીવતા નીકળ્યા. કરણીદાનજી એમાંના એક હતા. જીવીને એણે એ સંગ્રામનુ 'બિરદ–શૃંગાર' નામે ઉચ્ચ કોટિનું વીરકાવ્ય રચ્યું.

સત્યવક્તા

ચારણને દેવીપુત્ર કહે છે. એ ધર્મપુરુષ લેખે વંદનીય હતો, યશોગાયક લેખે 'લાખ પસાવ' દાનનો અધિકારી હતો અને સત્ય ઉચ્ચરવાની હિંમતને કારણે એ બિહામણો હતો એના સત્યવક્તૃત્વમાં ચાતુરી હતી—

ખાપો મત કહ બખતસી, કાંપત હે કેકાણ;
એક વાર ખાપો કહ્યે પવગ તજશિ પ્રાણ

પોતાના પિતાના ઘાતક જોધાણનાથ વખતસિંહજી પોતાના અશ્વને

'બાપો ! બાપો !' કહી થાબડતા હતા, તે ટાણે ચારણે કહ્યું, ઘોડાને 'બાપો' ન કહો, ઘોડો કમ્પે છે, હવે એક વાર જો 'બાપો !' કહીશ તો અશ્વ પ્રાણ છોડશે કારણ કે તુ તો બાપમાર છે।

અકબરના સૈન્યને લઇ ઉદેપુર પર ત્રાટકનાર વિજેતા રાજા માન-સિંહ પોતાના ઘોડાને રાણાના પીચોલા તળાવે પાણી પાતો પાતો ગર્વ કરે છે કે આ પીચોલા સરોવરમાં પહેલી વાર રાજા જોધાએ ઘોડો ઘેર્યો, ને તે પછી આજ હુ બીજો એ ગણાઉં છું. ગર્વગર્જન કરનાર નીકળ્યો સાથે એક ચારણ હતો તેણે તત્કાળ ટોણો માર્યો—

માના ! આજસ કર મની, અકબર-બળ આયાહ,
જોધે નગમ આપરા, પાણી બળ પાયાહ

(હે માનસિંહ ! અહંકાર ન કર, તુ તો અકબરના જોરે આવ્યો છે જ્યારે રાવ જોધાએ તો પોતાના ભુજબળે પોતાના ઘોડા અહીં પીચોલે પાયા હતા)

જયપુર-રાજ સવાઈ જયસિંહજી અને જોધપુર-નરેશ અભયસિંહજી એક વાર સાથે બેઠા, પાસે એક ચારણ બેઠો, ફરમાન થયું કે 'હે કવિરાજ ! આ બેઉ નરેશોની કોઇ બિરદાવળ સુણાવો'

બન્ને રાજાઓના કાળા કામો જાણનાર ચારણે એક દુહો તત્કાળ સુણાવ્યો—

પત-જેપુર જોધાણ-પત દોનું થાપ-ઉથાપ,
કૂરમ માર્યો ડીકરો, કમધજ માર્યો બાપ

(જયપુરના પતિ અને જોધપુરના પતિ બેઉ એકબીજાથી ચડે તેવા છે કારણ કે કૂરમ અર્થાત કછવાહાએ (જયપુર પતિએ) પોતાના સગા પુત્રની હત્યા કરી છે અને કમધજ અર્થાત જોધપુર પતિએ સગા બાપને મરાવ્યો છે બેમાંથી કોના વખાણ કરું !)

અરે હજુ તો તાજી જ સ્મૃતિ ઇડર-રાવ પ્રતાપસિંહજીની છે. એણે 'કલીન શેવ' કરાવ્યું એટલે ચારણથી ન રહેવાયું. દુહો કેલાવ્યો.

દાઢી-મૂછ મુંડાય કે, સિર પર ધરિયો ટોપ,
પ્રતાપસી તખતેસરા, (થારે) બાકી ધર હૅંગોટ.

એવી કૃતિઓ તો થોડી ઘણી ગૌરવહીણી ગણાય. પણ સંપૂર્ણ ગૌરવનો આદર્શ તો અકબરશાહના રાજ-દરબારે શોભતા કવિ-મણિ ચારણ દુરશાજી આઢાએ પૂરો પાડેલ છે. બિરદ-છંતેરી એટલે પ્રશસ્તિના છોંતેર દુહા. છોંતેર દુહાએ એણે, પ્રતાપના ખુદ શત્રુની સમીપ, પ્રતાપસિંહને બિરદાવ્યા—અને બિરદાવ્યા પણ કેવા? પ્રત્યેક દુહે અકબર-પ્રતાપ ઉભયની તુલના કરતે કરતે—

અકબર ઘોર અંધાર, ઊંઘાણા હિન્દુ અવર,
(તેમાં) જાગે જગદાધાર, પહોરે રાણા પ્રતાપસી

[ઘોર અંધાર રૂપી અકબર-શાસનમાં અન્ય હિન્દુઓને ઘારણ વળી ગયું, પ્રહરી રૂપ જાગતો ઊભો છે એક રાણો પ્રતાપસિંહ.]

જાડા ભાઈ ચારણ : શરીરે અદોદળા : અકબરની સભામાં એણે આમ કહીને બેઠાં બેઠાં જ બોલે રાખ્યું—

જીમે જેર જાચણ તણાં, પાગાં બળ પતશાહ,
અમે અકબરશાહ! બેઠા બેઠા બોલશું!

અને હે બાદશાહ! તને મહાન નહિ કહું. મહાન તો કેવળ આટલાં સિવાય બીજું કોઈ નથી—

ધર જાડી, જાડા અંબર, જાડા ચારણ જેય,
જાડા નામ અલાહરા, અવર ન જાડા કોય.

ચારણ બિહામણો હતો કારણ કે એ 'ઉભત્ય' નામનાં નિંદા-

કાવ્ય રચી પ્રચારીને બદનામ કરી જાણતો અને બીજુ એ આત્મહત્યા કરવાના અનેકવિધ ભયંકર પ્રકારો અજમાવતો ચારણનુ 'ધરણુ' આપણને સૌ કોઇને કમકમાટી પેદા કરનાર શબ્દ છે અન્યાય સામે, વિશ્વાસઘાત સામે, પોતાના અધિકારો પરના આક્રમણ સામે, ખુદ પોતે આચરેલા દુષણ સામે ય એણે કરેલા આત્મ વિલોપનના કમકમાવનારા કિસ્સા મધ્યયુગી ઇતિહાસમા છવાયેલ છે

ત્રાગા થકી બિહામણા

કાઠિયાવાડના જેઠવાકુળનો ચારણ કાવીદાસ લાગો, જેઠવા કુમારી લઇને નવાનગરના રાજકુળનુ નોતરુ હોવાથી ત્યા ગયેલો, એ કુમારના સગા મોસાળીઆ જામસતુએ રાજ્યલોભને ખાતર કુવરની હત્યા કરી, તે ગત બાળની સામે ચારણ લાગી રૂ કપાસીઆથી ભરેલ, તેલ છાટેલા ગાડા પર હાથમા માળા લઇને બેસી જઇ, ગાડુ સળગાવ્યુ, કપાસીઆ ના ઢગમાથી છવ ગેલ માતી જ્વાળાઓ વચ્ચે એ બળી જતો બેઠો રહ્યો ને મુઓ ત્યા સુધી હાથથી માળા ન મૂકી

'ધરણા'ની તવારીખમા 'આઉવાનુ ધરણુ' રાજસ્થાનમા સુવિખ્યાત છે સવત ૧૬૪૩ (સને ૧૫૮૬) ની આ ઘટના છે મારવાડ (જોધપુર) ના મહારાજા ઉદયસિહની રાણીઓ રથમા બેસી યાત્રાએ જતી હતી વચ્ચે એક રથનો એક બળદ કઇંક માદગીથી બેસી ગયો એવો જોડનો સુદર બળદ સાથેના રસાલામા શોધ્યો ન જડ્યો

આઉવાનુ ધરણુ

બાજુની સીમમા ચરતા કોઇ નજીકના ગામના બળદોમાથી એક ઉઠાવી લઇને વેલડામા જોડી યાત્રા આગળ ચાલી પણ બાજુનુ ગામ ચારણનુ હતુ અગાઉ કોઈક રાજાએ ચા ણોને દાનમા આપેલા અનેક ગામો પૈકીનુ એ એક હતુ પોતાના બળદને વગર પૂછ્યે કોઈ લઇ જાય છે એવી જાણ થતા જ એ ચારણે લઈ જનારાઓનો પીછો લીધો અને

—

થોડે દૂર આંબી લઇને ઉપદ્રવ મચાવ્યો, પોતાનો બાળ છોડી લઇને એ પાછો લઈ ગયો. આ ખબર પડતાં જ જોધાણનાથ ઉદયસિંહે ચારણો પર નારાજ થઇ કેટલાંક ચારણી ગામો જપ્ત કર્યા. એકત્ર બનીને જોધપુર પહોચી લાંઘવા બેઠેલા ચારણોની કાકલૂદી એળે ગઈ. મહારાજાએ રોષ કરીને સમસ્ત ચારણી ગામો લઈ લીધાં. તેઓ જોધપુર રાજ્યના એક સરદાર ઠાકુર ગોપાલસિંહજી ચાંપાવતના આઉવા ગામે પહોંચ્યા. ગોપાલસિંહજીએ પણ મહારાજ પાસે જઈ અરજ કરી કે આ મરુભૂમિ ચારણોના લોહીથી રંગાશે ! પણ મહારાજ ન માન્યા એટલે પોતે પાછા આવીને ચારણોને પોતાની ભૂમિમાં આત્મવિસર્જન કરવાની અનુમતિ આપી. ચારણોને ચિંતા થઈ. ગોપાલસિંહજીનું નાહક અનિષ્ઠ થશે, ચાલો બીજે ક્યાંક જઈ ધરણું કરીએ. ગોપાલસિંહજીએ પોતાના અમંગલની પરવા કર્યા વગર ચારણોને રોક્યા.

સેંકડો ચારણો ને ચારણ્યો આઉવામાં એકઠાં થયાં, ધરણાની તિથિ નક્કી થઈ ગઈ તે વખતે મૂદિયાડના બારહઠજી અક્ખાજીએ મહારાજ પાસે જોધપુર પહોંચીને એ વર્તનારા કેરની કલ્પના કરાવી. મહારાજે પૂછ્યું, 'તમે પણ ધરણામા શામિલ થવાના છો ને ?' બારહઠજીએ જવાબ વાળ્યો કે 'મારે પણ બેસવું જ જોશે મહારાજ !' 'લ્યો ત્યારે આ, આનાથી ધરણું સારું થશે.' એમ કહીને મતિફરેલ મહારાજે ચારણને પોતાની કટારી અને તલવાર આપ્યાં.

આઉવાની નદીમાં બુગણ પથરાયું હતું. તે પર ચાર જાતની બેઠકો હતી. ઢોલીઓ, ગાદલું, ગોદડા ને જાજમ–જે ચારણ ઢોલીએ બેસે તે 'ડગલો પહેરે', ગાદલે બેસનાર 'છોગાળુ' કરે, ગોદડે બેસે તે ગળે છરો નાખે, ને જાજમ પર બેસનાર કાંડા પર કટાર ફેરવે. સૌ આવતા હતા તેની વચ્ચે અક્ખાજીને પણ આવતા દેખતાં જ અકબરશાહના દરબારવાળા, શહેનશાહના પ્રીતિપાત્ર

અને જ્ઞાતિના આગેવાન ચારણ કવિ દુરશાજી આઢાએ સ્વાગતનો સોરઠો લલકાર્યો–

અખવી આવન્તાહ—
બાહર બીસોતર તણી
તા'ર વદન તપતાહ
ભાણુ દેવાદસ ભાણુવત

અર્થ–હે અ ભાજી! આજ ચારણોની બોનેર શાખાની વારે આંહીં આવતા તમારા વ ન પર બારે સૂર્ય તપી રહ્યા દેખાય છે

સોરઠો માભળતા સાભળતા એ બારહઠજી આગળ ચા યા, અને ધરણામા ઉતરનારાઓને માટે જે કુડાળુ કર્યું હતુ તેની લીટી વળોટીને અદર પ્રવેશ કરી ગયા એ સીમા જે વળોટે તેણે ધરણામા જોડાવુ જ પડે

ધરણાની તિથિને હજુ થોડા દિવસ બાકી હતા ત્યા મળેલા ઓમાથી એક સાખડા ગામના ખડિયા હતા તેમને વિચાર થયો ઘેરે પુત્ર પરણે છે આટો જઇ આવીને પછી પાછો પહોચી આવીશ ઘેર પહોચ્યા ત્યારે પુત્ર પરણી ઊતર્યો હતો એણે પિતાને ધરણામાથી પાછા આવેલા જોઇ બે અનુભવ્યો 'તમારી પુત્રવધુને માચવજો હવે તો ' એમ કહીને એણે રસ્તો લીધો અને આઉવાની નદીમા જઇને ધરણાના કુડાળામા પ્રવેશ કર્યો

આવતી કાલથી તો બે દિવસ અન્નજળનો ત્યાગ કરવાનો છે ચારણો છેલ્લી વાર જમવા બેઠા છે એમા પગતમા એક પતરાવળુ ઊડતુ પડતુ બરાબર એ ખડિયા ચારણના નવપરિણિત પુત્રની પતરાવળી પાસેજ અટકયુ એ દેખીને બીજાઓએ મશ્કરી કરી, 'ઓહો! આ બીજી પતરાવળ તો તમારા બાપુજીને માટે લાગે છે!' એ સાભળીને યુવાને પોતાની પાસે બે પતરાવળ પિરસાવી અને પોતે બેઉમાથી અક્કેક હાથે જમ્યો એ વખતે તો આ યુવાનની ચેષ્ટાની કોઇને

સમજ પડી નહિ પછી નિર્જળા ઉપવાસના બે દિવસ વીત્યા બાદ ત્રીજા દિવસનો સૂર્યોદય થતાં જ જે આત્મહત્યા ચાલી, કોઈ ચારણ તેલમાં ઝબોળેલા ડગલા પહેરીને સળગ્યા (એટલે તેલીઉ ત્રાગું કર્યું), કોઇ સ્વહસ્તે પોતાનું શિર વધેરીને 'છોગાળું' ત્રાગું કરવા મંડ્યા, તે વખતે એ યુવાન પોતાના બન્ને હાથમાં અક્કેક કટાર લઇને પોતાના દેહનું છેદન કરી રહેલો દેખાયો—પિતાની તેમજ પોતાની વતી! અને ચારણોએ ચિતારોહણ કર્યું.

એ ભીષણ ધરણામાં બેસીને ગળે કટાર પરોવનાર ચારણ દુરશાજી આઢા છવી ગયા અને દિલ્હીપતિ અકબરને દરબારે ગયા. પણ એનો અવાજ બદલી ગયો હતો. આપાદીલો કંઠ ન નીકળતો જોઇ શાહ-અકબરે કારણ પૂછ્યું. દુરશાજી કહે કે સિંહે ગળા પર હુમલો કર્યો હતો. 'નહિ નહિ' અકબરશાહ બોલ્યા, 'એ હુમલો સિંહનો ન હોઇ શકે, એ તો કોઇ ...નો હતો.' એ શબ્દમાં જોધપુરેશને માટે ગાળ હતી. ઉદયસિંહ મહારાજને અકબરશાહની નારાજીની જાણ થતાંજ એનાં ગાત્ર ગળી ગયાં. એણે ઝેર ઘોળીને પીધું. મરતા મરતાં એણે ઠાકુર ગોપાલસિંહજીના આપેલ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રમાણે જપ્ત જમીનો પાછી આપી, પણ એ જમીન ભોગવનાર કોઇ ચારણ ત્યાં રહ્યો નહોતો. આજે પણ એ ગોઝારા (હત્યારા) રાજાનું નામ ન લેતાં સૌ કોઇ એને, એનું શરીર અતિ સ્થૂળ હોવાથી, 'મોટા રાજા' કહે છે.

એવા પ્રજ્વલનશીલ ચારણી સંસ્કારને ઓળખાવતો સોરઠો છે.

*ચારણ ને ચકમક તણી, ઓછી મ ગણે આગ;
રાઢી હોયે તાગ, (તોય) લાગે લાખણશીઅડા!

---

* સરખાવો શાકુંતલનો શ્લોક—

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः
स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ता. तदन्यतेजोभिभवाद्वमन्ति.

ને ચાળ્યો * જેહની ઉષ્મા દઈને પરપુરુષનો પ્રાણ બચાવી પછી કુશંકાપાત્ર બની દોષિત પતિને જે શાપ દેતી સાંઇ નેમડી, ન માંડળિકે

ચારણ સ્ત્રીઓ મતાની તેથી પોતાના શાપને પણ સાહિત્યમાં અમિત કરી જનાર આઈ નાગબાઈ, જામે પીડેલી કામબાઈ, પ્રેમભગ્ન બની હેમાળો ગળવા ચાલી ગયેલી કુમારિકા રોગીબાઇ, ક્ષત્રિય સાથેના નિષિદ્ધ પ્રેમમાંથી નિરાશા પામીને એ નિરાશાને અને પ્રણયને નાને ત્યાગ કરી જનાર આત્મ-તિરસ્કૃત કુમારી ઊજળી, અસ્પૃશ્યતાનો નિષેધ કરીને, પોતાની ગાળેલ વાવમાં વિણ આભડછેટ સર્વ વર્ણોને તેમજ અસ્પૃશ્યોને જળ પીવા દઈ જનાર ઢેંઢી ગામની જાનબાઈ, મરઘાના લંપટ શેખ પર ત્રાટકેલી અને એને મારીને મરેલી વાઘણ જીવણીબાઈ, વગેરેની આખ્યાયિકાઓ મારા સંગ્રહોમાં ભરપૂર પડી છે એ આખ્યાયિકાઓમાં તથ્યમિશ્રિત મધ્યયુગનો

---

* સાઇ નેમડી વરસાદની શરદીમાં થીજી જઠવાઇ ગયેલ તળાજાપતિ એભલને પોતાની ગોદમાં સુવાડી જેહની ઉષ્મા દઇ જીવતો કરનાર એ ચારણીને પરદેશથી આવેલા પતિએ કુશંકા પરથી તિરસ્કારી ત્યારે શાપ દીધો, પતિ રક્તપીતમાં સબડ્યો તેને પાછો પોતે સાજો કર્યો (સૌ ની ૨ ભા ૧)

નાગમાઇ જૂનાગઢના રા' માંડળિકે મતિભ્રષ્ટ બનીને આ મોણીઆ વાસી ચારણની રૂપવતી પુત્રવધુ પર તેમજ તેમના માલધાન પર કુદૃષ્ટિ કરી તેથી નાગબાઇએ જૂનાગઢનો રાજપલટો થવા એ મુસ્લીમોને હાથ જવાનો શાપ આપ્યો ને સાચો પડ્યો ('રા' ગંગાજળિયો')

કામબાઈ જામનગર તાબેના જામુડા ગામની ચારણી રાજા જામે કુદૃષ્ટિ કરતા પોતાના સ્તનો કાપી એ રાજાને સમર્પ્યાં (સૌ ની ૭ ભા ૧)

રોજુી આઈ સોરઠમાં ગોરવીઆળી ગામના ચારણ વેરાણ ગોરવીઆળાની પુત્રી એનું હૃદય સમજ્યા વગર એને જેના પર સંગીત દ્વારા છુપો પ્રેમ હતો તે ગરીબ જંતર-બજવૈયા (બીનકાર) ચારણ વિજાણંદ સાથે એના બાપે ન પરણાવતા, એ હેમાળે ગળવા (હિમાલયના બરફમાં બેસી દેહ પાડ

રમ્ય તેમજ ભીષણ, રોમાંચક અને જુગુપ્સક ઇતિહાસ છે. કામી રાજા પ્રત્યે પોતાના સ્તનો કાપીને ફેંકનારી, અરે તેથી પણ વધુ, પાડાને હણી તેના રક્ત પીનારી ચારણ્યો દેવીપદે સ્થપાઈ છે. 'ગેડ પીવું' એને ચારણો દેવી-કાર્ય ગણે છે પાચ તોલા પણ કાચું લોહી પીવાનુ પરિણામ મૃત્યુ હોવાનું કહેનાર વિજ્ઞાનને માટે આ ત્રાંસડા ભરી પાડાનુ રૂધિર ગટાવનાર આવેશમત્ત ચારણ્યો-આધૂનિક યુગને છેક નજીકને આરે ય હતી તેમ જાણકારો કહે છે. આ એક અણઉકેલ સમસ્યા રહી ગઇ છે આવું નારી-તત્ત્વ જગતના ઇતિહાસમાં અન્ય કોઇ વીરસ્તુતિકાર-સંસ્થા સાથે જોડાએલુ જડતું નથી.

નાખવા) ચાલી ગઇ, જ્યા પાછળથી વિજાણંદ પણ પહોંચે છે, પાછી વળવા શેણીને કરગરે છે પણ શેણીનું શરીર ગળી રહ્યુ છે. એણે ફક્ત છેલ્લીવારનું જંતર સાંભળવા ઇચ્છા બતાવી, હતાશ વિજાણંદે જંતરમાથી છેલ્લું આક્રંદ ટપકાવી નાખ્યુ, શેણીએ શ્વાસ છોડયા ને જંતર પણ પટકાઇને ફૂટી ગયું.
(સૌ. ની ર. ભા ૫)

ઊજળી—પહાડવાસી આ ચારણ કુમારીએ પણ એક જેઠવા કુળના રાજકુંવરને પ્યાર આપ્યો હતો, પણ કુમાર મેહ એને પરણવાનું વચન પાળ્યા વગર નગરીમાં રોકાઈ ગયો. ઝુરતી ચારણી વનવાસ છોડીને એની શોધમાં નગરને વિશે આવી, પણ રાજપૂતથી ચારણીને ન પરણી શકાય એવી કુલ-પરંપરાથી ભયગ્રસ્ત બનેલા રાજકુંવર મેહ જેઠવાએ એને નકારો દીધો. આવા પ્રેમીના વિશ્વાસઘાત પર વિલાપનું કાવ્ય વહાવતી ઊજળી શાપ દઇને પાછી વળી. **(સોરઠી ગીતકથાઓ)**

જીવણાં બાઈ—સરધાર વાળી ચારણ્ય, જેણે ત્યાંના કામવિવશ શેખને વાઘણરૂપે હણ્યો કહેવાય છે.

જાનબાઈ—દેરડી નામે ગામ વસાવનારી આ પવિત્ર ચારણ્યે ત્યાં એક વાવ સ્વહસ્તે ગાળી, અને સર્વ લોકોને એક આરે પાણી પીવા ભરવા પ્રેર્યા. આજે પણ જાનબાઇની વાવમા ઢેઢનો પણ 'ટાળો' થઈ શકતો નથી.

પુરાણોપ્રબંધોમાં ચારણપ્રતિષ્ઠા

પુગણ યુગનો સ્તુતિકાર

મધ્યયુગનું પગથિયું ઊતરીને વધુ ઊંડાણે જઈએ એને અજવાળ વાનુ આમ તાજેતરમા જ કેટલા- સુશિક્ષિત ગજસ્થાની ચારણોએ કર્યુ છે અધોગતિએ પહોચેલ હરકોઈ જાતિ કે પ્રજાની પેઠે ચાર ણોએ પણ પોતાના પુનરુત્થાનને માટે, અને પોતાના ઉપર 'કુશીનર' જેવા આક્ષેપો થતા તેના નિવારણને માટે પોતાની તવારીખને ઠેઠ વેદકાળ સુધી ઢુંઢી કાઢીને પુરાવા તારવ્યા છે —

ઋગ્વે મા, વાલ્મિકી રામાયણના બાળકાંડ, કિષ્કિંધાકાંડ, સુંદર કાંડ ને યુદ્ધકાંડમા મહાભારતના ચાર પર્વોમા પુરાણો પૈકીના દશમા, શ્રીમદ્‌ભાગવતમા તથા અનેકાનેક ગ્રંથોમા તેમજ જૈન શાસ્ત્રોમા 'ચારણ'નો નિર્દેશ છે દેવોની જેમ પોતાના અંશોથી વાનરા ઉત્પન્ન કરનારા સિદ્ધોની સંગાથે વિમાનસંગોધનારા ને શાપ આપનાર ઋષિઓ સાથે જઈ સ્તવનાઓ વિનતિ કરનાર, પરંતુ તેમના તેજનું આક્રમણ થતી વખતે સ્વાતિક દેવો ઋષિઓ અને ગાંધર્વો સિદ્ધો સાથે એકત્ર થનારા પૂર્વ દિશાના સમુદ્રને પેલે પાર મોહન નામની લતા જળવાળી તથા દેવાવળી નદીમાં સિદ્ધો સાથે સેવન કરનારા, મહેન્દ્ર પર્વતના મનોરમ ગ્રહોમા વિહાર કરનારા 'લંકા જતી વખતે પણ કોઈ બળતા નથી' એવી આશ્ચર્યની વાતો શ્રી હનુમાનને આશ્ચર્ય પમાડનારા, સેનુ

બાંધીને લંકાને તીર ઊતરનાર રામચંદ્રને ઋષિઓ દેવો સિદ્ધો સાથે આશિષો આપવા આવનાર, એવા ચારણો વાલ્મિકીએ વર્ણવ્યા છે.

પુરાણોમાં ચારણોને દેવોની સ્તુતિ ગાનાર ને મંદિરોને પૂજનારા આલેખ્યા છે. ભાગવતોમાં પણ ભગવાનની સ્તુતિ કરનારા ને અસુર-વિજેતા કૃષ્ણનાં વિજયગાન ગાનારા ચારણોનોયે દેવો, દાનવો, સિદ્ધો ને વિદ્યાધરો ગંધર્વોની સાથે જ ઉલ્લેખ છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યના ઋદ્ધિપ્રાપ્ત વિભાગમાં 'અરિહંતા, ચક્કવટ્ટી, બલદેવા, વાસુદેવા, ચારણા અને વિજ્જાહરા'નો સાથે ઉલ્લેખ છે

હિમાલયાદિ પર્વતો, વનો, સમુદ્રો અને નદીતીરો પર વસીને દેવતાઓની સ્તુતિ ગાનારા તેમજ શાસ્ત્રના પઠન પાઠન કરનારા ઋષિ-મુનિઓ લેખે પુરાણયુગી ચારણોની પરંપરા

ઇતિહાસયુગમાં ચારણ

ઇતિહાસયુગમાં ચાલુ રહે છે હિમાલયમાંથી લાવીને ચારણોને આર્યાવર્તનિવાસી બનાવનારા પૃથુ રાજાનો પણ પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. ને પછી તેમનું [1] તેલંગમાંથી માલવામાં, કચ્છમાં, થરપાર-કરમાં, સૌરાષ્ટ્રમાં, સિંધ ગુજરાત અને રાજપૂતાનામાં ગયાનું અનુ-માન છે [2]માલવા એ રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ભારત-વર્ષનું મધ્યબિન્દુ હતું એટલે વિદ્યાવિલાસી ચારણોનું તૈલંગથી માલવા જવું સ્વાભાવિક હતું પછી કચ્છદેશ તેમને પરમારોએ વસવા આપેલ

આઠમી સદી સુધી સારુ આર્યાવર્ત એનું વતન હતું. છુટા છવાયા પથરાયા હતા. કનોજ કરતી મોટી જાગીરો પણ ખાતા તે અરસામાં સિંધના શાસક હમીર સુમરાની મેલી નજર મામડ (મામડિયા)

*જુઓ પરિશિષ્ટ

૧. चारणाय तत. प्राङ्गत् तैलगं देशमुत्तमम्.

૨. પતિયાલાના સ્વ કવિ કિશોરસિંહ બાર્હસ્પત્યનો ઇતિહાસ,

નામના ચારણની ઉમ્મટ (આવડ) નામે પુત્રી પર પડી ...આથી ચારણ કુળો ખળભળ્યા અને સિંધ તરફ ચાલ્યા સમસ્ત ચારણ ...ગમા માન્યતા પ્રવર્તી ... મામડની ... ઉમ્મટ (આવડ) તો અમારી ...ટદેવી મા હીંગળાજનો અવતાર છે। નિષ્પાપ નારીમાંદય આ... મળ્યો ભોગ બને ત્યારે તેને દેવપદ દેવાની એ મામાજીક માનસ-ક્રિયા હતી મામડ ચારણને સુમરા રાજાએ ... કર્યો, પણ એની સાતે ... (ઉમ્મટ જેવી) ભાગી છુટી સૌથી નાની ખોડીઆર ભાવનગર પાસે (આજ ત્યા ખોડીઆર ...ટેશન પાસે એનુ થાન છે) જઈ બેઠી બીજી છયે રાજપૂતાનામા ગઈ તેમા ઉમ્મટ (આવડ) વધુ મહિમાવતી, એને એનુ થાનક વધુ ચારણોએ પકડી લીધુ મોગલ 'ચાનપુરો પિયર' કહેતા આદિ સ્થાન ખ... પણ વડેરૂ જમની-સ્થાન ...જપૂતાના જેના હાલતીગેના ...મરીઆએ અને ક્ષત્રિયાણીઓના જૌહરોએ ચારણ-ગાને મારી, મદદ ખી અને ...નાવાની ગણ્યુ

પોતનાગાર ચારણ હોવાનુ મનાય છે પાણિનિ 'ચારણ' શબ્દનો ઉલ્લેખ છે છે મહિમ્નસ્તોત્રનો ...ના પુષ્પ ... ચારણ હતો એવુ જવાય। ચારણ અવૈદ્યા ભાખે છે ...

ગુણાઢય અને રાજશેખર — ના પાઠના સૈકામા પ્રતિષ્ઠાનપુરના ...ના સાતવાહનનો પ્રખ્યાત કવિ ગુણાઢ્ય—પૈશાચી ભાષામા 'बृहद्‌ कथा' નો તિરુત કર્તા—જેણે અગ્નિને ...મેન વાર્તાઓના અલ્પ અવશેષોમાથી જગતની સમસ્ત કથાઓનો પિતા 'કથાસરિત્સાગર' નામે ... અનતરના કવિ સોમદેવ જન્મ્યો તે ગુણાઢ્ય પણ ચારણ હોવાનુ નાનુ અનમાન છે

વિ કવિ ... પોતાના કાવ્ય નાટકોમા 'चारण' નામ ભાખ્યો છે *

*शाकुन्तल અંક બીજે શ્લોક ૧૪ विक्रमोर्वशीय પ્રથમાંક શ્લોક ૧૨

કર્પુરમંજરિ અને પ્રબંધકોશના કર્તા રાજશેખર યાયાવરી (હાલ જે શાખને જાજવીઆ કહે છે) ચારણ હોવાનું માનવું છે. નવમી સદી.

સિંધના જામ ઉન્નડે સગમાલ ચારણને સિંધની રાજગાદી આપી. (ઈ સ ૯૩૦) વાત એવી ચાલે છે કે જામ ઉન્નડનો કુંવર અને સદ્ધ નામના ચારણનો દીકરો ઘેટા–જલ્લાદની રમત રમતા હતા. કુંવર ઘેટો બન્યો હતો ને ચારણપુત્ર કસાઈ. ચારણપુત્રે છૂરી વતી રાજકુંવરને હણી નાખ્યો. એ જાણીને સિંધપતિ ઉન્નડ, ઘેટો બનવા તૈયાર થનાર કુંવરની તો એજ વલે હોવી જોઈએ એમ વિચારી ચારણને દેશ સોંપી દીધો.

ઉન્નડ મોલે આવિયો, શામોઇરો સુરતાન,
પાણુ પોટલિયો ઝલ્લિયો, ચારણ કિયો દિવાણુ
× × ×
'સદ્ધ સરીખા કવિ લહે, ઊઘ સરીખા દેશ'
× × ×

જૂનાગઢના રા' ડિયાસનું માથુ માગનાર બીજલ પણ તુંબેલ શાખાનો ચારણ હતો (ઇ. સ. ૧૦૧૦) નવઘણ ૧લાને સોમા ગઢવીની દીકરી આઈ પીઠડનું ઇષ્ટ હતું. તેમજ ધ્રાંગધ્રા તાબે ખોડગામનાં આઇ વરૂવડીએ, સિંધ ઉપર આહિરાણી ધર્મબહેન જાહલની વારે જતા નવઘણને જમાડીને સાગર (કચ્છનું રણ તે કાળે હાકડા નામનો સમુદ્ર કહેવાતો) ઉતરવામાં સહાય કરેલી * (ઈ સ. ૧૦૨૦થી ૧૦૪૪)

ગાલ કાડયા

સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમકાલીન જૂનાગઢના રા' નવઘણ બીજાએ મૃત્યુશય્યા પરથી પુત્ર ખેંગાર પાસે માગેલા ચાર વચનમાંથી એક હતુ–પોતાની નિંદા કરનાર ચારણના ગાલ કાડવાનું. એ પ્રતિજ્ઞાનું યુક્તિભર્યું પાલન ખેંગારે ચારણના મોમાં સોનામોહરો ઠાસીને કરેલું.

*રા' નવઘણ: સૌ. ની ર ભાગ ૨ વરૂવડીનું સ્તુતિકાવ્ય

(૧૦૩૮) પૂજનીય ગણાતા ચારણના ગાલ ઉપરથી ખરેખર તો ફડાય નહિ, એટલે ખેંગારે એને દાનથી ફાડ્યા! મોમા મમાય તેવી સોનામોહરો આપવા કહ્યુ ચારણના મોમા ઠાસી ઠાસી મોહરો ભરી, ત્યારે ચારણે કહ્યુ 'હાઉ બાપ, હાઉ, ગાલ ફાટી ગયા'

કરણુદેવ સોલકીના સમકાલીન હમ્પાલ મગ્નાણાની શક્તિ–રાણીએ ગોખે બેઠા બેઠા હાથ લબાવી, રાજમાર્ગ પર ગાડા હાથીના ભોગ થઈ પડનાર જે ચાર બાળકોને બચાવી લીધેલ, તેમાનો એક, જેને માથે શક્તિએ ટાપલી મારી તે બાળ ટાપરીઆ શાખાના ચારણોનો વડવો (૧૦૯૦–૧૧૩૦)

જેના નામના સયુક્ત રચિત દુહા–સુભાષિતો આજે પણ ડહાપણના ભડાર તરીકે, ચમત્કૃતિ તેમજ અર્થના વિરલ સમ નયની ચોટ સમસ્ત રાજસ્થાની લોકસાહિત્યમા લગાવી રહેલ છે તે આણદ–કરમાણદની મીશણ શાખાની ચારણ–બેલડીએ સિદ્ધરાજના દરબારમા કકાણી ભાટણને હરાવી હતી ૧૨મી સદી

પ્રબ ધોમા ચારણ

ગુજરાતના પુનરુદ્ધારક વાઘેલા વીરધવલે વામનસ્થળીનો વિજય કર્યો તે વખતે એક ચારણે કરેલી ચાતુરીની ધર્મના પ્રબધમા છે એ વિજયના ઉત્સવમા એક ચારણ એક દુહાના પહેલા બે જ ચરણ બોલ્યો–

जीतउ छाहि रणेहि
सांमल समहरि वाजियइ

ફરી ફરી એ જ બે ચરણો બોલતો રહ્યો ઉત્તરાર્ધ બાકી ગણીને ચારણ તો નિજસ્થાનકે ગયો ત્યા રાત્રિયે અનેક રાજવશીઓ આવી આવીને એ 'જીતનારા'મા પોતપોતાનુ નામ નખાવવા એો લાચ દઈ ગયા અને એણે એ લઈ પણ લીધી! પછી એક દિવસ

પ્રાતઃકાળે રાજસભામાં અનેક જનોથી વીંટળાએલા રાણા વીરધવલની સામે પોતે ઉત્તરાર્ધ લલકાર્યો.

चिहु भुजि वीरतणेहिं,
चिहुं पगी ऊपरवटतणा

(કોણ છ જણા છત્યા ? તો કહે છે કે, રાણા વીરધવલના બે ભુજ, અને ઊપરવટના નામના એના અશ્વના ચાર પગ, એમ મળીને છ.)

આવું સાંભળીને બધા રાજવર્ગીઓ ચમકી ઊઠ્યા. અહો ! પ્રપંચ કરીને આપણને સૌને છેતરી લઈ આખરે તો જે સત્ય હતું તે જ કહ્યું. એટલે તેમણે સહુએ ચારણને ફરી સવિશેષ દાન દીધું *.

'चारणेनोक्तम्' એવા ઉલ્લેખ સાથે પ્રબંધોમાં વારંવાર ચારણની સુવર્ણોક્તિઓ દુહારવરૂપે આવે છે. મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત 'पुरातनप्रबन्ध' માં मज्जनकारितरैवततीर्थोद्धारप्रबन्ध. માં—

સિદ્ધરાજ ગિરનાર પહાડ પર પોતાને નામે પોતાના સજ્જન મહેતાએ બંધાવેલ દેવપ્રસાદના શિખર પર ચડી ચોપાસની પૃથ્વીને નિહાળે છે ત્યારે—

चारणेनोक्तम्—

(१००) मइ नाईउ सिद्धेश,
तउं चडियओ ठज्जिलसिहरि,
जीता च्यारइ देस
अतीउ जोअइ करणाउत्र.

એ ચોકખો તળપદો સોરઠો છે.

---

* श्री राजशेखरसुरिकृत प्रबंधकोश. (मुनिश्री जिनविजयजी मंपादित) श्री वस्तुपालप्रबन्ध § १२३ (२६३) पृष्ठ १०४

તે પછી બીજા જ પાના પર, ધારાનગરીનો ધ્વંસ કરવાની બાળ સિદ્ધરાજની પ્રતિજ્ઞાનુ જ્યારે, માતુ મંત્રીની ચાતુરીથી માટીની ધાગ બનાવી તેના ધ્વંસ વડે અણ્છ પાલન થાય છે ત્યારે—

चारणेनैकेनापाठि—

(११४) एहे टीलालेहि
धार न लीजइ करणा—उग्र
जम जेहे प्रउचेहि
जेदिह जमुलु श्रावनउ

એજ રીતે 'નાગર અંબડ પ્રબંધ'મા પાને ૩૮ મે અંબડ મંત્રીએ કુમણુના મંદિર જીર્ણનો ઉદ્ધાર ત્યારે—

इतश्चारणेनोक्तम्—

(११५) अबड श्यु वाणीउ
मल्लिकार्जुन हूत राउ
पान्ना मायत याग्राउ
उभडि दविगु पाउ

'मन्त्रीयशोवीरप्रबन्ध' માન્ધુ ગુજરાતને ભાગીને મિણા ગામે શુ મન્નુ જલ પીવા આવ્યા ત્યારે એમને જ્વાનિપુના ન ઉદયસિંહ સૈગ્રામમા માર્ કરી અને એનુ નામ ખુખ્ય મસ્તિને ઠા માર્યો—

तदनु चारणेनोक्तम्—

(११७) मुन्दरमहि अमृतांह दलि
जन्नु पीयउ ययशहि

[illegible]

[[illegible]]

[illegible]

[illegible] પૂરેપૂરો પ્રતિષ્ઠિત હતો.

આવા સમાન સન્માનનું દૃષ્ટાંત પણ પ્રબંધોમાંથી મળી આવે છે. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'ના કુમારપાલાદિ પ્રબંધમાં સોરઠના બે ચારણોનો પ્રસંગ છે. 'એક વાર સૌરાષ્ટ્ર મંડળના રહીશ બે ચારણો પરસ્પર દુહા-વિદ્યામાં સ્પર્ધા કરતા એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને અણહિલપુર પહોંચ્યા કે 'જેના દુહાની સરસાઈ હેમચંદ્રાચાર્ય કબૂલશે, તે ચારણને બીજાએ નુકસાની ચુકવવી' પછી એ બેમાંથી એક પ્રભુની (હેમચંદ્રની) સભામાં આવીને આ દુહો કહ્યો.

लच्छि–वाणि मुहकाणि
सा पइं भागी मुह मरउ*

हेमसुरिअत्थाणि
जे इसर ते पण्डिया

'અર્થ–હે હેમસુરિ ! તારા એ માથે હુ વારી જાઉ ! કારણ કે લક્ષ્મી અને વાણી [વિદ્યા] વચ્ચેનુ વેરાકયપણુ જ તે ભાગી નાખ્યુ છે કેમકે હેમસૂરિની સભામા તો જે પંડિતો છે તે જ લક્ષ્મીવતો છે

'એટલુ કહીને એ ચુપ થઈ ગયો પછી થી કુમારવિહારમા આરતીના અવસરે જ્યારે રાજા (હેમચંદ્રને) પ્રણામ કરી રહ્યા હતા, અને હેમચંદ્ર પ્રભુએ એમની પીઠ પર હાથ રાખ્યો હતો, તે સમયે બીજા ચારણે પ્રવેશ કરીને આ દૂહો કહ્યો

हेम तुहाला कर मरउ*
जिह अच्चब्भुयरिद्धि
जे चपइ हिट्ठा मुहा
तीह उप्परी सिद्धि–

'અર્થ–હે હેમસુરિ ! હુ તારા હાથ પર વારી જાઉ છુ કે જેનામા અદ્ભુત સિદ્ધિ રહી છે નીચે નમેલા જે મો ઉપર એ હાથ પડે છે તેના ઉપર સિદ્ધિ પણ આવી બેસે છે

'આવા પ્રસગના અનુચ્છિષ્ટ (માનિક) ભાવવાળા એના વચનથી ચમત્કૃત થયેલ રાજાએ એને ફરી ફરી એજ દૂહો બોલવા કહ્યુ ત્રણ વાર બોલ્યા પછી એ ચારણ બોલી ઊઠયો, 'શુ અત્યારે ત્રીજી વાર બોલવાના તમે ત્રણ લાખ દેવાના છો !' એથી રાજાએ એને ત્રણ લાખ દીધા

---

*મરઉ=મરુ આજે પણ તારા પર મરુ (બોલચાલ ઘણુ) એ પ્રયોગ ન્યોછાવર થવાના અર્થમા વપરાય છે

એમ પગલે પગલે પાછા વળીને ઇતિહાસમાં દૂર દૂર ચારણનું અવલોકન કરતા આપણે પંદરમાં સૈકામાં પહોંચીએ છીએ ત્યારે તો ચારણ વિષેના ઉલ્લેખોનો પાર નથી રહેતો ચારણોમા મહામાયા કરણીજીનો એ જન્મકાળ. રાજા હર્ષવર્ધનની પછી ભારતવર્ષની રાજકારણી એકતા ને અખંડિતતા તૂટી પડી મુસ્લીમોનાં આક્રમણો ઉપરાઉપરી આવ્યા, જાતિસંગઠન વિનષ્ટ બન્યું, તે વખતે ચારણ આજની એના નામની થઈ રહેલી વ્યુત્પત્તિ (चारन्तीति चारणा. દેશનું કે નીતિનું જે સંચાલનકાર્ય કરે તે ચારણ—સ્વ ઠાકુર કિશોરસિંહજી)ને સાચી પાડતો, પડેલા રાજપૂતકુળોને પડકારતો, તેમની ગુમ થયેલ શક્તિઓને પુનઃ સંગઠિત કરતો, મુખ્યત્વે રાજસ્થાનમાં જ ખડો થયો એની હાકલથી—પોકળ હાકલથી જ નહિ પણ એની સહદુઃખી બનવાની તૈયારી વડે—રાજપૂત કુળો પુનઃ જાગ્યાં, નવેસર સ્થપાયા, જાતિકુલાભિમાને પ્રમત્ત બન્યાં. આક્રમણકાર મુસ્લીમ કુળોના સોગણા વધુ સામગ્રીબળોની સામે સાધનહીન ક્ષત્રિયને ખડો રાખનારી ચેતના તે વખતે ચારણે વાણી રુપે પૂરી પાડી. એ વાણીનો વાહક પોતે પણ જો નેક ટેક ને ઇમાનવાળો ન હોત તો રાજપૂતો તેને ભાગ્યે જ પડઘો આપત. એનામા દેવત્વનુ આરોપણ ન થયું હોત તો પણ પડેલો ક્ષત્રિય ભાગ્યે જ એના નર્યા પ્રશસ્તિ—શબ્દો પર બેઠો થાત ચારણ પોતાની જીભના ખુંગીઆ ઢોલ પીટીને વેગળો રહ્યો હોત તો પણ કદાપિ ક્ષત્રિય મરવા મારવાનો તમન્ના—પ્યાલો પીવા તત્પર ન રહેત માટે જ ચારણ—કુળ અને ચારણી કવિતા આઠમી તે ચૌદમી સદી વચ્ચેના એના સુવર્ણ—કાળમાં રાજપૂત—કુળના ક્યારામાં જ રોપાયેલું, અને રાજપૂત—રૂધિરને નીરે જ સિંચાયલું રૂખડું હતું. એ દૂર ઊભેલો સાહિત્યકાર નહોતો. રાજપૂત—

રાજકુળોના પુનરુત્થાનમાં

ચારિત્ર્યગૌરવ

જાતિના પરજાતિઓ સાથેના ભયાનક સંઘર્ષોમાં ચારણ પણ ઓરાયો હતો, દુશ્મનની કઠોર કારમી વાસ્તવિકતાનો સામનો કરતો એ ક્ષત્રિયો સાથે ખભો મિલાવીને ખડો હતો, કવિતા એ એના વ્યવહારૂ વ્યવસાય નહિ પણ એનો સંસ્કાર હતો, સ્વભાવ હતો કવિતા એના મસ્તકમાંથી નહિ પણ રક્તમાંથી ઉછળતી બાપના શોણિતમાંથી બેટાની નસોમાં સિંચાતી, પેઢાનપેઢી શોણિતમાં સંચરતી અને એની પુત્રીઓ, વહુઓ, જનેતાઓ રાજપૂતોને મન પૂજનીય, જોગમાયા, દેવી અવતાર હતી સંસ્કૃત ભાષાના પ્રચંડવેગી યુગોના આઘાતો સામે બ્રાહ્મણોની પરંપરા સામે, સમયની સામે ચારણ પોતાની આંગળી નાગી લઈને ટકી રહ્યો તેનું એક કારણ એનું ચારિત્ર્યગૌરવ

પણ ચારણ ઉપર જ આવો ઇજારો હતો? ચંદબરદાઈના ગીતો આપણે ઓળખીએ છીએ સ્પષ્ટ છે કે ચારણ સાથે ભાટ પણ હતા સંસ્કૃતમાં તેઓ દ્વિજ કહેવાતા તેમને શિરે પણ રાજા ધણીની ગુણ પ્રશસ્તિ હતી તેઓ પણ દેવીના બાળ બોલાતા ઉપરાંત ખુદ ક્ષત્રિય રાજવીઓ પણ રાજ્ય ભોગ પણ ચારણી સાહિત્ય ખેડતા દા.ત. બીકાનેરના પૃથ્વીરાજજી જે અકબર દરબારે દીપતા ને જેણે કાવ્ય વડે જ રાણા પ્રતાપની ઝગતી ટેક ને દૃઢ કરી હતી

યુરોપનો 'ચારણ'

આ બધા પરથી ચારણ જાતિનું દિવ્યત્વ કંઈ સિદ્ધ થતું નથી, એની કુલપરંપરાનાં મૂળ પકડાતાં નથી. અનુમાન તો એક જ હોઈ શકે, કે એ પરંપરા કોઇ દેવકુલની નહિ પણ વ્યવસાયની અથવા તો કુલ-સંસ્કારની જ હતી: એ વ્યવસાય અને એ સંસ્કાર દાનવીર યુદ્ધવીરના સ્તુતિકાર તરીકેનો, ઇતિહાસકાર તરીકેનો, વિદ્યાવિલાસી તરીકેનો. વંશદૃષ્ટિએ તો આજનો ચારણ આર્યોની માફક કઇ પરદેશવાસી કોમનો પુત્ર હશે તે કહેવુ કઠિન છે.

યુરોપની બિરદાઈ-પંરપરા

કારણ કે આપણા ચારણને અનુસરતી કવિ—સસ્થા યુરોપાદિ દેશોમાં પણ મોજૂદ હતી. દાખલા તરીકે * The Scop નામની કવિ-પરપરાનું બયાન વાંચીએ. *

The Scop, the fountain of Teutonic poetry, was a member of the comtatus, and like his companions a man of noble birth. It was his business to celebrate

* નીચે આવતાં અંગ્રેજી અવતરણો મે મારી વર્ષોજૂની નોધપોથીમાંથી લીધાં છે એ દરેકના મૂળનો નિર્દેશ કરવો રહી ગયો છે પણ હસ્તપ્રતના આગલા પૃષ્ઠ પર આટલા પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ છે (૧) Relics of Welsh Bards. (૨) Memoirs of Irish Bards (૩) Four ancient Books of Wales.

in song, the wealth, the valour the descent of his lord. and in return for the satisfactory discharge of this duty he received from the latter presents of rings bracelets and lands

'સ્કૅાપ એ ટયુગાનીક કવિતાનો મૂળ ઝરો હતો અને કુલીન હતો એનો ધધો પોતાના ધણીની સમૃદ્ધિને, પરાક્રમને તેમજ વશાવળીને કાવ્યકીર્તિત કરવાનો હતો, કે જેના બદલામાં ધણી પાસેથી એને વેઢવીંટીઓ કડકો તેમજ જમીન ઇનામમા મળતા'

આપણા ચારણને પણ 'લાખપસાવ નામની જે મોટી ભેટ મળતી તેમા આભૂષણો, હાથીઘોડા તેમજ જમીનનો સમાવેશ થતો મોટા રાજવીઓ પોતાના લ્સોદી (ખાસ કવિ)ને પગમા હેમ નાખતા એટલે કે હેમનો તોડો પહેરાવતા

Gleeman નામની કવિ-પરપરાની પિછાન પણ એજ પ્રકારની છે—

'Thus wandering go with their lays over many lands the gleemen of men Their wants they express their words of thanks they utter always south & north they find one knowing in songs liberal in gifts who desire to exalt his greatness, to show his dignity, in the presence of his nobles until all vanishes, life and life together He who works praise has under heaven enduring glory'

આપણો ચારણ પોતાના સ્વામીનો આશ્રિત જ માત્ર નહોતો

દિલોજાન દોસ્તી પણ દિલોજાન દોસ્ત-અરે પ્રેમિક જેવો -બની જતો અને વિખૂટા પડેલા કે રૂઠેલા

માનિકને માટે કાવ્ય દ્વારા ઝૂરતો તેના કેટલાય પ્રસગો છે જતરી

જાલણમી નામના ચારણે પોતાને પરરાજ્યમા મોકલનાર પોતાના દૂરવાસી કચ્છના સ્વામી રા' દેશળનો વિજોગ દર્દિમાં બેઠાં બેઠાં ઝૂરતે ઝૂરતે ગાયો છે–

" કોયલ સરવે સાદડે, માઝમ રાત મ ઝૂર;
" તુંથી આંબા ઢૂકડા, મુંથી દેસળ દૂર."

બીજા એવાજ કિસ્સા આ વ્યાખ્યાનમાં આગળ ઉપર આપીશ. આવો જ મૈત્રીભાવ આ યુરોપી scop ના હૈયાને હલાવતો હતો–

'Sometimes death or the fortune of war dispersed the comtatus, and one of the most beatiful and pathetic passages in Anglo-Saxon poetry describes the feelings of the Scop as he recalls in exile the joyous company of former days–

'When sorrow and sleep often together bind the poor solitary one, then in his mind, it seems to him that he embraces and kisses his lord and lays on his knee his hands and his head, as when erstwhile in days of old he enjoyed his gifts, then wakes once more the friendless man and sees before him the fallow paths, the sea-fowl dipping and spreading their wings, rime and snow falling mingled with hail: then grow heavier the words of his heart, painful after dreaming, and sorrow is renewed.'

'સંગ્રામોમા રાન રાન અને પાન પાન બની ગયેલા અથવા તો મૃત્યુ-ખોળે પોઢેલા માલિકનું, સ્કૉપને પોતાના દેશવટાના દિનોમાં સ્વપ્ન આવે છે. શોકમાં ઢળી પડેલા પોપચાં હેઠળ, તંદ્રાવશ એ એકાકી પ્રાણ એવું અનુભવે છે કે પોતે જાણે સ્વામીને ભેટી અને ચૂમી

રહેલ છે, પોતે જાણે એને ઘુટણે હાથ અને મસ્તક મૂકે છે, (એના દાન લેતી વેળા જેમ કરતો તે રીતે) અને પછી જાગી જતા તો એ બધુહીન માનવી પોતાની સામે ઉજ્જડ સીમ, અને સમુદ્રમા ડુબકી દઈ પાખો પસારતા જળપખીડા જુએ છે, બરફ અને કરા વરસે છે એટલે હૈયુ વધુ ઉદામ બને છે, તદ્રા પછી જખ્મો વધુ ખટકે છે'

વાધા કોટડિયા નામના પોતાના આશ્રયદાતા-મિત્રના મૃત્યુ પાછળ ઝૂરતો આપણો રાજસ્થાની ચારણ જુઓ, બેઉ કથાઓ એક જ હતાશાથી ઊઠેલી લાગશે (આ કથા આગળ આવે છે)

યુરોપની બીજી ચારણ—પરપરા 'Scalds' નામે ઇતિહાસ વિખ્યાત છે 'સ્કાલ્ડ' એટલે 'Smoothers and polishers of language ભાષાને કૂમી અને ઘાટીલી બનાવનારા શિલ્પીઓ એ પણ ટ્યુટોનીક પૂર્વજોના ગાયકો હતા પુરાતન Bardsના એ સાચા વારસદારો હતા પૂજનીય ગણાતા તેમની વાણીપ્રભુતાને પણ તેઓ પોતાના દેવોના જનક 'ઓડીન' અથવા 'વોડનના વારસારૂપ ગણતા એમની ચાતુરી પણ દિવ્ય ગણાતી, તેમના દેહ પવિત્ર મનાતા, તેમની કૃપાને રાજાઓ યાચતા અને તેમને પારિતોષિકો આપતા'

શત્રુશિબિરમા પણ આ યુરોપી 'ચારણ' પુનિત ગણાતો હોઇ, રાજાઓ પણ ચારણને વેશે ત્યા પ્રવેશતા એના આપણી તવારીખને ત્યા મળતા કિસ્સા પણ છે કોલ્ગ્રીન નામના સેક્સન રાજાને

ચારણવેશે શત્રુશિબિરમા

બ્રીટનોએ યોર્કના કિલ્લામા કેદ કરેલ કોલ્ગ્રીનના ભાઇ બાલ્ડલ્ફ (Baldulph) માથુ મુડાવી, દાઢી બોડાવી, ચારણના લૂગડા પહેરી, વાજીત્ર લઇ દુશ્મનની છાવણીમા ગયો ગાતો ગાતો ભમ્યો, છેક શહેરના કોટ સુધી પહોચી શક્યો, ઉપર ચડ્યો

રાજા આલ્ફ્રેડ પણ એજ પ્રમાણે ડેનીશ સૈન્યની સાચી પરિસ્થિતિ જાણવા માટે ચારણવેશે ગયેલો, અને પોતાની સેક્સન ભાષામાં જ ગીતો ગાયાં છતાં છેક રાજાના ખાણાના મેજ સુધી પોતે જઇ શકેલો. એ કથા ઇ. સ. ૮૭૮ ની છે. ૬૦ વર્ષ પછી ડેનીશ રાજાએ પણ બ્રીટીશ રાજા Athestan ની છાવણીમાં ચારણવેશે પ્રવેશ કરેલો.

સ્વામીની શોધમાં ચારણી કવિતાના ઉગ્ર આશક અને આશ્રયદાતા રાજા રીચર્ડ પહેલાને તો એક ચારણ કેદમાથી પણ છોડાવી લાવેલો. એ ચારણનું નામ Blondell De Nesle. એ કેવો ઝૂરતો હતો !–

'Being so long without the sight of his Lord, his life seemed wearisome to him and he became confronted with melancholy.'

શોધમાં નીકળેલો બ્લેન્ડેલ પોતાના રાજાને જ્યાં પૂર્યો હતો તે કિલ્લા પાસે પહોંચ્યો. પછી બારી સામે બેસીને એણે એક ફ્રાન્સી ભાષાનું ગીત લલકાર્યું–આ ગીત પોતે તેમજ મિત્રરાજવીએ જોડે રચેલું–એનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર આવું છે.

Your beauty, Lady fair,
None views without delight;
But still so cold an air
No passion could excite.
Yet this I patient see
While all are shunned like me–

એટલું એણે ગાતાં તો સામેના કેદખાનામાંથી કેદી રાજાએ ઉત્તરાર્ધ ઉપાડ્યું—

No mymph my heart can wound,
If favour she divide,
And smiles on all around
Unwilling to decide.
I'd rather hatred bear
Than love with others share

એ રીતે આ રાજા એ કિલ્લામા કેદ થયેલો પરખાયો હતો એવો જ બીજો પ્રસગ છે એક અમીરની કુમારિકાને એના સગા નોર્મંડી લઈ ગયેલા અને ત્યા છુપાવી રાખી હતી ટાલ્બટ (Talbot) કુટુબના એક અમીરે ચારણવેશે જઈને એને ત્યાથી પાછી આણી હતી

શત્રુ-પક્ષમા પહોંચવા માટે ચારણવેશ મનામતીભર્યો હતો તેનુ કારણ ત્યા યુરોપમા પણ ચારણની કુળપરપરા પવિત્ર ગણાતી તેજ તો

૧૨૫૨ ની સાલમા તો રાજા હેનરી ત્રીજાએ ચારણને magister અથવા master નો ઇલકાબ આપ્યો

પછી ખ્રિસ્તી ધર્મની આણ વર્તી, આશ્રયદાતાઓનુ ધર્મપરિવર્તન થયુ, કવિ-વ્યવસાય સર્વ જનોને સુલભ બન્યો, યુરોપી ચારણ રફતે રફતે પ્રભ્રષ્ટ ગતીને રાણી એલીઝાબેથના સમયમા તો છે જ અધોગતિને પામ્યો ભટકતા ચારણને લફંગા, રઝળુ, ભામટા અને ભિક્ષુકોની જમાતનો ગણી પ્રજાને પાવન કરાવતો કાયદો થયો તેણે ચારણના ધધાને ખતમ કરી નાખ્યો (અહીં જેમ એને 'કુશીલવ' કહ્યો તેમ)

યુરોપી ચારણ-પરપરામા બે વસ્તુ નજરે નથી પડતી તેમના 'ધણી,' તેમની સ્ત્રી અને એ સ્ત્રીઓનુ કાયમુ દેવી-નરવ ત્યા એ જોગમાયાઓ નથી, વરદાન કે શાપ દેનારીઓ નથી, સ્તનો કાપનારીઓ કે ઉગ્રો

ખેંચી ગળે વીટાળનારીઓ નથી, નાગબાઇઓ કાગબાઇઓ કે
જાનબાઇઓ નથી. એને બાદ દઇએ, તો શું એ ચારણ–પરંપરાનાં
પુરાતન મૂળ આપણી ચારણ–પરંપરાનાં મૂળ સાથે
ઇતિહાસમાં કોઈ યુગમા મળતાં હશે? શું બેઉ એક
જ આદિવૃક્ષની શાખાઓ હશે? કે કેવળ કુલા-
નારીતત્ત્વ નથી. ભિમાની અને લડાયક એવી ઠકરાત–પરંપરાના
વિશ્વસામાન્ય પ્રકારોને ખોળે પેદા થયેલી
સમાન પ્રકારની, પણ એકબીજીથી સ્વતંત્ર, એવી બે પરંપરાઓ હશે?

ઇતિહાસમાંથી એની શોધ ન થાય ત્યા સુધીને માટે, આપણા આજના ઉદ્દેશ પૂરતી તો આપણે એને સંસ્કાર–પરંપરા જ ગણીએ એ ઠીક છે. વંશદૃષ્ટિએ ચારણ કોઇ એક નિરાળું અને દિવ્યાંશી એવું વેદવારાથી સિલસિલાબંધ પેઢી દર પેઢી ચાલ્યું આવતું માનવ કુલ હો વા ન હો, વાણીદૃષ્ટિએ તો એ અનોખી પરંપરા છે જ છે—અનોખી તેમજ પુરાતન.

ચારણવાણી અને પ્રાકૃત

વેદ, પુરાણ તેમજ રામાયણ મહાભારતના કાળમાં જે ચારણ હતા તેણે કરેલા સ્તુતિગાન આપણી પાસે શબ્દાકારે નથી પ્રાકૃતના સમય સુધીનું નિર્વિવાદ ચારણી સર્જન આપણી ભાળમાં મળે છે દાખલા તરીકે પૃથ્વીરાજ રાસો

મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પોતાના સંપાદિત પૂરાતન પ્રબંધસંગ્રહના પ્રવેશકમાં (પાના ૮–૯) લખ્યું છે કે 'આ સંગ્રહમાના પૃથ્વીરાજ અને જયચંદ વિષયક પ્રબંધો પરથી આપણને પ્રાકૃતમાં જાણવા મળે છે કે ચંદ કવિએ રચેલ પૃથ્વીરાજ-રાસો પૃથ્વીરાજ રાસો નામનો હિન્દીનો સુપ્રસિદ્ધ કર્તૃત્વ વિશે કેટલાક પુરાવિદ્ વિદ્વાનોનો એવો જે મત છે કે 'આ મહાકાવ્યના ગ્રંથ તો સંવત સત્તરમી કે અને ૧૭મી સદીની આસપાસમાં રચાયો છે તે મત સર્વથા સત્ય નથી આ સંગ્રહના મંજૂર પ્રબંધોમાં ૩–૪ જે પ્રાકૃત-ભાષાના પદો (પૃ૮ ૮૬, ૮૮, અને ૮૯, ૯૦) ટાંકેલા મળેલ છે, તેનો પતો એ મંજૂર પૃથ્વીરાજ રાસોમાંથી પણ મેળવેલ છે અને આ ચાર ટુકડામાંથી ત્રણ ટુકડા, એકાદ વિકૃત રૂપમાં પણ મળ્યા છે એમાં મળી આવ્યા છે એથી આટલું પુરવાર થાય છે કે ચંદ કવિ ચોક્કસપણે એક ઐતિહા

સિક પુરુષ હતો, દિલ્લીશ્વર હિન્દુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન અને સન્માનિત રાજકવિ હતો, એણે પૃથ્વીરાજના કીર્તિકલાપનું વર્ણન કરવા માટે દેશ્ય પ્રાકૃત ભાષામાં એક કાવ્યની રચના કરી હતી કે જે પૃથ્વીરાજ રાસોના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.' એમ કહીને પોતે મૂળ સંસ્કૃત પ્રબંધોમાં અવતરણ રૂપે સાંપડેલી ત્રણ ટુંકો આપે છે, અને તેની સાથે શબ્દશઃ મળતી ત્રણ ટુંકો ચારણી રાસોમાંથી આપે છે.

इक्कु वाणु पहुवीसु जु पइं कइंबासह मुक्कओ,
उर भितरि खडहडिउ धीर कक्खंतरि चुक्कउ।
बीअं करि संधीउं भंमइ सूमेसरनंदण !,
एहु सु गडि दाहिमओ खणइ खुद्दइ सइंभरिवणु।
फुड छंडि न जाइ इहु लुब्भिउ वारइ पलकउ खल गुलइ।
नं जाणउं चंदबलद्दिउ कि न वि छुट्टइ इह फलह॥

(પ્રબંધમાંથી) —पृष्ठ, ८६, पद्यांक (२७५).

एक बान पहुमी नरेश कैमासह मुक्यौ।
उर उप्पर थरहर्यौ धीर कप्पंतर चुक्यौ॥
बियौ बान सधान हन्यो सोमेसर नदन।
गाढौ करि निग्रह्यौ पनिव गड्यौ संभरि धन॥
थल छोरि न जाइ अभागरौ गाड्यौ गुन गहि अग्गरौ।
इम जपे चदवरद्दिया कहा निघट्टे इय प्रलौ॥

(પૃથ્વીરાજ–રાસોમાંથી) —रासो, पृष्ठ १४६६, पद्य २३६.

अगहु म गहि दाहिमओ रिपुरायखयंकरु,
कूडु मंत्रु मम ठवओ एहु जंबूय (प ?) मिलि जग्गरु।
सह नामा सिक्खवउं जइ सिक्खिविउं बुज्झइं,
जपइ चंदबलिद्दु मज्झ परमक्खर सुज्झइ।

पहु पहुविराय सइमरिघणी सयंभरि सउणइ संभरिसि,
कइंवास विआस विसट्टविणु मच्छिबंधिबद्धओ मरिसि ॥
(પ્રબંધમાંથી) —पृष्ठ ८७, पद्यांक (२७६)

अगह मगह दाहिमौ देव रिपुराइ षयंकर ।
कूरमंत जिन करौ मिले जंबू वै जगर ॥
मो सहनामा सुनौ एह परमारथ सुज्झै ॥
अष्षै चंद बिरद्द बियौ कोइ एह न बुज्झै ॥
प्रथिराज सुनवि संभरि धनी इह संभलि संभारि रिस ।
कैमास बलिष्ठ बसीठ बिन म्लेच्छ बंध बध्यौ मरिस ॥
(પૃથ્વીરાજરાસોમાંથી) —रासो, पृष्ठ २१८२, पद ४७६

त्रिण्हि लक्ख तुषार सबल पाषरीअइं जसु हय,
चउदसय मयमत्त दंति गज्जंति महामय ।
वीसलक्ख पायक्क सफर फारक्क धणुद्धर,
ल्हूसडु अरु बलु यान संख कु जाणइ ताह पर ।
छत्तीसलक्ख नराहिवइ विहिविनडिओ हो किम भयउ,
जइचंद न जाणउ जल्हुकइ गयउ कि मूउ कि घरि गयउ ॥
(પ્રબંધમાંથી) —पृष्ठ ८८, पद्यांक (२७७)

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
(પૃથ્વીરાજરાસોમાંથી) —रासो, पृष्ठ २२५, पद २१६

આમ વર્તમાન પૃથ્વીરાજ-રાસાનો મહદંશ ભલે બનાવટી હો, મૂળ પૃથ્વીરાજ રાસો ચંદ બારોટે ડિંગળ પ્રાકૃતમાં રચ્યો એ સત્ય છે, અને એ મૂળ ચારણી વાણી ઉત્તરોત્તર ડિંગળમાં પરિવર્તન પામતી ગઈ તે પણ સ્પષ્ટ છે.

અપભ્રંશકાળમાં તો ચારણી કવનો દફ્તરી દસ્તાવેજી સ્વરૂપે મોજૂદ હતાં એમ પ્રબંધકારોનો આધાર લઈ કહી શકાય. ને અપભ્રંશકાળ, જૂની રાજસ્થાનીનો કાળ, જૂની ગુજરાતીનો કાળ, અને છેવટનો મધ્યયુગી તેમજ આધુનિક કાળ, એ સર્વ તબક્કાઓમાં અવિરતપણે ચારણ-વાણી વધતે ઓછે અંશે એકજ સ્વરૂપે સાહિત્ય રચનાઓમાં ચાલુ રહી છે. કાળનાં પરિવર્તનો એને નડ્યાં નથી ઉપરાંત સમગ્ર પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન પર એ વાણી એકજ સ્વરૂપે પથરાઈ વળેલી રહી છે. સ્થાનભેદ એની એકતાની આડે આવ્યા નથી આજે પણ રાજપૂતાનાના કોઈ એક ગામડામાં બેઠેલો ચારણ અને સૌરાષ્ટ્રના કોઈ સ્થળે બેઠેલો ચારણ, જે કાંઈ જૂનું ગાય છે અને નવું રચે છે તે લગભગ એકજ વાણીમાં

સોરઠ ચારણનું પિયર

સમસ્ત રાજસ્થાન, સિંધ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર પર પથરાઈ પડેલી આ મહાન જાતિ સોરઠને 'ચારણ રો પિયર' પોતાના પિયર નામે પિછાને છે. એનું કારણ શું હશે? શું તેઓનાં પરિભ્રમણ-પથનું પ્રથમ વિશ્રામ-ધામ સોરઠ હતું તેથી? કે શું રાજસ્થાનના રાજવીએ ગુજારેલ 'ધરણા' વાળા અત્યાચાર પછી તેઓએ સોરઠનું શરણ લીધું એટલે? એ જે હો તે હો, 'ઈસરા પરમેસરા'ના બિરદધારી મારવાડના ઇસર બારોટ ઇત્યાદિએ સોરઠી રાજકુલોને દ્વારે પોતાનું મહિમાવંતું સ્થાન મેળવ્યું, તે દિવસોથી લઈ આજ સુધી ચારણ અને

તેના માહિત્યની મહાન વણઝાર સોરઠ અને રાજસ્થાનની વચ્ચે બધાઈ ગઈ છે માત્ર જાતિને હિમાબે નહિ પણ સાહિત્યને હિમાબે સોરઠ–ગુજરાત–રાજસ્થાન એક જ મરિતાના જૂજવા આરા બન્યા જે એ સાહિત્યનીર એમ્બીજે આરે અખડ પ્રવાહે આનજા કરતા રહ્યા છે એવી એકનીરતાને ઉપમારક એવુ એ મમસ્ત સાહિત્યનુ જે વાણી વાહન છે–તેને 'ડિગળ' કહેનામા આવે છે તેમા જે ભે૦ પડે છે તે શુદ્ધ સમ્પારસે છે રાજસ્થાની ડિગળ ઉપર સોરઠની વિશિષ્ટ ભાષાભાત્ય પડી સોનડ તો અનેક પરિભ્રમણશીલ કુળો, વશો અને પશુપાલ જાતિઓની મિલનભોમ કહેવાય મૂળ જે ડિગળ, તે ચારણ –વાણીએ તેથી જ કરીને અહીં આવી સિધી, કચ્છી ઇત્યાદિ બોનીના રગો ધર્યા માડા ત્રણ દિશાએ ફરતી સાગરપાળને કારણે સોરઠમા ભીતરી આવનાર અને વિધ લોકોની ભાષાઓના પુટ ઉપર પુટ ચડયા, એટલે મૂળ રાજસ્થાની ડિગળ કઈ પાતળુ પડયુ, કાંઇક મોકળુ બન્યુ, કાંઈ નિરાળુ નિજત્વ પણ પામ્યુ ઉદાહરણો આગળ આવશે

ડિંગળ એટલે શું ?

ડિંગળની હાંસી

'ડિંગળ' એ શબ્દ સાંભળતાં જ કેક વિદ્વાનોનાં ભવાં ચડે છે. ડિંગળ જેવી કોઈ વાણી હોઈ શકે ખરી? ડિંગળ તો ઝડમઝીઆ ચારણી જોડકણાંની કૃત્રિમ એક કુકાવ્ય-રીતિ છે, વગેરે વગેરે વિશેષણો વપરાય છે. એક બાજુ જુઓ તો ભાવનગરમાં સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન થયું અને એક ચારણને મુખેથી—

'ઘણ રવ પટ ફરર ઘરર પટ ઘૂઘર
'રંગભર સુદર શ્યામ રમે
'જય રંગભર સુંદર શ્યામ રમે'

એવા ચારણ સાધુના રચ્યા છંદ-ઘોષ ગડૂડ્યા અને સાક્ષરો સુદ્ધાં ચિત્રામણમાં આલેખાઇ ગયા, તે રાતથી માંડી આજ વીસેક વર્ષોના વચગાળામાં ગુજરાતને ગામે નગરે રડ્યાખડ્યા ચારણોના પ્રમત્ત કંઠમાંથી પડતા કાવ્ય-ધોધ શ્રોતાસમૂહને પ્લાવિત કરી મૂકતા જોવાય છે, અને શબ્દાર્થે અગમ છતાં એ વાણી એના નાદ દ્વારાજ મૂર્તિઓ ખડી કરી રહી છે, ત્યારે બીજી બાજુ કાગળ પર છપાતી એની એજ ચારણ-વાણી કૃત્રિમ અને અર્થહીન શબ્દરચના તરીકે દુણાઇ રહી છે. વ્યાકરણના નિયમો એની સામે હસે છે, અલંકારનું શાસ્ત્ર એની વિડમ્બના કરે છે, સુપ્રમાણતાની સાન એનાથી અળગી ભાગે છે. આ ડિંગળ શું છે ?

એક વર્ગ કહે છે કે ચારણની એ વાણીમા અયૂક્તિપૂર્ણ વર્ણનો અર્થાત ડિંગડિંગ આવે છે માટે એ ડિંગળ

ડિંગળની વ્યાખ્યાઓ

કહેવાય છે તો બીજો વર્ગ બોલે છે કે નહિ, 'ડિંગ' શબ્દનો અર્થ રાજસ્થાનમા 'ઊચો' એવો થાય છે અને એમા પ્રયોજેલ શબ્દો ઉચ્ચ સ્વરથી ઉચ્ચરાતા હોવાને કારણે એ બાની ડિંગલ કહેવાય છે

રાજસ્થાનના એક પારગત ચારણ વિદ્વાનને મતે ડિંગળ એ ડિંડ્ ધાતુ પરથી આવેલ છે, પણ 'ગળ' નામનો કોઇ સસ્કૃત પ્રત્યય એમના જાણવામા નથી તો બીજા વિદ્વાન બોલે છે કે ડિંગળ આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સસ્કૃતમાથી શોધવાની આ આ તજ બૂરી છે જો કોઇ શબ્દનો સબધ સસ્કૃતના કોઈ શબ્દ સાથે નથી બેસતો તો આપણે જબરજસ્તીથી એવો સબધ બેસાડવાની કોશિશ કરીએ છીએ ગાડી જેમ દાગ (ડાઘ) જેવા અસસ્કૃત શબ્દ પરથી દાગલ (ડાઘાવાળુ) એવુ સ્વરૂપ બધાયુ છે તે જ રીતે 'ડિંગ' પરથી 'ડિંગલ' થયુ હશે જેમ દાગ સસ્કૃત શબ્દ નથી તેમ 'ડિંગ'ને પણ સસ્કૃત મૂળ શોધવાની જરૂર નથી (પ મોતીલાલ મેનારિયા એમ એ C ૪પુર)

ડૉ ટેસીટરીના મતાનુસાર ડિંગળ શબ્દનો અસલ અર્થ 'અનિયમિત અથવા 'ગમાર' (ગ્રામ્ય) થાય છે વ્રજભાષા વિશુદ્ધ અને સાહિત્યશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કામ કરતી હતી તેનાથી વિરુદ્ધ ડિંગળ આ બાબતમા અનિયમિત હતી તેટલા કારણથી એનુ એવુ નામ પડ્યુ

ડૉ હ પ્રસાદ શાસ્ત્રીનુ કથન છે કે શરૂમા આ ભાષાનુ નામ 'ડગળ' હતુ પણ પછી પિંગળ શબ્દની સાથે પ્રાસ મેળવવા ખાતર ડગળનુ ડિંગળ બની ગયુ

શ્રી ગજરાજ ઓઝા નામના રાજસ્થાની વિદ્વાનને મતે ક અક્ષર

ડિંગળ સાહિત્યમાં વધુ વાર વપરાતો હોવાને કારણે એ 'ડ'ના પ્રાધાન્ય તેમજ બાહુલ્યની દૃષ્ટિથીજ પિંગળ સાથેના સામ્યને ખાતર એ ભાષાનું નામ 'ડિંગળ' પડ્યું. એ કહે છે કે બિહારી જેમ લકાર–પ્રધાન ભાષા છે તેમ ડિંગળ ડકાર–પ્રધાન વાણી છે.

શ્રી પુરુષોતમદાસ સ્વામી નામના વિદ્વાનના મતે ડિમ (ડમરૂ) અને ગળ (ગળું) એ બે શબ્દોનો બનેલ ડિંગળ શબ્દ છે જેમાં ગળું ડમરૂ પેઠે ગાજે છે અને ડમરૂની માફક વીરરસોલ્લાસક ઘોષ કરે છે તેવી ગળામાંથી નીકળતી ભાષા તે 'ડિંગળ'. ડિંગળ ભાષામાં આવી ડમરૂ–ઘોષવાળી ઉત્સાહવર્ધક, રોમાંચક, વીરરસોત્તેજક કવિતાની પ્રચુરતા છે એટલે એ ડિંગળ નામે પ્રસિદ્ધિ પામી.

રાજસ્થાનમાં એક એવો પણ પ્રસિદ્ધ મત છે કે ડિંગળની મૂળ વ્યુત્પત્તિ ડિંભ + ગળ એમ છે. ડિંભ એટલે બાળક, અને ગળ એટલે ગળું=ડિંભગળ (જે પાછળથી ડિંગળ બની ગયો.) અર્થાત બાળકની વાણી પ્રાકૃત જેમ બાળભાષા કહેવાય છે તેજ પ્રકારે રાજસ્થાનની આ શિશુવયની કાવ્યભાષા ડિંગળ કહેવાઈ

શ્રી શુભકર્ણ બદરીદાનજી કવિયા એમ. એ. એલ એલ બી (બાસની મારવાડ) કહે છે કે 'અપભ્રંશ–કાળ પછીની રાજસ્થાની લોકભાષા ડિંગલ ભાષા જ રહી છે પુરાણી હિન્દી સાથે બહુજ મળતી એ ડિંગળની ઉત્પત્તિ જ અપભ્રંશમાંથી છે. મારે મતે ડિંગલ ભાષાનું ડિંગલ એવું નામ, એ જે પ્રદેશમાં પ્રવર્તમાન હતી તે પ્રદેશના નામ પરથી નહિ પણ એની તેમજ એની કવિતાની ઉચ્ચારણશૈલી પરથી પડ્યુ છે. વીરરસપ્રધાન હોવાને કારણે ડિંગલ કાવ્ય ઉચ્ચ સ્વરે લલકારાય છે. મારા મત પ્રમાણે ડિંગલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'डीङ्ग विहायसा गतौ' પરથી છે, અર્થાત ઉચ્ચ સ્વરે બોલાતી ભાષા.' (चारण त्रैमासिक: वर्ष २ अंक १)

અનુમાનો અને કલ્પનાઓ પર અનનબેના આ તમામ મતોને દૂર મૂકીને એટલું જ કહેવું ગનીમત થશે કે મૂળ જે પશ્ચિમી હિન્દુસ્તાની ગજસ્થાની ભાષા, તેને જ અમુક પરિસ્થિતિઓની પ્રેરણાથી અમુક વિશિષ્ઠ મરોડો મળ્યા છે, એટલે કે ડિંગળ એ કોઈ જૂદી ભાષા કે બોલી નથી પણ એક ચોક્કસ છટાવાળી શૈલી–બાની કે કાવ્યનિરૂપણ-પદ્ધતિ છે ભાષા તરીકે તો એ તદ્દન પ્રાચીન ગજસ્થાની જ હતી, તે વાત વિશે અનાવના મૂળ પશ્ચિમી રાજસ્થાનીના જ ઊંડા મૂળ તપાસીએ

'પ્રાકૃત અપભ્રંશ ભાષાની જ્યેષ્ઠ બેટી' ગણાતી આ પ્રાચીન રાજસ્થાનીને વિષે જાણીતા રાજસ્થાની

અપભ્રંશની જ્યેષ્ઠ પુત્રી

સંશોધક અને પંડિત શ્રી નરોત્તમદાસ સ્વામી એમ એ (બિકાનેરની પીલાણી કોલેજના પ્રાધ્યાપક) કહે છે—

'રાજસ્થાની ઉત્તર ભારતની વર્તમાન દેશભાષાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે જે અપભ્રંશની જ્યેષ્ઠ પુત્રી છે અપભ્રંશકાળમાં સાહિત્યિક ક્રિયાશીલતાનું કેન્દ્ર મુખ્યત્વે પશ્ચિમ ભારત જ હતું અપભ્રંશના અધિકાંશ સાહિત્યની રચના આજ પ્રદેશમાં થઈ એ કારણે અહીંની અપભ્રંશ ભાષા સમસ્ત દેશની સાહિત્યિક ભાષા હતી એ કાળે અપભ્રંશના ભિન્ન ભિન્ન બોલી-સ્વરૂપો બોલનારાઓ પ્રજાઓની સાહિત્યિક ભાષા જ પશ્ચિમી અપભ્રંશ હતી એમ થવાનું એક કારણ આ પણ હતું વેદમતાવલંબી વિદ્વાનો પોતાની સંસ્કૃત ભાષામાં જ મગ્ન હતા,–એમની તમામ સાહિત્યરચના સંસ્કૃતમાં જ થતી હતી,– જનતાની બોલચાલની ભાષામાં સાહિત્યરચના કરવાની એમણે કદી પરવાહ ન કરી એ તરફ ધ્યાન દેવાવાળા મુખ્યત્વે જૈન વિદ્વાનો જ હતા, ને જૈનોનું કેન્દ્ર વિશેષે કરીને પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં જ હતું.

'અપભ્રંશનો વિકાસ વિક્રમની પ્રારંભિક સદીઓમાં થયો. × × × શરૂમાં લગભગ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એક જ ભાષા સાધારણ પ્રાંતીય ભેદો સાથે બોલાતી હતી પણ હર્ષવર્ધનની પછી સમસ્ત ભારતવર્ષની રાજનૈતિક એકતા છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ, દેશ નાના નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયો, આંતરપ્રાંતીય આવાગમન ધીરે ધીરે ઓછું થતું ચાલ્યું, પરિણામે આંતર–સબંધ તૂટતો ગયો. એટલે જ બોલચાલની ભાષાઓમાં પ્રાંત–ભેદો પડ્યા. ધીમે ધીમે એ ભેદ મજબૂત બનતાં વર્તમાન દેશભાષાઓનો આરંભ થયો.

'આ રીતની અપભ્રંશને આપણે બે ભાગમાં વહેંચી શકીએ (૧) પૂર્વકાલીન અપભ્રંશ અને (૨) ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ.

ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ

આ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશને વિદ્વાનોએ પુરાણી હિન્દી, જૂની ગુજરાતી, અને પુરાણી રાજસ્થાની એવાં નામ આપેલ છે. આ નામ પ્રાંતીય વૈમનસ્યને કારણે ઊભાં થયાં છે. માટે મારી સમજ પ્રમાણે તો આ ભાષાને આવું કોઈ પણ નામ ન દેતાં એને 'લોકભાષા અથવા ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ ભાષા' કહીને જ ઓળખાવવી એ બહેતર છે.

'આ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનું વિકસિત સ્વરૂપ જુની રાજસ્થાની છે. તેનુ ક્ષેત્ર ગુજરાતથી લઇ પ્રયાગ મંડળ સુધી પહોળુ હતું. બોલચાલની ભાષામાં ધીરે ધીરે ભિન્નતા વધતી ગઈ, પણ સાહિત્યની ભાષા તો બહુ કાળ સુધી આ પ્રાચીન રાજસ્થાની જ રહી, જેમાંથી જ વ્રજભાષા, ગુજરાતી તેમજ આધુનિક રાજસ્થાની ભાષાનો વિકાસ થયો છે પંજાબી તેમ જ ખડી બોલીના નિર્માણમાં પણ આનો જ મુખ્ય ફાળો છે.

'આવી રાજસ્થાનીના એક સાહિત્ય-સ્વરૂપનું નામ ડિંગળ કેટલાક વિદ્વાનો એને ચારણ-ભાટોએ ઘડી કાઢેલી કૃત્રિમ ભાષા કહે છે તે કથન ભ્રાંતિપૂર્ણ છે ડિંગળ એક પ્રાચીન કાવ્યભાષા છે કે જે બોલચાલની ભાષાથી શરૂઆતમાં જુદી નહોતી પણ ઉત્તર-અપભ્રંશ કાળ બાદ જ્યારે રાજસ્થાનીનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવા લાગ્યો ત્યારે 'કજ્જ,' 'કમ્મ,' આદિ શબ્દો બોલચાલની રાજસ્થાનીમાં 'કાજ કામ' વગેરે બની ગયા, પણ કજ્જ અને કમ્મ વગેરે પ્રયોગોની કવિતાની ભાષામાં તો બોલબાલા રહી ડિંગળ કવિતા મુખ્યત્વે વીરરસાત્મક છે દ્વિત્ત અને સંયુક્ત વર્ણોવાળા શબ્દોના પ્રયોગ વડે વીરરસોપયોગી ઓજસ્ ગુણની વ્યંજનામાં મોટી મદદ મળે છે એ કારણે એનું ડિંગળ કવિતામાં ગ્રહણ સ્વાભાવિક હતું બોલચાલની રાજસ્થાનીમાં પણ કાવ્યરચના થતી, એમાંથી એવા શબ્દોનો પ્રયોગ ધીરે ધીરે ઓછો થતો ગયો પણ વીરરસાત્મક ડિંગળ કવિતામાં એના ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી ગઇ, તે એટલે સુધી કે પછી તો શબ્દોને દ્વિત્ત અને સંયુક્ત વર્ણવાળા બનાવી લેવા માટે જાણીબુઝીને એની કપાલ ક્રિયા થવા લાગી ઉપરાંત અનાવશ્યક અનુસ્વારો પણ ઉમેરાયા એ પ્રકારે ધીરેધીરે બોલચાલની રાજસ્થાનીથી એ દૂર પડતી ગઈ

ડિંગળ બોલાતી હતી

'પણ દ્વિત્ત અને સંયુક્ત વર્ણો તેમજ અનાવશ્યક અનુસ્વારો એ ત્રણના પ્રચુર કૃત્રિમ પ્રયોગોથી કૃત્રિમ બની ગએલી આ ડિંગળ ઉપર ઉત્તરકાળમાં એક ઉપકારક અમર ચાલુ બોલચાલની રાજસ્થાની બોલીની પડી તેને પરિણામે ડિંગળી શબ્દાડંબર પર પ્રહાર પડયો ડિંગળ ફરી એકવાર સોહામણી વાણી બની ('રાજસ્થાનરા દુહા'ની પ્રસ્તાવના)

શ્રી નરોત્તમદાસ સ્વામીએ શોધેલાં છેક ચૌદમી સદીની ડિંગળ-રચનાનાં દૃષ્ટાંતો મોજૂદ છે. તેમાં રાઠોડ રાણા

ડિંગળના જૂના નમૂના

રણમલ્લની, મુસ્લિમ આક્રમણો સામેની વીરતાને બિરદાવતો 'રણમલ્લ છંદ' દાખલો દેવાને પૂરતો છે—

કડક્કી ભૂછ ભીછ મેચ્છ મલ્લ મોલ્લી મુગ્ગરી,
ચમક્કિ ચલ્લિ રણ્ણમલ્લ, શલ્લ ફેરિ સગરિ
ધમક્કિ ધાર છોડિ ધાન છડિ ધાડિ ધગ્ગરા
પટક્કિ વાટિ પક્કદંત મારિ મીર મક્કરા.

એથી પણ આગળ સં. ૧૨૪૧માં જતાં સોમપ્રભાચાર્યના 'કુમારપાલ-પ્રતિબોધ' નામે ગ્રંથમાં ડિંગળનો પૂર્વાભાસ મળે છે—

ગયણ-મગ્ગ-સલગ્ગ લોલ-કલ્લોલ-પરંપરુ
ણિક્કરણુંક્કટ-નક્ક- ચક્ક-ચંકમણ— દુલંકરુ
ઉચ્છલંત ગુરુ-પુચ્છ- મચ્છ- રિછોળિ-નિરંતરુ
વિળસમાણ-તળા—જડાળ—વડવાનળ—દુત્તરુ
આવત્ત-સયાયલુ જલહિ લહુ ગોપહિ જિંવ તે નિત્થરહિ
નીસેસ-વસન-ગણ નિઠ્ઠવણુ, પાસનાહુ જે સમરહિ.

ચંદ બારોટના 'પૃથુરાજ રાસો' ની મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ આપેલી વાનગી આપણે જોઈ ગયા તેમ પૂરવાર કરે છે કે ડિંગળ કૃત્રિમ નહિ પણ અપભ્રંશ પ્રાકૃતની સીધી વારસદાર જીવતી કાવ્યબાની હતી.

ડિંગળ સાહિત્યને એનું નિરાળું સ્વતંત્ર પીંગલ પણ છે. એના કાવ્યશાસ્ત્રના કડક નિયમો છે. એની પદ્ય-

ડિંગળ-વ્રજની સ્પર્ધા

રચનાઓને મુખ્યત્વે 'ગીત' કહે છે. ગીત નામ ભ્રામક છે. એ ગાઈ શકાતું નથી, એનો recital-પાઠ જ થાય છે. એના છંદો પણ નિરાળા હોય છે. ગીતોનાં નામ જાગડું, સપાખરું, સિંહચલું,

વગેરે એના ૮૪ પ્રકાર છે રાજસ્થાની ડિંગળ સાહિત્યની આ ગદ્ય રચનાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો ઘણી મોટી સંખ્યા થવા જાય

આ ણી સાહિત્યક્ષેત્ર પર આ ડિંગળ-કાવ્યપ્રકાર અને વ્રજભાષા-કાવ્યપ્રકાર, એ બંને વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી આવી છે ડિંગળ વાણીમાં કોમલતાનું તત્વ કમતી હોઈને એની ગણતરી ધીરે ધીરે ગ્રામ્યતામાં ખપવા લાગી, ને વ્રજવિદ્યા શિષ્ટ ગણાતી થઈ ડિંગળ-વાણી કથનાર કવિઓ રાજસન્માનમાં નીચે ને નીચે ઊતરતા ગયા, તે છતાં રાજપૂતાના-સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે સૈકાઓ સુધી ફરતા મધ ચાલી રહેલી ચારણોની વણજારે જૂના ડિંગળી પદો સાચવી લીધા, અમરતા ને પાંખાળા કીધા, ઇતિહાસ-વૃત્તાંતોને તેમજ આખ્યાયિકાઓને એ પ્રકાર ભાવતો કીધો રોનક ને રમૂજ, વ્યંગ અને મર્મકટાક્ષ, વીરરસ અને ભક્તિરસ, એ બધા રસોને ડિંગળના મરોડો વજ્રવાણી જેવા જ ભાવ્યા

બોલચાલની ભાષાથી વેગળે માર્ગે

પાંડિત્યદૃષ્ટિએ ચાહે તેવી સંપત્તિવાન સાહિત્ય-વાણી પણ સાધારણ બોલચાલની ભાષાથી વેગળી પડી જતાં જે દશાને પામે છે તેજ દશા ચારણી વાણીના આ વિભાગ પર બેઠી તેમની પણ પંડિતાઇ થોડો વખત રાજવાડામાં સ્પર્ધાની ને અહોભાવની વસ્તુ બની, તે પછી તો રાજવાડામાં પણ ન પોમાતા ચારણોના ચોપડા વગેરે હસ્તપ્રતોમાં ડિંગળ ઉધઈ ખાતી બની આજે એ હજારો કૃતિઓનો [illegible] નીકળી ગયો છે ભાગ્યેજ કોઈ એને કાને ધરે છે, સામાન્ય જનતાને માટે એ તુંબડીમાં કાંકરા બરોબર થઈ ગઈ, તેમ આજનો પંડિત સમાજ એની ઉપેક્ષા કરતો બન્યો, તેનું બીજે છેડે એ કારણ છે કે આપણા વર્તમાન પાંડિત્યનું ભાષાજ્ઞાન ટૂંકબંડોળિયું બન્યું હોઈ તેમને દુર્બોધ લાગતી ઘણી વસ્તુઓને તેઓ નનામી અથવા ગમાર ગણે છે એનો દાખલો

રાણકદેવી રા' ખેંગારના દુહા પર સ્વ. સાક્ષર નરસિંહરાવભાઇએ કરેલા વિવેચનમાંથી જડે છે આ રહ્યા એ દોહા:

રા' ખેંગારને હણીને પાટણનો સિદ્ધરાજ જયસિંહ ખેંગારની રાણી રાણકને પાટણ તરફ લઇ જાય છે ત્યારે રાણક પતિના ઘોડાને, જંગલના સાબરને, ગઢ ગિરનારને વગેરેને માર્ગે જોઇ જોઇને સંબોધતી વિલાપ કરે છે.

તગ્વરીઆ તોખાર, હૈયું ન ફાટયું હંસલા;
મરતા રા'ખેંગાર, ગામતરાં ગુજરાતનાં.

[હે ચપળ ઘોડા ! હે હંસલા ઘોડા ! તારું હૈયું કેમ નથી ફાટતું ? તારો ચડનાર રા' ખેંગાર મરતાં મારે ગુજરાતની—પાટણની મુસાફરી કરવી પડે છે.]

રે સાબર શીગાળ (એક દી') અમેય શીંગાળાં હતાં;
મરતા રા'ખેંગાર. ભવના ભીલાં થઇ રહ્યા.

[હે ઊંચાં ઊભાં શીગડાંવાળા સાબર ! તારી જેમ હુ પણ એક દિવસ, જ્યારે મારો રક્ષણહાર પિયુ ખેંગાર જીવતો હતો ત્યારે, શીગાળી અર્થાત ગૌરવવંતી, ગર્વભરી હતી. પણ મારો રા'ખેંગાર મરતાં હું પણ જન્મારાભરની ઢળેલાં શીંગવાળી (ઉતરેલા દર્પ વાળી) બની ગઇ.

બાળુ પાટણ દેશ, જિસે પટોળાં નીપજે,
વારં સોરઠ દેશ, (ભલે) લાખેણી મળે લોબડી.

[પાટણમાં ભલે સુંદર પટોળાં પેદા થતાં, એ જલી જાજો. હું તો વારી જાઉં છું મારા સોરઠ દેશ માથે, કે જ્યા મને લાખેણી (મહામૂલ્યવતી) કામળીનું ઓઢણું મળી રહે છે.]

સ્વામી ઉઠો સેન લે, ખડગ ધરો ખેંગાર,
છત્રપતિએ છાઇઓ, ગઢ જૂનો ગિરનાર.

'કવિતા-પ્રવેશ'માં મૂકાએલા બે દુહાનું વિવરણ કરતાં મનોમુકુર ભા ૭ માં (પા॥ ૨૭-૫૫) શ્રી નમિદ્ભરાવ લખે છે—

'ગામતગ' શબ્દનો અર્થ પ્રમાણકોએ કોશમાં કે ટીપમાં બતાવ્યો જણાતો નથી.

'તરવિયા=તેજ, પાણી ? હશે ?'

'હમનો=ઘોડાનું વિશેષ નામ હશે ?'

'અવના ભીવાનો શો અર્થ હશે ?'

'છાઈઓ=ઘેર્યો એમ હું ધારું છું'

'ગોગડી'નો અર્થ નક્કી કરવા માટે શ્રી ને પ્રચુર વિદ્વતાયુક્ત પ્રમાણો આપવા પડ્યા છે કવિતા-પ્રમાણના સંપાદકોએ—

રૂપે કરકે મૂળી, રયણુ જમકે હવ
'હુઈ પરોણા વાગીઓ ! ટોળ'આણીનો ૧૫

એ દુહાના અર્થની સમજણમાં વાચન છબરડાને સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કરીને સાચા અર્થ પર આવ્યા પછી પણ શ્રી ને એમ કહેવું પડ્યું છે કે 'કાઠિયાવાડના માહિતગાર કોઈ પણ ગોગડીનો ખરો અર્થ જણાવ્યો હોય તો જોઈએ'

આ વિવરણ બતાવે છે કે સામાન્ય ઘણું મોટીના કાવ્યથી પણ આપણે વેગળા પડી ગયા છીએ. એના અર્થો બેસાડવામાં કવિઓ પ્રાણ પામ કરીને પણ સાચી સમજ પર ... શબ્દો આવનારા શ્રી જેવા સમર્થ ... પણ પણ ગુમાવ્યા આપણી પાસે નહોતા. જેના પરિણામે આ દુહાઓના સાદા અર્થો કરનાર માણસોની ... સુધી પણ આ ગુજરાતી વાણી તો પાછી જૂની ... ઘણી અને પ્રચલિત છે ... જનસમાજમાં જે વાણી

પ્રચલિત હતી અને અદ્યાપિ પર્યંત પ્રચલિત છે, તેનો જાણકાર કોઇ પણ સામાન્ય માણસ કહી શકે કે 'ગામતરું' એટલે એક ગામથી બીજે ગામ પ્રવાસ; ને પંડિત હોય તો ભાષાજ્ઞાનથી પણ કહી શકે કે ગામતરા=ग्रामान्तर (सं)

તરવરિયો, તરવરાટ વગેરે શબ્દો તો તદ્દન ચલણી છે. એમાં આટલી મૂંઝવણ કેમ આવી? હંસલો એ ઘોડાની ઊંચી ઓલાદનું વિશેષ નામ છે તે તો સર્વવિદિત છે. ભવનાં બીલાં : હવે 'બીલીઓ' એ પશુપાલક ખેડુ કોમમાં રોજનો ચલણી શબ્દ છે બીલીઓ બળદ, એટલે જેના શીંગડા પૃથ્વી તરફ ઢળી વળી ગયા હોય તેવો બળદ. એવા શીંગવાળા બળદને માટે તળપદ કાઠિયાવાડમાં જ નહિ પણ ગુજરાતભરમા આ વગર બીજો શબ્દ સંભવિત નથી. શું ગુજરાતી સાક્ષરપણું ગુજરાતના ૮૦ ટકા ખેડુ–સમૂહથી પણ એટલુ વેગળુ ચાલ્યું ગયુ, કે 'બીલાં' શબ્દમા શંકા પડી? ગાણી રાણક ઉચ્ચશીંગા સાબરને નિહાળી પોતાને માટે લક્ષણાયુક્ત 'શીંગાળા' એવું વિશેષણ વાપરે છે તે કોઈ પણ કાવ્યરસના મર્મજ્ઞને પકડવું મુશ્કેલ ન પડે, અને 'શીંગાળા'નો સમોવડ પ્રતિશબ્દ જ 'ભવનાં બીલા'માં આવતો હોવો જોઇએ એ તો કાવ્યના સમજુને માટે સાવ સાદો તર્ક છે. એટલે લોકભાષા ન જાણનાર પણ જો સાચો કાવ્યરસજ્ઞ હોય તો ગોટાળે ન ચડે. 'છાઇઓ' એટલે ઢેર્યો એ તો ગુજરાતની છોકરી પણ કહી શકે.

'લોબડી' તો આજે પણ કાઠિ.ની ચારણ્યો, ભરવાડ્યો વગેરે ગરમ ઓઢણાં ઓઢનાર સ્ત્રીસમાજને અંગે જાણીતો શબ્દ છે. વ્યુત્પત્તિને હિસાબે પણ લોમપટી એકદમ સૂઝે તેવો મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ છે.

આમ બેઉ પક્ષે–ચારણપક્ષે તેમજ આધુનિકોને પક્ષે–જે સામાન્ય બોલચાલની ભાષાથી વેગળાપણાનો ગંભીર દોષ થયો, તેના પરિણામે સાહિત્યને મોટી ક્ષતિ પહોચી.

છંદોબદ્ધ લાંબાં કાવ્યો

મોડને જેમ રાજસ્થાની ચારણો પોતાનું પિયર કહે છે, તેમ સોરઠી ચારણી સાહિત્યનું પિયર રાજસ્થાની લાંબાં વીરકાવ્યો ચારણી સાહિત્ય ગણાય ડિંગળ-કવિતાની પ્રૌઢિ સોરઠે રાજસ્થાન પાસેથી જ અપનાવી છે વિદ્વત્તા પણ તેમની જ અહીં સ્વીકારી છે એટલે પહેલાં તો આપણે રાજસ્થાની ચારણી સાહિત્યનો ઊડતો પરિચય કરી લેવો રહે છે ત્યાંના વિવેચકો રાજસ્થાની ચારણી-સાહિત્યના બે વિભાગો પાડે છે એક ડિંગળ સાહિત્ય બીજું સાધારણ બોલીનું સાહિત્ય ડિંગળમાં (૧) વીર-પ્રશસ્તિનાં સુદીર્ઘ કાવ્યો, (૨) પુરાણો શાસ્ત્રોને આધારે રચેલાં પ્રભુલીલાનાં તેમ જ ભક્તિનાં આખ્યાન કાવ્યો, અને નાનાં નાનાં ગિરણું 'ગીતો' (જે વસ્તુતઃ ગેય ગીતો નથી તે સ્પષ્ટીકરણ આગળ કર્યું છે)

આ વીર-પ્રશસ્તિનાં તેમજ પ્રભુવિષય- દીર્ઘકાવ્યો (મહાકાવ્યો કહી શકીએ?) માં એની ગુણવત્તા માટે સુવિખ્યાત આટલાં છે—

શ્રીધર કૃત રણમલ્લ છંદ રચનાકાળ સંવત ૧૯૫૪ આસપાસનો જેમાં ઈડરના રાઠોડ રાજા રણમલ્લે પાટણના સૂબેદાર જફરખાં પર મેળવેલ વિજયની વીરશ્રી વર્ણવાઈ છે

ચારણ સૂજો નાગરાજોત કૃત રાઉ જઇતસી-રઉ છંદ (રાવ જૈતસિંહનો છંદ): રચનાકાળ સં. ૧૬૫૧

રાજ જૈતસીનો છંદ

આસપાસ આમા હુમાયુન બાદશાહના બાંધવ કામરાને બિકાનેર પર આક્રમણ કર્યું અને રાવ જૈતસીને હાથે હાર ખાધી તેનું પ્રૌઢ અને તેજસ્વી વાણીમા વર્ણન છે. ચારણી છંદ પાધડી (પદ્ધરી)માં વિક્રમશીલ પગલે વહેતી એની કાવ્યવાણીનો એક જ ટૂકડો નિહાળીએ—

*પાએ હસમ્મિ હલ્લઇ પયાળ,
ફડફ્ફડઇ નાગ ફાટઈ ફુણાળ
રાયાં-રાઉ ઊપરિ અસુર-રાઇ
જળરાણ જાણુ મેલ્લી મ્રજાઇ
પુડ સાતઇ ધ્રૂજિય પવંગ-પાઇ
નાગીન્દ નાચિ નોબતિ નિહાઇ
ઝૂઝારા આગી ખિજઇ જાળ
મુસ્સાહલ જાણે નખત-માળ
પતિસાહ-સેન દીવી પરિખ્ખ
ઉડિયણ ફિરિ આવઇ અંતરિખ્ખ
રેવત ખેડી ચઉ પહર રાતિ
પતિસાહ-સેન ઢૂકા પ્રભાતિ.

અર્થ—એ વિરાટ પાતશાહ-સેનાના પગ વડે પાતાળ હચમચી ગયું.

શેષનાગ ફડફડયા ને એની ફેણ ફાટી ગઇ.

રાય-રાવ (જૈતસી) ઉપર અસૂર-રાય પાદશાહ ચડયા એ તો જાણે કે જળરાણે (સાગરે) મરજાદ મેલી

---

*આ જ પદ્ધરી છંદ, સૈન્ય-સંચાલનના વર્ણનને માટે, નાદ-દૃષ્ટિએ એટલો બધો બંધબેસતો છે કે એને લલકારતી વેળા જબાન પર જાણે કે કટકની કૂચ ચાલે છે. એ છંદનો આવોજ સફળ પ્રયોગ, છેક સં ૧૯૩૨માં એટલે કે ત્રણ સૈકા બાદ, સૌરાષ્ટ્રના બારોટ વજમાલજી પરબતજી મેહેડુએ 'વીભા-

પગના પદાઘાતથી સાતે પૃથ્વી-પ ... નોબતો અને નિશાનોના પડઘાથી નાગે દ્રી (પત્તો) નાચ્યા. પ્રચંડ અગ્નિ-ગોળો પ્રજ્વળી જાણે નક્ષત્રમાળ સળગી

ઊંડું ઊંડું જતી ... થઈને જેમ જાણે અવનું હોય તેમ, રાત્રિના ચારે પ્રહર પણ ... બાદશાહ-ની ય પ્રભાતે નજરે પડ્યું.

વિજાય નામના ભમનગરના જામ ભીમાજીના આશ્રયે રચેલા ... ઐતિહાસિક ...કાવ્યમાં કહ્યો છે તેનો નમૂનો—

કર દયે મેંગ સાદળ કટક
અધપતિય હોય લાગા અટક
ઉંચાળ ઘેર પારકા લેય
કર ગી સકે ન દૂસરો કોય
કરસાટ એર હિમરસ હેક
ઊંકરે પ્રબળ પેદળ અનેક
બગતા છક- જરી અંગ બિસ
કરમરા અંગ બાથ કરેસ
પાખરા ગરર કરિયા પમગ
... આરસ ... ઉતંગ
આળગા ... ઊઠરે આય
મેરખ ... ગજય

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

રંગે રાતડો [1]મુખ્ખ [2]ચખ્ખં [3]રંગત્તં
મહાકારનં [3]રૂપ ભૂપ [4]મસ્તં
અલં વપ્પુલ........સર્પઉરં
ગહીરં ગભીરં શરીર [5]ગઉરં
[6]વદન્ન વશાળં વળી [7]વક્કરાળં
કરાળં કંધાળં મહાકાળ કાળં
વરં માગવા કાજ [8]લીળા [9]વશેખી
વડા દેવ આગે હુવો [10]નટ્ટવેખી
કડચ્ચે કિયાં ચંદન ચત્ર કીધા
બહુ બાહુ બાજુબધ ત્રોણ બંધા.
[11]હિયે [12]હીડળે [13]દોત્રળા દેવહારં

× × ×

વળી હેમમાળા વચાળે વરાજે
વગત્તોં પગે ઘૂઘરા ઘોર બાજે
[14]ગણ [15]ગન્ધ્રવં રાગ ભેરવ્વ ગાયે
[16]વેણા [17]ચંગ મૃદંગ કેહો બજાયે
થેઇકાર હોકાર જેકાર થાહે
[18]ચખ્ખે [19]ચાહણે દેવ દેવાધ ચાહે
વદે વીરભદ્ર રુદ્ર [20]પાવ વદે
વર દે! વર દે! વરં દે! વર દે!

આ કાવ્ય પોતે પહેલાં કોઇ રાજાને કે માનવીને સંભળાવ્યું **શંકરને સંભળાવ્યું** નહિ. ઇનામ અકરામો કે લાખપસાવની લાલચો કવિનું દિલ ડગાવી શકી નહિ. ઇસર બારોટે જેમ 'હરિરસ' કાવ્ય પહેલું પ્રભુને સંભળાવ્યું,

---

૧ મુખ ૨ ચક્ષુ ૩ રક્તિમઃ ગાતી, રૂધિરેભરી. ૪ મસ્ત ૫ ગૌર ૬ વદન ૭ વિકરાળ. ૮ લીલા. ૯ વિશેષ ૧૦ નટવેશધારી ૧૧ હૈયા પર, ૧૨ ઝુલે છે. ૧૩ ખેવટા. ૧૪ ગણ ૧૫ ગંધર્વ ૧૬ વીણા. ૧૭ એક જાતનું વાજિંત્ર. ૧૮ આંખથી. ૧૯ જોવા ૨૦ પાય

તેમ કવિ હરદાસજી મીશણે પણ પહેલવહેલું 'ભૃંગીપુરાણ' ખુદ શંકરને સંભળાવવાની હઠ લીધી કહેવાય છે કે શિવજી યોગી રૂપે કવિને અરણ્યમાં મળ્યા પોતે તેમને પહેલા છંદો સંભળાવ્યા પણ પહેલા નમૂનો ૭૦ પૂરા થયે, 'પ્રભુએ ધૂજર બજીય પાય' એ પંક્તિથી શરૂ થઇને શંકરના નૃત્યના વર્ણનના જે બાકીના સો

છંદો છે તે આજે પણ કોઇ માનતા-ઈ પાસે

પૂરા વાંચવાનો શાપ થી વચાતા એવી માન્યતા છે કે એ

ભાગ વાંચનારો કવિ કા ચિત્તભ્રમનો ભોગ

બને કા એની સ્ત્રી મરી જાય! ભાવનગર રાજ્ય વજેસિંહજીએ જેઠી ગઢવી પાસે પરાણે આ સો છંદ વંચાવેલા પછી ગઢવીના પત્ની ગુજરી ગયેલા!

એ જ કવિના બીજા બે લાંબા કાવ્યો 'જાળંધર પુરાણ' અને 'સભા પર્વ' અપ્રગટ છે

મારવાડમાંથી આવી ઊતરીને નવાનગરના જામ રાવળજામના સભા-કવિ બનનાર સુપ્રસિદ્ધ ઈસર બારોટે રચ્યા લાંબા કાવ્યો પૈકી 'હરિરસ' તો પ્રગટ છે, પણ 'દેવિયાણ' નામે દેવીની સ્તુતિનું કાવ્ય હજુ બહાર આવ્યું જાણ્યું નથી એ પણ ભુજંગીમાં રચાયેલ લાગે છે

મારવાડમાંથી આવેલા ગો. મહડુ ગુજરાતના વાળાવડ ગામમાં થઇ ગયા તેને ૪૦૦ જેટલા વર્ષ વીત્યા કહેવાય છે એમના રચેલા પૈકી અપ્રગટ ગ્રંથો સનતન (એ ખગોળભૂગોળ વિદ્યાનો કાવ્યગ્રંથ છે) ને બીજા ચોવીસ અવતારના ચોરાશી જાતના ગીતો

કચ્છમાં થઇ ગયેલા કૂભાજૂલા એની અપ્રગટ રચના 'રુકમણી-હરણ,' જે લાંબુ કાવ્ય છે

માયાભૂવા ઇસર તામે ભાવાના એમણે રચેલું લાંબુ કાવ્ય 'નાગદમણ' પાલણપુરના મોતીમહંત થી હમીરદાને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એમની માન્યતા પ્રમાણે સંવત ૧ ૩૨ ની બનાવી છે

જેઠીભાઇ અને ગેણુભાઈ નામના બે મારૂ ચારણો ભાવનગર ઠાકોર શ્રી વખતસંગજીની પાસે રહેતા. તેમની પાસે વિદ્યાર્થીઓ

બે ભાઇઓ

ડીંગળશાસ્ત્ર ભણતા, જેમા સ્વ. પીંગળશીભાઇના પિતા પાતાભાઇ (જસોવિલાસના કર્તા) નામાંકિત વિદ્યાર્થી હતા. ભાવનગરનું દશેરા પર્વ વખણાતું, ને એ પર્વ ઉપર દેશદેશાન્તરેથી જે ચારણો આવતા તેમની વાણીને આ બેઉ ભાઇઓ ઝીલી ઝીલી લખી લેતા. એવી વાણી (એકસો વર્ષ પૂર્વેની) આ બેઉ ચારણોએ લખેલી તેના ચોપડા મોજૂદ છે. વીભા મહેડુ: ૨૨૫ વર્ષ પૂર્વે. રોહીદાસ મહેડુ: ૨૨૫ વર્ષ પૂર્વે. વીઠા મહેડુ: ૧૭૫ વર્ષ પૂર્વે. તેમની લખેલી થોકબંધ હસ્તપ્રતો મોજૂદ છે.

આ બધા ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો ઉપરાત જીવણવિજય ગોરજી અને એના શિષ્યોએ સવત ૧૮૪૦–૪૫માં લખેલી 'અવતાર ચરિત્ર'ની હસ્ત-

જૈન ગોરજી

પ્રત, અઢીસો વર્ષ પૂર્વે લખેલી, મકાન વિદ્યાને લગતા સંસ્કૃત રાજવલ્લભગ્રંથની હસ્તપ્રત, કવિ કેશવદાસના 'રસિકપ્રિયા' નામના ગ્રંથની હસ્તપ્રતનાં છૂટા પાનાં વગેરે વગેરે પ્રચૂર લેખન સામગ્રી ચારણકવિ શ્રી. ઠારણભાઇ મધુભાઇને ઘેર, ગામ પાટણામા (તાબે ભાવનગર) એક ઓરડો ભરીને પડી છે.

કોઠ પાસે રાણેસર ગામના રામચંદ્ર મોડ નામે ચારણ કવિ તેનું

ડિંગળનું પીંગળ

રચેલ 'રસપીગળ' હજી અપ્રકટ છે. ડીગળી કવિતમાં 'નાગપીગળ' વધુમાં વધુ પ્રાચીન. તે પછી 'હમીર પીગળ' કચ્છ રાજકવિ હમીરજી રતનુએ રચેલું, ૩૦૦ વર્ષ પર, તે અપ્રકટ છે.

લાગીદાસ મહેડુ: હળવદ તાબે ગોલાસણ ગામના એ ચારણ

૨૫૦ વર્ષ પર થઇ ગયા આજે પણ ગોલામપુ તેના વખાણે ખાય જે તેમણે બે લાંબા કાવ્યો રચ્યા છે (૧) 'એકાદશી માહાત્મ્ય' અને (૨) 'ઓખાહરણ'

ચારણી ઓખાહરણ

રાજ વ્યારોમા પ્રેમાનંદનુ 'ઓખાહરણ' વાચવાનુ લગભગ નિષિદ્ધ ગણાય છે, કેમકે એમા શૃંગારનુ તત્ત્વ વધારે જોર [illegible] છે પણ લાંગી મિઠ્ઠુનુ 'ઓખાહરણ' અંત પુરોમા છૂટથી મ[illegible]ાતુ હતુ

'ઓખાહરણ સાંભળવુ હોય તો ગ[illegible]ીઓનુ સાંભળવુ, ઓલ્યુ નઈં!' એમ દ બારો પોતાની રાણીઓને કહેતા

આપણો ધ્યાન એ છે કે ચા[illegible]ણી કાવ્ય કેવળ વીરરસપ્રધાન છે પણ એજે ભક્તિ, શૃંગાર, કરુણ, વાત્સલ્ય આદિ અન્ય તમામ [illegible]ોની એની કૃતિમા [illegible]યજના [illegible]ી છે તે

સાયા ઝૂલાનુ નાગ-દમણુ

આપણને હજુ બહુ દેખાયુ નથી એના શૃંગાર, ભક્તિ, વાત્સલ્ય, કરુણ વગેરે હરેક રસમા એ[illegible]ક [illegible]ીગી તેમજ શાક્તિ [illegible] પ્રાણ ઘણી મ[illegible] છે, પ્રતિભિત નહિ પણ પ્રમત્ત અને જોનાના મરોડો છે કારણ કે એ કવિતાનુ મુખ્ય નિશાન જ શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા ચિત્રો આલેખવાનુ તેમજ અન્તક્ષોભ પે[illegible] કરવાનુ છે 'નાગ-દમણ'મા માયોજી ઝૂલા માત જશોદાને કૃષ્ણની જાગની ઋતાવના [illegible] ભુજ [illegible]ના આરા ધડ[illegible] આપે છે—

વિ[illegible] નવે નાથ જાગો વદેલા
દ્વા દાસિયા દેન ગોપાળ દેલા
જાગે જશોદા જડૂનાર જાગો
મહીમ[illegible] [illegible] નવે નાથ માગો

ગ[illegible] કરી [illegible] કૃષ્ણ માખન [illegible] ગોકુળ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે ત્યારે પણ—

સુણે શામ–આગમ્મ ઊભી સહેલી
હરેવા હરેવા હવેલી હવેલી
ભર્યો માગ સીંદૂર મારગ્ગ ભાળે
વહે શામળો વ્રજ શેરી વિચાળે.

અર્થ–શ્યામનું આગમન સાંભળીને સાહેલીઓ એને હેરવા (જોવા) હવેલીએ હવેલીએ ઊભી થઈ રહી છે. શેરીઓની વચ્ચે શામળો ચાલ્યા જાય છે ત્યારે માર્ગ સિંદૂરથી ભરાઇ ગયો હોય છે. (શું આ મેડી પરથી જોતી સાહેલીઓનાં નીચે ઝૂકતાં માથાંના સેંથામાંથી ?)

વહેલાર લેવાર પિંડાર વાળે
નવા નેહ સું દેહ ગોપી નિહાળે.
હરિ હો ! હરિ હો ! હરિ ધેન હાકે
ઝરૂખે ચડી નન્દકુમાર ઝાંકે.

આહીરાણીઆં અબ્બળા ઝૂળ આવે
ભગવાનને ધેન ગોપી ભળાવે
ઇકો ખેવટે ચોવટે આય ઊભી
સઁભાળી લિયો શામ મોરી સુરલ્લી

હુઇ નંદ રી ધેન ગોવાળ હેળા
મિળે વાળવા જાઁણી શ્રી ગંગ ભેળા
પરે નેર નીસાર આવે પ્રહટ્ટે
ત્રિવેણી ઉલટ્ટીય સામંદ્ર–તટ્ટે

અર્થ–વ્રજની શેરી વચાળે પોતાની ધેનુઓને હરિ હો હરિ હો શબ્દે હાકયે આવતા નંદકુમારના દેહને ઝરૂખે ચડીને કેટલીક વ્રજનારીઓ નવા સ્નેહે નિહાળી રહી છે આહિરાણીઓનાં ટોળાં ઠેર ઠેરથી પોતાની ગાયો લાવીને ભગવાનને ભળાવે છે, કોઇક વળી નાકે ને ચૌટે પોતાની ગાય લઇને ઊભી છે. અને કોઇક કહે છે કે હે શામ ! આ

અનુપમ ઉપમા

મારી સુરભિને પણ સભાળી લ્યો આમ શેરીએ ગેરીથી ગાય-ટોળા નદ-ધેનુઓમા મળ્યા અને પછી ગોવાળોના ભાગોળે ઊભેના ગોધૂલિમાં એ બધી ધેનુઓ જ્યારે ભેગી થઈ ત્યારે કેમ જાણે નાની નદીઓ ગગાને મળતી હોય, અને પછી એ બધો ત્રિવેણી-પ્રવાહ સમુદ્રને તટે ઠલવાઇ રહ્યો હોય એવુ દશ્ય બન્યુ !

પછી યમુનાને તીરે ગોવાળીઆ અને કૃષ્ણની ગેડીદડાની મસ્ત રમત—

ધડુ ગેડિયે ગેદ મેદાન ઘેરી
ધણ ઘુમ્મરી ડમ્મરી ફેર ફેરી,
ઝિલે આવતા ઉછટ હેક ઝેરે
ફિરે રામ ચોટા કરે દોટ ફેરે

માઝી આકડો માઝિયા ખેલ માતો
રમે સગ ગોવાળિયા રગ રાતો
મિળે ચોટ સામોસમી દોર માથે
હુધ દૂધમલ્લા તણી હેળ હાથે.

ચડાવે ધણુ સાકડે ફેર ચાડે
જમૂના તણે નાખિયો નીર જાડે

દડો યમુનાના ઊડા નીરમા જઇ પડે છે, અને કાનો એ કાળી-નાગના ધરામા ઝપલાવી પડે છે ત્યા **પાતાળ-ભુવનમા** નાગ-ન્યા એનુ રૂપ જોઇને જે મક્ષોભ, અહોભાવ, આત્મપ્રીતિ અને ઉચાટ અનુભવે છે—

જપે નાગપુત્રી ખત્રીરૂપ જોતી
મહામદ જાતિ તણો કાન મોની
હસી ભાગની હોણુ જે કૃષ્ણ જાયો
દિદારે ઘણાયો ધરે હુલ્લરાયો
દૃશ દેત મે રૂપ દેખી દિરપે
જપે નાગરી નાગ શાખો જતપે

ઓરો દાખવો બાળ હોસી અબારો
પગલ્લે પગલ્લે મહલ્લે પધારો.
ચમકે—ચમકે સખે ચિત્ત ચેતી
લળે પાય લાગી વળે લુણ લેતી !

ઓહો ! આવો મહાભદ્ર, મોતી સમો ! કઇ ભાગ્યવંતીએ હિંચોળ્યો ને હુલરાવ્યો હશે ! રખે ક્યાંક નાગ જાગે ! માટે એને અહીં લઈ આવો. બધી નાગકન્યાઓ ચમકી ચમકીને પગે લાગતી, વારણાં લેતી લળે છે. મુરકી મુરકીને નાગણી બાળને પૂછે છે—

કઠાં હુંત આયો અઠે કાજ કેહા ?
ગૃહાં ભૂલિયો બાપરા સાપ-ગેહા
કહો કોર ચમ્પે રહી આવ કાવે.
અસો બાળ દેખી દયા મોર આવે
હજારાં મૂખા જાગસી નાગ હેવાં
નહૂલો ન છૂટે નિરદ્ધાર નેવાં
મહાકાળ કાળી નરો બાળ માંને
પડી બોકડી આજ હી કાળ-પાને

ક્યાંથી આવ્યો ? શા કામે ? બાપનું ઘર ભૂલીને સાપને ઘેર આવ્યો ? હજારમુખો નાગ હમણાં જાગશે, ને નિશ્ચયપણે તને છોડશે નહિ. મહાકાળ જેવો કાળીનાગ કોઇ બાળકને ય ગાંઠશે નહિ અરેરે ! બકરી આજ વાઘના મોમાં પડી !

કિશોર કૃષ્ણ પ્રત્યે આ નાગકન્યાના કુદરતી હેતનું, કૌતૂકનું અને ભયનું ચારણે દોરેલુ ચિત્ર અતિ હૃદયગમ છે. એવા જ ધીરોદાત્ત જવાબો દઇને કાન કાળીનાગ સાથે અખાડો માંડવા જીદ પકડે છે, પાતાળમાં જુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, ગોવાળીઆ ડૂબેલા નંદકુમાર માટે ઝૂરતા કાંઠે ઊભા છે, મા જસોદા દોડી આવી છે—

ઊભા ગાય-ગોવાળ ઝુરન્ત આરે,
હાહાકાર હક્કાર સસાર સારે

સુણે બાળ આઘાત માતા સનેહી
જશોદા રડી કહતી ખમ જેરી

× × ×

બિહુ લોચને નીરધારા વહતી
કનૈયો! કનૈયો! જશો! કહતી
કદિ હી તાં આઇ લોરન્ત કાંઠે
ગયો જાણી ચિંતામણિ રક-ગાંઠે

ત્યાં તો બીજા પાતાળમાંથી વેણુનાદ અને વિજયનો હાસ્યગર્જર ઊઠે જે
જે મારમે પાતાળે અને સ્વર્ગમાં સંભળાય છે—

વિહસે હસે તેમ દીઠો વળનો
સપને પતાળે સુરગે સુણાયો
વધાઇ! વધાઇ! જગો! વધાઇ
કરે મોરલી ના કાનો કનાઇ

ડિંગળની પ્રાસાદિકતા અને ઓજસનું સરસ ઉદાહરણ 'નાગદમણ' આપે છે. ડિંગળને એની ક્લિષ્ટતા અને કૃત્રિમતાથી મુક્ત કરીને ચોખ્ખાર પ્રયોગ કરનાર આ કવિ ગુજરાતી હતા, એટલે આપણે વધુ ગર્વ લેવા જોગ.

આ ભુજંગપ્રયાત તેમજ વીરમો નામક અન્ય અનેકવિધ ડિંગળી વૃત્તો પોતાના હાથમાં—કે હૈયામાં— માણનાર એક છંદોનાધિ સમો આ ગુ તો હજુ હમણાં—સં ૧૯૮૨ માં જ

વીર છંદોનો વારિધિ

ગોલોકવાસી થઇ ગયો. વીણાવિનામના કર્તા જામનગર ભાટ વજમાલજી પરબતજી મહેડુ એમના એક કાવ્ય—કૃષ્ણના જ ઇતિહાસને દુહરાવતી જ્યાં એની ડિંગળ—કવિતા, નગર, ગ્રામ અને કરુણ્યુગ વચ્ચેના એક જ જોડેલ કુળના ગામડા—સમાગમોની બિરાદરીમાં અવ્યાબાધ રીતે ચાલે. આ છંદો તો કૃષ્ણ જ ખેલાવે છે

ભૂચર—મોરીના મેદાનમાં સોરઠનાં અને દિલ્હીપતિનાં સૈન્યો વચ્ચે અઘોર રણથળ મંડાવાની આગાહી આપતી ઘટના એણે આમ આપી છે.

છંદ ભાખડી

પળચર પખણી ૭ કે બાતાં યું કરે
ભય તણ ભૂચરી ૭ કે આગમ ઓચરે.
પર એક સમયે ધ્રોળ પાધર ધાર જોજન પાધરં
રજપુત એકઉ નામ ભૂચર, ચાય રહ હે ધણ ચર
સોચ થભ ચતતણ આય સાથી, પરખ સુરભિ રખ પરે
પળચર પખણી ૭ કે બાતાં યું કરે.

અર્થ—માંસભક્ષી પંખીઓ (રાત્રિયે ભૂચરા રજપૂતના ખેતરમાં) એવી વાતો કરે છે અને આગમ ઉચ્ચરે છે કે ૭ મહિને આંહી મહાસહાર મંડાશે. એક સમયે ધ્રોળને પાદર, એક જોજન સીધી ધાર ઉપર રાજપૂત ભૂચર ઢોર ચારી રહ્યો છે. એ આ અમંગળ પક્ષી--વાણી સાંભળીને સ્તબ્ધ બન્યો, અને પોતાની ગાયો મૂકીને નગરમાં ખબર દેવા આવ્યો કે માસભક્ષી પંખીઓ આમ વાતો કરે છે....'

ભૂચર મોરી

સંગ્રામને માટે સજ્જ થયેલા હાથીઓને આ કવિ જ્યારે નિસાણી છંદમાં વર્ણવે છે ત્યારે હાથીઓનાં જાજરમાન સ્વરૂપને બંધબેસતું એ કાવ્યનું પણ અજાજૂડ રૂપ બંધાય છે—

ગજ–વર્ણન

છંદ–નિસાણી

જે ગજરાજ ગરીઠ, સજઙ જેહાં રૈંમ કજ્જળ
અંગ પહાડ ઉતગ સા, સજિયા જંગ સબ્બળ,
જાણ કે ભાદ્રવ જેહડા, બરસાળા બદ્દળ
પખી ઉડ બગ પત્તસી, ઓપે દત ઉજ્જળ,

અરગ સિંદૂરા ચાચરા ચમકત ચંગેવળ
જોદી વિદ્રુત જાતસી બિકસાત બગોબળ
રંગ રેતા હરિયાળીયા મેઢ પીત ગટ્ટ મળ
ખેમાર ગયદ ખેંચિયા, કોટક તણી કળ

અર્થ—કાળા ગે મજેના કારણથી ઉભેલા મહાન ગજરાજને કાળીના ઉત્તુંગ પહાડો ના લાગે છે જાણે કે ભાદ્રપદ માસના વાદળા ભાસે છે તેમના પંક્તિબદ્ધ ઊજળા દંતશૂળ બગલાની પંક્તિ બેઠી હોય તેવા દિસે છે રાતા, લીલા, પીળા વગેરે રંગોથી ચિતરેલા એ ગજરાજના મોં જાણે મેઘધનુષ્યો ખેંચાયા હોય તેવા ભાસે છે

લાંબા વીગતો ને વધુ વૈવિધ્ય આપવા તેમજ મોકળાશ મેળવવા ડિંગળ-કવિઓએ કાવ્યથી ન અને છંદોબદ્ધ ગદ્યનો પણ એક પ્રકાર સફળતાપૂર્વક યોજ્યો છે, એને 'વચનિકા' અથવા વધુ યોગ્ય તો 'વચન-કાવ્ય' એવું નામ આપાય છે વચનિકા અથવા વચન-કાવ્ય એ ગદ્યને કહે છે કે

વચન-કાવ્ય

જેમાં છંદ કે નહિ પણ ગદ્ય-વાક્યોના પ્રાસ મળતા જાય વચનિકાઓ પણ રાજસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ બે છે-ખીચી અચળદાસની વચનિકા, જેમાં ગાગરોણના ચોહાણ ગઢપતિ અચળદાસ અને માંડુના સુલતાન હુશંગ વચ્ચે સંગ્રામ વર્ણવાયો છે સં. ૧૪૭૦ લગભગ રચાયેલ નાગરજી શિવદાસ ગાડણના રચેલી આ વચનિકા છે બીજી 'રાઠોડ રતન-મહેશદાસોતની વચનિકા' જેમાં ઔરંગઝેબ અને મુરાદ સામે જસવંતસિંહ વતી ઉજ્જૈન આગળ યુદ્ધ થયું અને રતનસિંહ વીરગતિને પામ્યા તેનું વર્ણન ખીડિયા જગાએ કર્યું છે સં. ૧૭૧૫ લગભગમાં આ વચન-કાવ્યની ગદ્ય-પંક્તિઓ લાંબી ટુંકી હોય, પણ પ્રાસ મળતા આવે આ બીજી વચનિકામાંથી—

હિન્દુઆણ તુરકાણ કરણ ધમસાણ કટખ્ખે
સજી કબાણ ગુણ બાણ કળા પ્રારંભ બળ દખ્ખે
ભડ બિડક્ક ગજઘટ્ટ ઘટા ચતુરંગ કસસ્સે
સિંધુ સદ ગળદ નદ નીસાણ નિહસ્સે
ચત્રવાહ ચાહિ હોઇ રાઢ ચઢિ સજી ફોજં દિવે સમથ
વિચિ ઝડ થંડ મંડે વડા કરિવા ભારથ એમ કથ.

આપણા સૌરાષ્ટ્રમાં એ વચન–કાવ્યની પરંપરા ઉતરી છે.

મહેરામણજીનો કસુંબો

એકનું નામ 'ઠાકોર મહેરામણજીનો કસુંબો' છે પ્રવીણ–સાગર નામે વ્રજભાષાના મણિરૂપ મનાતા ગ્રંથના સહકર્તા રાજકોટ–ઠાકોર મહેરામણજીની કચેરીમાં એક અફીણીએ બગાસું ખાધું. મહેરામણજીએ અફીણને વખોડતી વચનિકા કરી–

મુખ સે ઉબાસા ખાય
હાથ સે ચુટકી બજાય
અંગ મો પ્રસીના આયા
આખો મે નીર દરસાયા
યારો ! અફીમ મે કેસા ગુન પાયા !

જાકે ખાવે સેં પરાધીન હોના
કાયા કા બિગોના
દેહી કા રૂપ ગમાવે
બદરૂપકું લાવે
આલસ ઉપાવે
કર–બલ ઘટાવે

જલહર બલહર કામહર, રૂપ હરત દ્રવ્યહાણ
સજ્જન ! સો વિખ ખાત હે, કોન ભલો ગુણ જાણ ! ...

એટલે સરદારો સામા કસૂંબાના ગુણ વર્ણવે છે—

પંખી કા સાથી
થાકે કા વાહન
સૂર કા સખાઇ
દુશમન કા દાહન

કાયરકુ પોરસ ચડે
શૂરા ખાય તો ચોગુણા લડે

સંગ્રામ કે સમે
કોઇ ઘોડાકી બાધ ખાવે
તો દુશમન કો મારી કર હઠાવે
ભોગી કા ભોગ સુધારે
રોગી કા રોગ મટે
બિમારી કી ઉમાગી કટે
જુવાન મર્દનીકા ગુમાન બી ગજે

એથી ખુદ કુરાન અને અધિક ગૌરવભરી વચન—કાવ્ય તો ઉપર કહ્યા તે જામ— મોટી વજમાલજી

વીણાવિલાસમાં મહંત્રએ 'વીણા-વિલાસ'માં મૂકી છે

વાત-દુહા એને પોતે 'વાત-દુહા' કહે છે બુઝર્ગ મોગીના મલગઆમ વેગા મનુ માટે [illegible] બની બેઠા સૌ ની માઠા મોંના મનોમય્યો નાનુભાવ છ ગોઢાના મનુષ્ય અતિ ઉના, જીવનમુક્તિનો નાશ નમાય કે જે મુઆ પછી અપમદ સૌ પખૂવાની હોય તો તો આવાગમનનો ફેરો ટાળ ટળ્યો! માટે જો જોબનમાં જોબન પે આવી જાય હોય તો તો ઓ હોશે! કેટલી કાળિકી થઇ જાય એની તેની વટો, કે જેથી અપમદને દાય આપજો જે આવે જ હરિ!—

[illegible]

વિસુધારા વાહર વિસુધારા કમાડ
અણીયારા ભમર આદમ અવનાડ
સામરા સહાયક સામરે સાચ
કામ આરણ સીસા કાચ
અપ-ધરારા આટણ, પર-ધરારા આટણ
અમલારા વાટણ, અરહરા ઉચાટણ
રજપૂત મૂછાં બળ ઘાલ ઉર ટરી ખાતાં કરણ લાગા
જમામરદ થટોથાટ, દાયરાં જગાજગ
× × ×
આ દેહ કાચી, નિહચે માટી થાય ખિરાચી.
× × ×
ઇતરો સુણ કે કિતાક રજપૂત ઉચરિયા
કે ઠાકરાં મરવો તો સાબત,
પે કાચા પ્રયાણ કરિયા
જે રસરગ હોય અપસરાં-પરણ
દૂલહેરી રીત જેહી,
તો તો ચોરાસીરો · ફેરો
આવાગમણ ટળે નહી.
પણ એક રીત કરો.
તરવારરી ધારા મે ખુરજે ખુરજા હોય પડો
સાએબ મુક્તી પાય
જોત મે જોત હોય ભેળા ભળો
અપછરા ઓર ઈસ તો ઉમેદગાર થકાં ઇ રહે
× × ×
ઇણ તરે રજપૂત અરસ લાગા

---

* માટીપણુરા=મર્દાઇનો વિસુધારા=વસુધાના સામરા=સ્વામીના અપધરારા=પોતાની ધરતીના અમલા=અફીણ વાટણ=વાટનારા. મૂછા બળ ઘાલ=મૂછે વળ ઘાલીને. કરણ લાગા=કરવા લાગ્યા *નિહચે=નિશ્ચય ઇતરો=એટલું. દુલહેરી=વરરાજાની ખુરજે ફુરજા=કણીકણી જોત=જ્યોત

ઉર ઉરી બાના કરે છે
પીરજી ચિન કેરળ હેક મરણુરી હામ ધરે છે
જસુ આગજ *મીરપણુરા
કાજરા સિધુ ગહકિયા છે
બાણરા રજપૂતારા બિરદ બાના દુહા અલાપ મેલિયા છે
તિણ બખત નફીબારી હાકલ, કટકા ચગારી ત્યારી હુઈ
નગા નગા તણુ તણુ થારા થાગ
મસલ મસલા જૂઇ જૂઇ
વડા રજપૂતે પાગડે પગે દીધા
મરજુરા નેમ લીધા
વમે આય દરબારરે તણુ બેઠા દુવા
મસલો મસલ આપોઆપ જેતુ બગલ ફરા બંધ કિયા
ઘણુ બખત સુરનાળારા
બરતન કવિ કવિતા મે કિયા

વાતાલાપ થતો હોય તે જ શૈલીએ આ વાતકહા બોલાય છે અપદ્ય ગદ્યના આ નમૂના છે પણ ચારણી વાણીનું અપદ્યાગદ્ય સ્વાભાવિક તોરમાં વહે છે અને એના પ્રયોગમાં પ્રસંગૌચિત્ય નાચવે છે ગમે ત્યાં અપદ્યાગદ્યનો ઉપયોગ નથી થતો

---

*પીરપજુરા–પીરપજાનો કાળનો સિંધુ પૂરવે છે

ચારણી કાવ્યની વિષયસામગ્રી

ડિંગળી કંઠસ્થ વાણીના કારીગર ચારણે શું શું ગાયું? કેવળ વીર રસ? ના, એણે ગાયાં—

૧–ઈશ્વરનાં, દેવદેવીઓના સ્તવનો.

૨–વીરો, સંતો, આશ્રયદાતાઓની બિરદાવળો.

૩–યુદ્ધનાં વર્ણનો.

૪–ચલાયમાન બહાદુરોને તેમજ કુકર્મી ચમરબંધીઓને ઉપાલંભો.

૫–વીરત્વદ્રોહીઓની ભિભત્સ (ઠેકડી)

૬–પ્રેમના વાર્તાપ્રબંધો.

૭–મરેલા વીરો, આશ્રયદાતાઓ અને મિત્રોના મરશીઆ (વિલાપ-કાવ્યો)

૮–પ્રકૃતિસૌંદર્ય, ઋતુશોભા અને પર્વમહિમા

૯–અસ્ત્રશસ્ત્રોનાં વર્ણનો.

૧૦–સિંહ, ઘોડા, ઊંટ અને ભેંસોની બિરદાઈઓ.

૧૧–બોધાત્મક અને વ્યવહાર-ચાતુરીનાં સુભાષિતો.

૧૨–પૌરાણિક મહાકાવ્યો

૧૩–દુષ્કાળ ઇત્યાદિ લોકાપત્તિઓના સંતાપો

શક્તિની ઉપાસના પોતાને જોગમાયાના બાળ કહેવરાવનાર ચારણોએ પ્રથમ તો મા શક્તિને જ ઉપાસી છે એની કાવ્યોપાસનામાં શક્તિનું રમ્ય-ભીષણ અને વિક્રમશીલ ઓજસ્વી-રૂપ ઉદ્ભવ્યું છે એવું બહુચર વગેરે ચારણ દેવીઓનું ભ્રમ-મંડળ ગાનવો માથેના લોહીનું દાણ જુદ્ધના મેદાનમાં જ કલ્પ્યું રામ નામના ચારણની આ રચના છે—

*અગ રાસ મંગાણીય, ધડ પ્રમાણીય અગ ઠેરાણીય જગ અસા
મખ માત્ર સમાણીય એકએકાણીય, જ્યાં રીય પૂનમ-ચંદ જસા,
કેતાક વખાણીય કોયલ-વાણીય સોન ઝખાણીય તેજ સમે
બરદાણીય બિવર સુરીય બાણીય, રજરાણીય રાસ રમે.

ઘમકે પાય ઘઘર, નારે નરતર, ચાવ પગ ભર અંગ સજે
હોય ચોર ઘરદર વેશ્ય ખંદર, વાજ્ય ભરહર ભેર વજે
ડમર ઝલ ડમ્મર, દેખીએ ઉમ્મર નાગ સુરનર પાય નમે—બરદાણીએ૦

કર ચૂડ ખળકીય, કંઠ ઝળકીય નાક ભળકીય નગ નથ,
ભળ-હાર મળકીય, વેણુ ઢળકીય દીપ સળકીય વીજ-રથ
અંજરાણુ અળકીય, દેવ ઢળકીય ઢાળ ઢળકીય ભૂત ઠમે—બરદાણીએ૦

એવી વર્ણન-છટાને આગળ વધારતો કવિ અંતમાં તો સ્તવન કરે છે શિવરૂપ શક્તિનું—

---

*અગ=પૂરી. અસા-એવો. મખ=મુખ. માત્ર=બધા. જસા=જેવો. કેતાક=કેટલાક. સોન=સુવર્ણ. બ[illegible]=આગ. વધની. બરદાણી-બિરદોવાળી. પટબરે=અંબર ઓઢ્યું. ઘરદર-ઘેરમાં ઘૂમતા. વેશ્ય=માપાનો ઘાટ. રેલી. ખાદર=વેરવિખેર. વાજ્ય=વાજી. ભેર=ભેરી. વજે=વાગે. ઝલ=ઝ[illegible]ને સુરનર-સુરનરો. [illegible]

*શવરૂપ શક્તીય, સજીય જીય, નામ ધરનીય રૂપ તણાં,
તોય રીત શક્તીય, અકળ ગતિય, ભીડ ક્રમતીય ટાળ ભણાં;
કહે રામ કિરત્તીય, આપ ઉગત્તીય, શખ સપતિય તેણુ સમે—ખરદાળીએ૦

રાસ રમતી દેવીના હાથમાં ચારણે ખપ્પર અને ત્રિશૂલ કલ્પ્યાં, દુશ્મનનાં દળો ઉપર ત્રાટકતી જોગણી કલ્પી, શત્રુ-શબોના માંસ–લોચાનું, ગીધણોને પરિપણ કલ્પ્યુ—

+ઝબ તેગ ઝબોળાય, રાખસ રોળાય, ખણુ બબોળાય કઘ ખળાં,
ઝકીઆ રમઝોળાય, ડાકણ ડોળાય, મેળાપ જોગણ સાથ મળ્યા;
લહીઆ પળ-લોળાય, ગ્રીધણ ગોળાય, રૂધિર ટોળાય પેટ ભરે;
ખપરં તરસૂળ ધરે હથ ખોડલ, કેક જવન્નાય હોમ કરે
દેવી ! કેક દહીંતાંય ભોગ ધરે

ઉપલી રચનાઓમાં 'મંડાણીય' 'પ્રમાણીય' વગેરેમાં આવતો 'ય' પ્રત્યય, 'કમર' 'ખપરં' વગેરેમાં અનાવશ્યક અનુસ્વારનો પ્રયોગ, અને સોન (સુવર્ણ) જેવાં રૂપો; ખળક્ક, વળક્ક; કમત્તી, જેવા દ્વિત ઉચ્ચાર; એ ડિંગળી કવિતાની મર્યાદાઓ રૂપ છે. નાદ–મરોડો આપવા માટે જ એનો ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ આ રચનાઓ ચારણકંઠેથી પહેલી જ વાર લિપિબદ્ધ થતી હોઇ કેટલી અશુદ્ધિ હશે તે પણ કેમ કહેવાય? ડિંગળના મૂળ સ્વરૂપની વિકૃતિ પણ મુખપરંપરામાં થઇ હોય તો નવાઇ નથી.

ચારણનો બીજો પ્રિય ઉપાસ્ય દેવતા સૂર્ય છે. પ્રભાતના પતિ

---

* શવ=શિવ તો=તારી. ભીડ=મારી કુમતિવાનની ભવની ભીડ ટાળજે. શખ સપત્તિ=સુખ સંપત્તિ.

+રાખસ=રાક્ષસ પળ લોળા=માંસના લોચા. ગ્રીધણ=ગીધણી. ખપરં=ખપ્પર તરસૂળ=ત્રિશૂલ. ખોડલ=ખોડિઆર નામની દેવી. જવન્ના=યવનો દહીંતા=દૈત્ય

૫૨ ચારણ એક નારીની જેમ વારી જઈને ઓવારણા લે છે—

સૂર્યોપાસના ઓવારણા લેવા એ ચારણની પોતાના તા પ્રત્યે ને દેવ પ્રત્યે લાગણી ભરી સમાનગીતિ છે ઘણે ભાગે એ એક હાથે વારણા લેતો બોલે છે કે 'વધ્ર યા બાપના !'—

*ભલે ઉગા ભાણ, ભાણ તુહારા ભામણા,
મરણ જીયણ લગ માણ રાખો કશ્યપરા ઉત!

(હે ભાનુ! તમે ભલે ઊગ્યા! તમાના વારણા લઉ છુ હે કશ્યપના પુત્ર! જીવનથી મૃત્યુ લગી માન માનઆબરૂ રાખજો)

સૂર્ય એને મન શ્રેષ્ઠ દેવ છે, કારણ કે—

ઉગેવુ અચૂક ઉગાનુ આળસ નહિ
ચળુ ન પડે ચૂક, કમો કશ્યપરા ઉત!

(તમારુ ઊગવુ એ તો અચૂક છે ઊગવાનુ તમને આળસ નથી કદી એક ચળની પણ ચુક નથી પડી)

કે ઠાકર કે ડાકલા, કે પુજે પાખાણ
(પણ) રાત ન ભાગે રાણ, કમણે કશ્યપરા ઉત!

(કોઇ કાળજી જોઇને કે કોઇ ડાકલા વગાડીને બીજા દેવ-દેવીઓને રીઝવે, કોઈ પાષાણની મૂર્તિઓ પૂજે, પણ તમારા વગર કોઇ દેવથી રાત થોડી ભાગે છે!)

ને સ્તુતિકાર માગે છે શુ !—

---

*ભામણા=વારણા જીયણ=જીવન લગ=લગી કશ્યપરા ઉત=કશ્યપના પુત્ર, ઊગેવુ=ઉગવુ ચળુ=ચળ પણ કમણે=કદાપિ કે=કોઇ

* આમસામા ભડ આફળે, ભાંગે કેતારા ભ્રમ્મ,
તણુ વેળા કશ્યપ તણા! સુરજ રાખો શરમ્મ!

(સામસામા સંગ્રામોમાં કૈંક સુભટોના ભરમ ખુલ્લા પડી જાય છે તે સમયે હે સૂર્ય! તમે મારી લાજઆબરુ રાખજો.)

ને પછી તો એ અન્ન માગે છે-ભેગું એક દૃઝાણુયે!—

તારાં અજવાળાં તણો, મેમા કાઉ મા'રાજ!
અચણુ ચારણુ આજ, ફી રે કશ્યપ રાઉત!

(હે મહારાજ! જો આ તારો સ્તુતિકાર ચારણુ આજ દૃઝાણાનું દાન મેળવ્યા વગર રહે તો તો તારાં અજવાળાંનો શો મહિમા!)

પછી તો ચારણુનો ઉલ્લાસ છંદના વાહને ચડે છે—

× પ્રથી ઉજાસ ક્રોડ પચાસં
આશાવા પૂરણુ મનઆરા.
પૂરણુ મન આરા, જ્યોત પ્રકાશ, ચડણુ ત્રહાસ ઉજાસં
અદ્રયાગર પાસ, કરણુ ઉજાસ, તડીઅડ વાસ પડ ત્રાસં.
ગોરસ રસ ગ્રાસં, દિયણુ દાસ, મખણુ છાસ ક્રણુ મેવા;
જે જે જગવંદન, કાશવ-નંદન, દાળદ્ર-નકંદન રવ્ય દેવા!

મનની આશ પુરનારા, જ્યોત પ્રકાશનારા, ઉદયગિરિ પાસે ઉજાસ કરનારા, અંધકારને હણનારા, સેવકને ગોરસ રસ, ગામગરાસ, અને માખણ છાશ દેનારા, કશ્યપના પુત્ર રવિ દેવા! જય હો તમારો!

ગહકે ગોરાળા, દ્દશ્ટા ગાળા, પંખીઆં માળા પરહરિયા,
દેયળ દેવાળા ટળીઆ તાળા, હુવા ઉજાળા તમ હરિયા;
વાગા ઝલરાળા, નાદ વડાળા, સાધ સખાળા સધ સેવા-જે જે૦

---

* આમસામા=સામસામા. કેતારા=કેટલાયના ભ્રમ=ભરમ, આબરૂ મેમા=મહિમા, અચણુ=દૃઝાણાં ટોર વગરની સ્થિતિ

× પ્રથી=પૃથ્વી આશાવાં=પ્રાર્થું છું અદ્રયાગર=ઉદયગિરિ કરણુ=કરનાર. તડીઅડ=તિમિર કાશવ=કશ્યપ નકંદન=નિકંદન. રવ્ય=રવિ

ગૌ ગાળાઓ ગોરજ (ધૂળ) ઊડી છે, ગાયોના ગાળા (બંધન) છૂટ્યા છે, પંખીઓએ માળા નમ્યા છે [illegible] લાગ્યા છે, અધમ [illegible] છે, [illegible], અભિનંદના [illegible] (ના [illegible]) સાધુઓ સિદ્ધો સેવા કરે છે

*[illegible],
[illegible]
[illegible]

[illegible] છે [illegible] છે લોક [illegible] લાગ્યા છે મહીના માગવા (વેચાણ) [illegible] છે [illegible] નારીઓ ઉમંગે [illegible] ઘુમાવી રહી છે સિદ્ધો [illegible] છે [illegible] છે

(ઋતુગીતો)

[illegible] નથી કદાનદામ [illegible] (કે પછી
પીરની સ્તુતિ [illegible]) [illegible]
[illegible] સુન્દરી [illegible]
[illegible] કરી [illegible]—

([illegible])

[illegible]
[illegible]

---

* [illegible]

[illegible]

*ખુદા તણી જ વકીલત ખાસી, પંચ જતનરા જ્યોત પ્રકાશી
ચકવે ચાહ બદ ચોરાસી, વીરપરે દરગાહા વાસી.

જપે આલમે કીત જણોજણ, રણતાલાસું પ્રીતિ રખ્ખણ,
આશક કળી કુસુમરા ઓઢણ, પ્રેમગલી થાનકરા પોઢણ !

ગાવે ગુણનવાજ ગુજારે, પડે દરદીઆં પીર–દુવારે
થાનક આયો આશરે થારે, હિંદુ મૂસલમાન નહારે.

સકટ કટે હટે દુખરી શલ, અષ્ટ સિધિ નવ નધ ઘર અમ્મલ,
દુલ્લા થાને ભજે હેકોદલ હોય તિહારા મુરાદ હાંસલ

આંહી સુધી દરિયાપીરનો મહિમા ગાયો. ચારણની ખાસિયત એ છે કે જે વિષે કૃતિ રચે તે વિષયનું વાતાવરણ ખડું કરવા ભાષામાં પણ તેઓ ભેળ કરે. અહી મુસ્લીમ દેવની ઉપાસના હોઇ મુસ્લીમ શબ્દોની રંધોળી પૂરી છે.

પછી પોતાના દુ:ખની ધાહ પુકારવા માટે એણે ચાલુ કાવ્યમાં જ છંદ ફેરવી નાખ્યો.

×મોરાદ હાંસલ કરણ માલક, સએ ખાલકરી સદા;
ભેટણો સુખરી અટલ વૈભવ, પેટણો સૂબાં–મદાં;
નિજ વકટ ખાવંદ ધાવ નખતે સકટ વખતે તું સગો,
દુલ્લા મહમ્મદ પીર દરિયાઇ, ભીર કર બેડી ભગો.

અચળંક માથે પડી આફત, સખત કેદ સોપીઓ,
વળ હલણ ચલ્લણ અતિ વપતિ, થાનકે જપત થિયો;
ચકડોળ થે ઘનઘોર ચિંતા, જોર ગેહડો તણ જગો–દુલ્લા મહમ્મદ૦

ભુજદંડ કોપ્યો દૂઠ ભૂરો, ઘાટ જેહડો તણ ઘડી
લોહરા નોધી દિયા લગર, કિયો કબજે કોટડી
તણ પરે જડિયાં સખત તાળાં, ઉપર પેહેરો આવગો–દુલ્લા મહમ્મદ૦

*કીત=કીર્તિ. શલ=શિલા હેકોદલ=એક દિલે તિહારા=તેની
×ખાલકરી=ખલ્કની. ભીર=ભેર, સહાય ભગો=માંગો. થાનકે જપદ થિયો= કેદમાં પૂરી દીધો છે. દૂઠ=દુષ્ટ ભૂરો=ગોરો લોહરા=લોઢાના. લંગર=બેડી.

કેવો છે એ ભુરો અર્થાત ગોરો ! કોઇ પણ ધમ પથ પાળનાર નહિ, અખાજ ખાનાર, અને પાણીમા નાગો થઇને નહાનાર !—

*ફ્લબ્બી બાબા, પેથ' કુરતી, મેર નૈ દલ માઇયા,
તોફગ હાથે ઝરા ટોપી, સૌટી ન ગો સાઇયા,
હરામ ચીલ તરફ હિ દુ લાલ ચહેરે; તણુ લગો-દુ'લા મહમ્મ૦

ગાખા ન ખત્રી, નહિ સોદર, વૈરા બ્રમ્મન કુલ વહે
હવ્વે ન મુસલમાન હિદુ કવણ જાતિ તણુ કને !
અશુદ્ધ રેવે ખાય અગ્મખ, ના'ય જળમા હુઇ નગો-દુ'લા મહમ્મ૦

અપરમ્મ તે મુખ ધારી અનજ્મા ન લે હેકો નામને
કેહે ન મક્કા સનદ કાશી વરે ના દવ ધામને
રખ્ખે ન પાટ નવાજ રોજા પથ બારે સરપગો-દુલ્લા૦

ઇદકા નાદી દીપ ઓછત્ર, ગામ દેવા નહ ગણે
કુરાન ગીતા નહિ ખરક્રમ બ્રહ્મવાણી નહ ભણે
ચલ હોઇ થક્કો નહિ નક્કો દોઇ રસ્તેથી દગો-દુલ્લા૦

અગરેજ કેરે પેચ આયો તુહારી કુમખ તઠે
જયમ જહાજ કારણ કરી જલકી અસી જલ્લી કર અઠે
બચાવ્ય કવિયા, તોડય બેગ, કાનરો પકડી કગો-દુલ્લા૦

પણ પરબ્રહ્મની એકોપાસના કરતા ઈસર બારોટ ચારણોના સર્વશ્રેષ્ઠ સ્તુતિકાર ગણાયા છે જામનગરમા

એકોપાસના

આવીને સોરઠી બનેના આ મારવાડી ભક્ત કવિએ જે 'હરિરસ' રચ્યો, તે ડિંગળી-વાણીમા ઊચુ સ્થાન મેળવી ચુક્યુ છે એ લાબા સળગ સ્તુતિ કાવ્યમાથી એક ટુકડો જ આપુ છુ

---

* બાખા= બાવા નમો=નાગો જહાજ કારગુ=મક્કાના વહાણને બચાવવા જલકી=તાકી કાનરો=કવિ કાનજીનો કગો=કરાગ્ર પોચો,

: છંદ મોતીદામ :

ભ્રમાય વિચારત રૂડ બ્રહ્મ
ન પાવત તોરાય પાર નિગમ્મ;
પ્રમેશર તોરાય પાર પળોય,
કુરાણ પુરાણુ ન જાણીય હોય.

× × ×

અલાહ, અથાહ, અગ્રાહ, અજીત,
અમાત અતાત અજાત અનીત,
અરત્ત અપીત, અસેત અનેશ,
આદેશ આદેશ આદેશ આદેશ!

× × ×

અનાય, અગમ્મ, અનેહ, અગેહ
દતાર અપાર અણુંકળ દેહ
જરા જમજીત અજીત યોગેશ
આદેશ આદેશ આદેશ આદેશ

× × ×

નહિ તોય ક્રમ, નહિ તોય કામ,
નહિ તોય ધ્રમ, નહિ તોય ધામ
નહિ તુજ મૂળ નહિ તુજ ડાળ
નહિ તુજ પત્ર નહિ તુજ પાળ.

× × ×

નહિ તુજ માત નહિ તુજ બાપ
આપેજ આપેજ ઉપન્નોય આપ;
મનેચ્છાય બીજ ચડાવણુ મૂળ
કવેચર વેચર સૂક્ષમ સ્થૂળ

× × ×

---

*ભ્રમાય=બ્રહ્મા. તોરાય=તારો. પ્રમેશર=પરમેશ્વર *ક્રમ=કર્મ. ધ્રમ=ધર્મ.
આપેંજ=સ્વયભૂ

*વિરાટ સમાન નિપાવીય વૃક્ષ
દૂહુ ફળ જેણુ કિયા સુખદુખ
નિપાવીય રૂપ ઉભે નરનાર
વધારીય જગ્ગ તણો વિસતાર

મેનાજીની સાખીઓ

શુદ્ધ નિરંજન નિરાકાર સ્વરૂપનું આલેખન કરતા કરતા ચારણે ઉપનિષદની તરુની ડાળીએ હાથ પહોંચાડીને નિરૂપ્યું, કે આ વિરાટ વિશ્વ રૂપી વૃક્ષ નીપજાવીને હે હરિ, તે સુખ અને દુખ રૂપી બે ફળ એમાં ઉગાડ્યાં ! એની સ્તોત્રધારા આજે પણ ચારણોને કંઠસ્થ છે. તદુપરાંત દંતકથા ચાલે છે કે કોઈ એક વિચિત્ર મુલક આ પૃથ્વી પર હોવાનું એ આર્ષદ્રષ્ટા કવિએ વર્ણન કર્યું, તેને નગર-નરેશ રાવળ જામે હસી કાઢતાં, કવિ ઈસર બારોટે એક મંદિરમાં પુરાઈ જઈ, મંદિરના દ્વારને પણ બહારથી ચણાવી લીધાં, ને અંદર ફક્ત એક મેનાને સાથે રાખી અન્નજળ વિહોણી દશામાં રૂંધાઈ રહી પોતાની સંગિની મેનાને સંબોધી સ્તુતિ કરેલી, જે 'સોળ સાખી' નામે જાણીતી છે એનો નમૂનો—

[1]દોકણ માર્યો રાજ ઉથાપ્યો
સાક્યો અમર સરે
કુંભકરણને રણમાં રોળ્યો
તાકો ભજન કર
મેનાજી ! તાકો નામ ધરે !

× 'હરિરસ' બે જણાએ પ્રકટ કરેલ છે રાજકવિ પીંગળશી પાતાભાઈએ, ને કવિ શ્રી શંકરદાનજીએ

1 દુર્યોધન.

સીમાડાના સંગ્રામો

(વિષયસામગ્રી ચાલુ)

પરચક્રની ચઢાઈ પ્રત્યે અણગમો

દાતારો ને શૂરવીરોની પુંજના પુંજ ભરી પ્રશસ્તિઓ રચાઇ છે તેમાં આપણી સામાન્ય માન્યતા જે એવી છે કે તેમણે ખુશામદ જ કરી તે સાચી નથી, કેવળ વિચારહીન યુદ્ધોમા જ શૂરવીરોને ધકેલ્યા નથી. તેમની ઉચ્ચતમ કાવ્ય-પ્રસાદી તો રસાનંદ અને રસોલ્લાસથી જ ભરેલી છે. શિહોરના ગોહિલરાજ આતાભાઇ (વખતસંગ)ને પેશ્વાની ચોથ ઉઘરાવતી ચઢાઇનો જવાબ વાળવા ચારણે આવી વાણી વડે ગરમ કર્યા હતા.–

કવણ આભ ઊંડળ લિયે, પીયે દરિયા કવણ
તુ પખે કવણ ગર-મેર તોળે
ગોહિલાંરાવ ગજગાવ ! થારો ગજો
ઊગરે નવસરઠ તુંજ ઓળે.

ઠાર વિણ મિચારી મીંની કાઠી થિયા
ખાન ને જામ દોઉ રિયા ખીજે,
હઠે તો બખતસંગ થકી દખણી હઠે
બાપડે હઠે નો દખણ બીજે.

જોધ પેરંભધણી ! ભીમ અરજણ જસા !
નવસરઠ તુ દશા કાધ નામે,

બરાછક ટોપિયા અને દખણી બને
સિયોરા તણી બથમાય સામે.

નજુજી, હરિસંગ, જીયલમા કઇ નથી
ડોર હળવદ ગઢે નથી થાતા,
મારવા રાત્ર પરિયાણ લાખો મ કર
ઊડ રે ઊડ ખગ ક્રોડ આતા!

પોતરા ગ્વનરા! ધરા કહેશે પછે
દળારી પ્રછટ લખ વાર દીધી
ધરે બેઠા ગરે આકડે ઘોકડે
લોકડે ભ્રામગે સરઠ લીધી!

કવનોણે તું જ વારાહ રૂપી કિનો
ઠાકરા વનુ કઇ નથી થાતી,
ખત્રી રાધ અખાડીત કેમ બેસે ખમી?
જમીં દાંત વચે રાખ જાની

કેવુ દેશાભિમાન પ્રેરતા પ્રોત્સાહનાની કાવ્યશૈલીનો આ નમૂનો છે હે આતા! તારા વગર આભને બાથમા કોણ લઇ શકે? ગિયા કોણ પી શકે? તું વિના મેરૂ ગિરિ કોણ તોળી શકે? એક તારી જ શક્તિ સોરઠને ઉગારવાની છે ઠામ ઠેકાણા વગર કાદીઓ મીયાની મીની જેવા થયા છે જુનાગઢનો ખાન અને નગરનો જામ બેઉ ખિન્નાઇ રહ્યા છે એટલે આ મદોન્મત્ત ટોપીવાળાનું બનેન કંપની સરકારનું લશ્કર અને દક્ષિણી (પેશ્વા) એક તારા વગર બાપડા કાઇથી નહિ હઠે તારા સમાનીન અન્ય ઠાકોરોમાથી પાણી ઉતરી ગયુ છે પેશ્વાના છત્ર તળે મર્ત આવવા તૈયાર છે પરચક્રના સ્માતનમા જતી સોરઠ ધરાને ઉગારનારો તુ વગહરૂપ બન વધુ તો શું કહી શકુ! પણ જગત કહેશે કે આજ સુધી તે લાખો વાર સીમાડે જઇ

લશ્કરોનો માર ઝીક્યા પછી છેવટે આ લુચ્ચા બ્રાહ્મણોએ (પેશ્વાએ) ઘેર બેઠા ક્ષત્રિયની ધરા ઝૂંટવી લીધી.

પેશકશી ઊઘરાવવા આવતા પેશ્વાના સૈન્યો સામે ટક્કર ઝીલવાના કેટ સીમાડાના સંગ્રામોને સોરઠી ચારણોએ બિરદાવ્યા છે.

પરચક્રો સામે દાઝ

ગાયકવાડ અને કંપની સરકારની લશ્કરી ભીંસ સામે ખડા થનાર દ્વારકાના વાઘેરોની મર્દાઈ ચારણોએ લાંબા ગણકાવ્યોમાં ગાઈ છે. કંપની સરકારના ગોરા અમલદારોના અપહરણોના કિસ્સા પણ આ હકરાત-કવિઓએ કાવ્યાંકિત કર્યાં છે. એ બધામાં પ્રધાન સુર પરચક્રના ઉગ્ર સામનાનો છે. એ સામનાની ભાવના છેક મુસલમીનોના સમયથી ચાલી આવે છે. પાદશાહી ફોજોની સામે જઈ પ્રાણવિસર્જન કરનારા એકલવીરોના વીરકાવ્યો સોરઠમાં પણ પગલે પગલે સામા મળે છે. રાબા શાખના ચારણ દળપતિ વીહળ રાબાએ પોતાના અગીઆર મિત્રો સહિત, પોતાના આબરડી નામે નાના ગામને પાદર પાદશાહી ફોજ સાથે સંગ્રામ સ્વીકારી સ્વર્ગારોહણ કર્યું તે સમસ્ત કથાનું 'નિશાણી' છંદનું સુદીર્ઘ ચારણી કાવ્ય એક કરમણ ચોટાળા નામના મીરે-મુસ્લીમે!-શુદ્ધ ડિંગળી મરોડોમાં રચ્યું છે, (સૌની ૨. ભા. ૪ 'અણનમ માથા' વાર્તા ૧ લી: અને તેનું કથાગીત પરિશિષ્ઠમા) તેની થોડી વાનગી આપું છું.

: નિશાણી :

પ્રમ ડાડો જેરે હેક પખ, પખ બે પાનંગરા
ગઢા પરઠે નવનગર ચોરાશી શાકારા,
વાહણ નિગમ ભડ વગ બે પખ બે વડવારા
ચારણ તારણ ખતરિયાં વેદગ વચારા
ભલા સે ચારણ ભણાં દાતા સવચારા
તબર નાગ સવસંતે નરા અધકારા.

અર્થ—જેને એ પક્ષે (પિતૃપક્ષે) મહાદેવ દાદા છે અને જેને બીજે (માતૃપક્ષે) શેષનાગ પુર્વજ છે, એવા નવે નગરના અને ચોરાસી ગામના ગઢવીઓ, જેને વૈદ રૂપી વાહન છે જેના બને કુળો મોટા છે, એવા ક્ષત્રિયોને તારનારા ચારણો વેદને વિચારનારા એવા ભલા એ ચારણોને વર્ણવું છું એ દાતા છે સુવિચારી છે અને તબર, નાગ ઇત્યાદિ એ નરા ચારણના વડવાઓ છે

નવનગરે નરહા વગ ચો જગ લગ ચારણ,
વાહણ ફેરણ ગઢવીવર, અગ—લોક સકારણ,
સાત દીપ વડા શુધ કળા નારે કળ તારણ
માચે ભારત નભે મન વડે વેર વડારણ
તાય વરાણ વીનવા નર ત્રે નારાયણ

અથ—એ નવે નગરના ચારણોમા નરા કુળના ચારણો ચાર જુગ સુધી ભોગ છે પોઠિયાનુ વાહન ફેરવે છે, સ્વર્ગલોકના કામી છે સાતે દ્વીપમા એનુ શુદ્ધ કુળ છે નાગા વડે કુળને તારનાર છે યુદ્ધ મચે ત્યારે નિર્ભય મન રાખે છે એટલા માટે હુ એને વર્ણવુ છુ

વ ચારણ પતીએ વડો વરાય ગાહણ
લખણ બત્રીસે લીજણ ચિત મુર આણચગ
નરમગ નરહો નવનખર, જેડો ગંગાજળ
ચોરાશી નાત ચક્રવે બંધિયો દાવળ
આપ દેર સોરઠ આગમે દો માઝે મેળે દળ
આમળ રીઝીઓ ધારાઇ વિવારો આણુકાર

અર્થ—એવો ચારણોમા શ્રેષ્ઠ વરાયો વીમળ બત્રીસલક્ષણો ઘણો ગોઢવીનો અગ્નાયમાન ચિત્તવાળો નવે નગરના ચારણોમા નિર્મળ એ નરો જેનુ નિર્મળ ગંગાજળ ચોરાશીએ વર્ણમા જે ડાહ્યો કહેવાયો જે અગાઉ ગોરાઓની માટે લડેલો]

ગાત્રવ શેન શનાયા, શઅળા ગરતાણા
ગ' પચાળા ઉપરે વઢિયા દિવાણા,
શેષ સળક્કે ભારસુ, કોરમ કચકાણા,
ધર અંબર રવ્ય ધોંખળો, ઠાર ચડે અકૂાણા
થાનકે વીહળ વાત થે નગ્ગે નરડાણા
દેવારીઆ ડાડાવળે નરબે નિશાણા

અર્થ—શત્રુઓએ સૈન્ય સજ્યું. સબળ સુલતાન એ પાંચાળના રાજવી ઉપર ચડ્યો. એની સેનાના ભારથી શેષનાગ સળવળ્યા. કાચબો કચકચી ગયો. ધરતી, આકાશ અને રવિ ધૂંધળાં બન્યા. વીહળના થાનકમાં વાત થઈ. એટલે એ ડાડાવળે (વીહળે) યુદ્ધના નિર્ભય નિશાનો સામે દેખાડ્યા.

મુસ્લીમ ચટાઈનો બુજ વીગેથી સામનો કરી ખપી જનાર જેતપુરના કુંવર ચાંપરાજવાળાને ચારણ વગર કોણ બીજો આવી કાવ્યાંજલિ આપત !—

ખાડા તણો ખડયે, પોહવ ! પારીસો કિયો;
કર દીધા કલબે, આડા એભલરાઉત !

[એ રાજા ! તેં તો યુદ્ધક્ષેત્ર રૂપી જમણમાં ખાંડાના ઝાટકા પિરસવા માંડ્યા, એટલું બધું પિરસાણું કર્યું કે હે એભલના પુત્ર ! મુસલમાન જોદ્ધાઓ રૂપી જમવા બેઠેલા મહેમાનોએ હાંઉ ! હાંઉ ! કરી આડા હાથ દીધા; અર્થાત તેઓ તારા ગજાતનથી ત્રાસી ગયા]

સર ગોળી સાબળ તણા, માથે મે થીઆ,
[તોય] ચાંપો ચાયે ના, ઓળા એભલરાઉત !

[ચાંપરાજના માથા ઉપર તો તીર ગોળી અને ભાલાઓનો વરસાદ વરસતો હતો, તે છતાં એ એભલવાળાનો દીકરો કોઈ ઓથ લઈને એ વરસાદમાંથી ઊગરવા માગતો નથી; અર્થાત નાસતો નથી.]

પતશાહે પતઝરીઆ ને, પોહપ પાછા જાય,
ચાપો છાબામાય, હદિ એસલરાઉત !

[પાદશાહની પાસે પ્રભાતે માલણ ફૂલછાબ લઇને ફૂલો દેવા ગઈ પાદશાહે પૂછ્યું કે 'શેના ફૂલ છે ?' માલણ કહે કે 'ચંપો' 'અરર ચાપો !' ડરતો પા શાહ ચમકે છે, 'ચંપો' ફૂલનું નામ સાભળતા પણ એને લાગે છે કે ક્યાંક ચાપો (ચાપરાજ) છાબડીમાથી નીકળશે ! માલણ પુંપોની છાબડી લઇ પાછી ચાલી જાય છે]

અરે એ તો ઠીક, પણ એની જોડે યુદ્ધમાથી બની મરનાર એક અછત (?)ને તો ચારણ વગર બીજા કોની કવિતા સ્પર્શે સરખો ય કરત !

રાપીનો રાખણહાર, કલબા સે વેતરણ કિયા
બીજળ તણો વિચાર તે હીં જાણ્યો જેસરા !

(હે રાપીના રાખનાર ! તે તો મુઆ ઢોરના ચામડા કાપનારી જાવે કલબા (મુસલમાનો)ને વેતરી નાખ્યા હે જેસગ ! તલવારનો પ્રયોગ તે કેમ કરીને જાણ્યો !)

આગે ઉસ્તી ઘડતો પેતા ઘડયો પાન
જૂપામા પરી બાત જમણ અભાગ્યું જેસરા !

(હે જેસગ ! તું તો અછત, એટલે અગાઉ તો તું જમવા માટે ઉસ્તી પગતમાં જ આવતો, આજે આ યુદ્ધરૂપી જમણવારમા તું પહેલી જ પંગતમાં જમવા બેઠો તો એ યુદ્ધરૂપી જમણ જમનો જોઇને ગતઓમા પણ ભ્રાંતિ પડી તે તો તેમનું જમણ અભાગ્યું

દ્વિત્ત બોલ અનુપ્રાસ, અનાવશ્યક અનુસ્વાર, કૃત્રિમ 'ય' જેવા પ્રત્યયો વિગેરે કૃત્રિમ ચારણી વાણીના ભારા કારણો બન્યા છે તદુપરાંત આરી ખિરદાવળોએ રચિતતાના અન્યથા અપ્રાપ્ય બોધ

સાધનો સાહેદીઓ સાચવ્યાં છે. સૌરાષ્ટ્રદેશના લખાએલા ઇતિ-

ઐતિહાસિક કૃતિઓ

હાસમાં કે રાજ્યોનાં દફતરોમાંથી ગેરહાજર જે જોગીદાસ, આભો સોરઠીઓ, બરવાળાના શેઠ–શૂરવીર ઘેલાશા, તેમણે કરેલાં પરાક્રમો, પાળેલા બિરદો, સહેલાં સંકટો, રળેલા અન્યાયો, હાલબાળની બરદાસ્તો, સીમાડાના સંગ્રામો, જે લોકજીવન, લોકપ્રકૃતિ ને લોકસંસ્કાર પર પ્રકાશ પાડનારાં તેમ જ લોકચારિત્ર્યને ઘડનાર અંગો છે, તે પુંભડે પુંભડે વીણ્યાં છે. આ બિરદાઇઓની કંઠ–વાણીએ સંઘરેલી એ ઘટનાઓ, 'મારી સોરઠની રસધાર ભાગ પાંચેમાં, સોરઠી બહારવટીઆ ભાગ ત્રણેમાં દુહા ગીતો ને એ દોની કાવ્યરચનાનો આધાર લઇને પુષ્કળ પ્રમાણમા પડી છે. પંડાશી ખસીઆ રાજાની ઠકરાતનો કોળીઓ કરી જનાર ગોહિલરાજ વખતસંગજી (આતોભાઇ) તેમ જ હીરજી કામદાર પર ભરવસ્તી વચ્ચે વેર લેનાર ખસીઆ–કામદાર અભા સોરઠીઆને, કે સુદામડા ગામ પર ચડેલ ધાડાં પર સમસ્ત વસ્તીના દળબળની જોડાજોડ એક હાડકાનો નળો લઇ ઝૂઝી પ્રાણ દેનાર રખેહર (ભંગી)ને ય આ ચારણી વાણીએ બિરદાવી ગ્રામવીરો, ગીમવીરો અને કુળ-વીરોના ઇતિહાસની વિગતો સાચવી છે આજેય જ્યારે જ્યારે કાને પડે છે એ પંક્તિઓ—

વાગી હાક ખપોગ વખતે, લોપી વેણ વાસતે લાજ,
ઊઠી ચડે કંડોડે અભલો, અભલો મણા ન રાખે આજ.

× × ×

અભલે તાતી ખાગ આછટી, થરહર ભાવનગર થિયો,
હેઠી આતા તણી હીરજી, કટકા મેડીમાંય કિયો

—ત્યારે એ વિશ્વાસઘાતી ભાવનગરનાથની મેડી પર ચડી જઇને સામે ખડો થનાર, 'મારા ધણી જસા ખસીઆનો હિસાબ આપો છો કે

કેમ ? એવો જવાબ માગનાર, અને 'હિસાબવાળી વાત તો મારો કામદાર હીરજી મહેતો જ જાણે છે' એવું દીકરાના સોગંદ ખાઈને કહી છૂટેલ ઠાકોર આતાભાઈને છોડી મોવો દીરજી કામદારની મેડીને ઠોડે જન-ગનાર અભા વાણિયાની બપોર વેળાની હાક મભળાય છે, એની તાતી તલવારનો દીરજી મહેતાની ક્ષ પર પડતો ઝાટકો સભળાય છે 'તાતી ખાગ આછટી!'—ભાવનગર થથરે છે અને 'એ અભા! મને માર મા!' એવી હીરજી મહેતાની કાળી ચૂકી મભળાય છે

જાણી મેતે હાથ ઝેરિયા દઝડી દાઝે મૂજ મ દાખ્ય,
લેણુ ભર દદ દિઉ લાખા, રૂડા શેઠ, મુ જીવતો રાખ્ય!

કે હે ભના અભા શેઠ! હુ તારા ધણી જમા ખાતીઆનુ પાઈ યે પાઈ લેણુ ચુકતે કરી દઉ, ઠદ પણ ચુકાવુ, મને ભનો થઈને જીવતો રાખ!—તેના જવાબમા મભળાય છે ગરમી વે નાના કગળ કાળભર્યા બોલ હીરજી મેતા! હિસાબ તો હવે—

'કરશુ હિસાબ જમા કને

મારો મુએલો ધણી જમો જ્યા છે ને—ત્યા સુરાપરીમા આપણે બેઉ જઈને હિસાબ કરશુ બોને બોલના પો ગ્ગર મભળાય છે—'કરશુ હિસાબ જમા કને!' મારના આવેલને ખબર હતી કે ધણીની પાસે હિસાબ ચોખો કરવા કાઠી ઠાકોર આતાભાઈને અને કામદાર હીરજીને લઈને પોતાને જાતે જ સૂરાપુરીએ જવાનુ છે, પોતે ગયવાનો નથી

આ અભા સોરઠીઆને માર્યા પછી આતાભાઈ ઠાકોર ભાવનગરની બજાર વચ્ચે કૂતરાની જેમ ઠમરાતી ગમડાને મોતના હતા ત્યારે પણ ત્યા ચારણ જ ઊભો હતો અને ઠાકોરને મોઢામોઢ કહેતો હતો કે—

માર્યા ને મૂવા ત્યો પાપો કાઉ ધરે!
મેતાને મેથ કર, ઘાટો સોરઠીયો અભો.

એટલે આ બિરદ–ગીતોને કેવળ અત્યુક્તિમય પ્રશસ્તિમાં જ ન ખપાવતાં તેમાં પડેલી ઐતિહાસિક વિગતોની દૃષ્ટિએ તપાસ કરવી ઉચિત છે. નથી ભૂલવા જેવું કે રાજ્યોની શત્રુવટ ખેડતા આ નાના નાના વીરા ટેકધારીઓને જીવતાં ને મૂઆં લાડ લડાવતો લોકકવિ કંઇ જેવું તેવું જોખમ નહોતો ખેડતો.

જોખમ ખેડતો રંક કવિ

એનો એક દાખલો—ભાવનગર સામે ઊઠેલા ગીરવાસી બહારવટીઆ જોગીદાસને ખતમ કરવા બીડું ઝડપીને કેવળ ઇનામની લાલચે ચડેલો જસદણનો કાઠી ઠાકોર શેલો ખાચર પોતાની સાથે પોતાનું ધીંગાણું જોવા એક ગાંગા નામના પોતાના આશ્રિત રાવળને (એ પણ ચારણી વાણીની સાહિત્યકાર વહીવંચા કોમ છે) લઇ ગએલો. પણ શેલા ખાચરને 'છો વીસું' ઘોડે જોગીદાસની સાથેના દસ જ સુભટોથી નાસવું પડયું. એ નામોશીનો સાક્ષી બની કવિ પાછો જસદણ આવ્યો, મૂગો જ મરી રહ્યો, પણ એના જીવાઈ-દાતા દરબાર શેલા ખાચરે પોતાની જુઠી પ્રશસ્તિ રચવાની એને ફરજ પાડી. ઘણી આનાકાની પછી એ રાવળે ભરકચેરીમાં આવીને આ ઠેકડી–ગીત લલકાર્યું—

ખળ ટરી અતગ હાલિયો ખોશે
લાલું પવંગ (જાણે) ખુમાણુના લોશે,
ખુમાણે દીધાં ભાલાં તરીગમા ખોચે
(તે) ભોંયરગઢ લગ આવ્યો ભુશે !

ખાચર ખોટ દૂસરી ખાયો
ઝાળે ખુમો ભાણ જગાયો
ફેડ શેલા કામ કમાયો,
ઘરમાં જઇને લાજ ગમાયો.

ધરપત સમે યિયો ધૂડધાણી
શાખી મેલ્યા ડોડ રામાણી
માર્યા ફરતા ડોડ મોકાણી
કરડ કાઢ્યો ભાલે ડેબાણી

આવણહરો કહ અલમેલો
ખેલ જઇને બીજો ખેલો
ઝાગ્ગીઓ દસ ધારે ઝીલો
છો વીસુથી ભાગ્યો શેયો

આ ગીત સાભળીને બીજાએલા રોના ખાચરે કહ્યુ કે 'મારા જસદણની બહાર નીકળી જા' ત્યારે 'શુ તારા જસદણમા !' એમ કહીને ગાગો રાવળ ચાલી નીકળ્યો હતો

આ ડિંડી-કાવ્યમા જોઈ શકશો કે હિચમાગ વીરદ્રોહીનુ વર્ણન કરતી પંક્તિઓના મરોડ જ મશ્કરીદાર, ઠઠ્ઠા, ઠરડાએના છે જ્યારે છેલ્લી કડી, જેમા વીર જોગીદાસને 'આવણહરો અલમેલો' કહ્યો છે, તેમા પ્રાસાનુપ્રાસ સુલાયમ છે

જોગીદાસ ખુમાણનું બિરદ-ગીત

હવે વીરરસની ગૌરવ જગાવનાર એક લાંબી વીરગાથામાથી થોડી નમૂનેદાર પંક્તિઓ લઇએ અને યાદ રાખીએ કે આ કૃતિ ગરીબ જોગીદાસ ખુમાણના કોઇ આશ્રિતે નહિ પણ શત્રુરાજ ગોહિલપતિના કવિએ રચી છે

પડ ચડિયો જે દિ જેમડા પીઠા, આફળીઆ ખાગે અરીઅ,
જરદ કસી મરદે અગ જડિયા, સમરડિયા અડિયા તરસીંગ

જુધ કરવા કારણ રમ્ભ સૂધા, સાકળ તોડ બછટા સિંહ
માટે ખેપ બેપ ખુમાણો, લોહ તણે સર નાખો લીંટ

જૂસણ કસીઆ જોધ જુવાણે. ખૂમાણે સજીઆ ખંધાર,
પૃથ્વી કીધી ધડે પાગડે, બાધે દેશ પડે બુંબાડ.

દીવ અને રાજુલા ડરપે, શેપ ન ધરપે હેઠે સાસ,
આવી રહે અચાનક ઊભો, દી' ઊગે ત્યા જોગીદાસ.

આઠે પહોર ઊદ્રકે ઊના, ઘર જૂના સુધી ધમસાણ
પાટણરી દશ્ય ધાડ પડાવે, બાગા બળ બાવે ખુમાણ

(સોરઠી બહારવટીઆ ભા ૨. જોગીદાસ ખુમાણ)

એમ આખી કથા છે. એના લય, પ્રાસાનુપ્રાસ અને શબ્દભાર સમથળ નદીની જેમ વીરતાનું વહેન બાંધી આપે છે. વ્યર્થ આડમ્બર કે મારમચરડાટ નથી ડિંગળી ભાષા આસાનીથી ગુજરાતીમાં સરી ગઇ છે.

સીમાડા-સંગ્રામોનું સ્વરૂપ જે ક્ષુદ્ર કારણોથી હસ્યાસ્પદ કોટિએ ઊતરી ગયું હતું તેની પણ મોજ લેનારા ચારણો થઇ ગયા છે. વ્યંગમાં ઉપહાસ કરવાનુ એને આવડતું હતું.

મુર્ખાઇભરી વીરતા એનો એક કિસ્સો ૧૮મી સદીનો છે વઢવાણના ઝ.લા રાજા પૃથ્વીરાજની એક બકરીને હળવદના ઝાલા રાજા હરિસંગે મારી નાખી અને એનો માંસભક્ષ કર્યો. એનુ વેર લેવા વઢવાણનાં સૈન્ય વારંવાર હળવદ ભાગવા લાગ્યા. અને તેનું પાછુ વેર વાળવા હળવદપતિએ પેશ્વાની બાબારાવ વાળી ફોજને પૈસા ચુકવીને તેડાવી વઢવાણપતિ પૃથ્વીરાજને નમાવ્યા; એ આખી મુર્ખાઇની કથાનું mock-heroic, મશ્કરી-કાવ્ય એક ચારણે રચ્યું કે જે આજે પણ 'ઝમાળ' નામે છંદમા પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ છે. એના છંદનો તેમજ રચનાનો થોડો નમૂનો જ મારી હસ્તપ્રતમાંથી આપું છું -

ઝમાળ

અજા કળોલે અવતરી, પીયલરી ધર માય
વીરા પેલો રણ વખે, જોગણ ભોગ જકાય.

જોગણ ભોગ જકાય બત્રીસા જેહની,
બણી નીયાની ખૂબ ધીયારી બેહની
થેકે થેક માસ ચરબ્બી થાળીયા
ચોની ૩પા ખાપ જે ઉપર ઢાળીયા

અર્થ–પીથલ (પૃથ્વીરાજ)ની ધરતીમા એક અજા (બકરી) અગ્યાને અવતરી જોગણીના બતરીમા ભોગ જેની, ભરપૂર ઘીથી ભરેની, થરેથર મામવાળી અને ચરબીઓ તો એનામા થાળીએ થાળીએ ભરેની જેના ઉપર પ્રભુએ જાણે કે મરૂ ૩પેરી ખાપ મિઢાની હોય એવી શ્વેત ચામડી હતી

પળને ખાવે પળ ચડે પળ ખાધે બળ થાય
મેહ્લુ તો મુઝાય મન વેધુ તો વખ થાય

વેધુ' તો વખ થાય બાર થા વત્તની
ગત બેહુ બિચ રાટય થયારી હોય ઘની
હળવ દુતા ફોજ ચડે પથ હાલળી,
વેધી અલ નિજ હાથ નેહઠ વાવની

અર્થ–હળનદ ઠાકોર હરિસિંગને આ હષ્ટપુષ્ટ બકરી દેખીને થયુ કે આનુ માંસ ખાઇએ તોજ બળ વધે આ બકરીને છોડી દઉ તો મન મુઝાય છે, ને જો મારી ખાઉ તો ઝેરના બીજ વવાય તેમ છે વઢવાણગઢ અને હળવ ગઢ વચ્ચે ભુમરાણ બોનરો તો પણ હળવદથી રાજાની ફોજ ચડી અને રાજા સ્વહસ્તેજ બકરીને વધેરી ખાઇ ગયા

પૂગી ધા પીથલ અગે વોમ જગો વદનાખ
ચોવગીયા કેકાણ ચડય નાગરીઆ નીશાણ

નાગરીઆ નીશાણ દમા દડની
પની તબગી ટેર અઠે દશ ઉપની

કોરવ પાડવ જેમ લોહાંભડ કોપીઆ.
રાજે પરથમ મૂળ કળાના રોપીઆ.

અર્થ—આ વાતનો પોકાર પૃથ્વીરાજ પાસે પહોંચ્યો. વઢવાણનું વ્યોમ ગાજી ઊઠયું. ઘોડા પર યોદ્ધા ચડયા અને નિશાનો ગાજ્યાં. દદામા દડદડયા, કૌરવો ને પાંડવો પેઠે, લોખંડી સુભટો કોપી ઊઠયા, હળવદરાજે કલહનાં પ્રથમ મૂળ રોપ્યાં.

હળવદે દી ઉગે હમે, રોજ ધમે વઢવાણ,
ફેર્યા નહિ પાછા ફરે મારકણા મકવાણ.

મારકણા મકવાણ અણી અણુ મેળવે
ભાલાં તણી જડ ઝીંક એકાંએક ભેળવે;
જૂને જૂના વેર વેધાળુ જાગિયાં,
લોહાળુ શું ખેલ લંકાળુ લાગિયાં.

તે પછી તો બેઉ રાજવીઓ વચ્ચે વડછડ ચાલે છે, તે પણ પ્રછન્ન હાસ્યનો સુંદર પ્રયોગ છે. ફોકટનાં અને ગમારૂ વેરની આવી હાંસી ચારણ વગર બીજો કોણ કરત ?

વઢવાણપતિ કહેવરાવે છે—

રાજે કાગળ ભેજીયા રચવા ફર રામાણ
રાણ હરિસિઅ તાણય દળ, ખગ ઘોડાં વઢવાણ,

ખગ ઘોડાં વઢવાણ અખેલા ખેલવા
થાટ પથારા ઝાટ ઝણંખે ઠેલવા
[1]ખેગાં ડાબાંમાંય ખુદાવુ ખાખરાં,
[2]કોટ તણા અસમાણ ઉડાવુ કાંકરા.

---

૧ ઘોડાના ડાબલા નીચે તારી ભૂમિના ખાખરા ખુદાવીશ. ૨. તારા કોટના કાકરા આસમાને ઉડાવીશ.

તેનો જવાબ હળવદરાજ હગિસિંગ આપે છે—

હે હરિચંદ ફરમણુ લખ વળ મેલ્યો વખાણુ,
હળવદને નર્દ સીબગી જાણુ પથા મદ જાણુ

*જાણુ પથા મદ જાણુ નવી નહ ધારીએ,
હિંમત સાથે બથ ભરતા હારીએ
કર મા જંગ વપરીત અજાને કારજે
બાધી કોક જમ રૂપ તેડાવીગ બારગે

વેધી અજા ન જીવરો દૂજે જરો દરજ
ફેલાયે ફરંગી ઘણા, ગોકારો ચતરંગ.

ચોકારો ચતરંગ સરગા ચાલશે
કોક જનાયા કોક કબાબા દાલશે
ઓગે મારી કોક પિયાલે ઘાલશે
અગ દાણા દીરાગ ને બાથે આવશે

જેરે બાબાજીર પોતાના ભાડુતી સૈન્યને તેજાવી હળવદ પતિ વખાણુજીને ભગાવે છે—

ક્યાંક હલરે તેગીઆ બાધે જ દીવાણ
આણો વદરણ ઘર ઊભગીઓ મેદાણ

ઊભગીઓ મેદાણ અરબ્બા આરબાટ,
ખટ દરગા ધાજ મદબા ખાંદો,
ઉગનાયા બેઉ રૂપ બોલા દળો
મણુ વરે કેરણ નિશાણા પળો

* [illegible]

વઢવાણરાજ ઝાલો, હળવદપતિ પણ એજ વંશનો, છતાં એકને તારાજ કરાવી બીજો કેવો સંતોષ લે છે!—પારકી ભાડુતી ફોજના તોપગોળાથી વઢવાણનો કોટ તૂટી પડયો, પીથલ (પૃથ્વીરાજ) ભારી વજનનો હતો તેને તાજુડીમાં તોળીને હળવો ફૂલ કરી બતાવ્યો, રણવંકા પીથલને રાંક જેમ રણમાં રોળ્યો, એને બબેવાર ભગાડયો, એ પેશ્વાની પેશકશી ભરીને હાથ જોડી ઝુક્યો—

*ઢીસણ ગોળા લગ ગયા, કોટ પડયો ઉથલ્લ;
પીથલ ભારે સલ હતો, કીયો સો હળવો ફુલ્લ

કિયો સો હળવો ફુલ્લ તાજુ લે તોળીઓ,
રાવ હતો રણવંક રંક જ્યમ રોળીઓ;
ભાગ્યા દો દો વાટ આધાણી ભાથીઆં
રણ અખાડા દિયા અફાળી હાથીઆં.

પેશ ભરી નમીઓ પથો, હથ જોડયે અણભંગ,
હે દોયન્ન ભોન્ન અદા રાજહથાને રંગ.

રાજહથાને રંગ ભોપાળે ભાખીઓ
રંજવટ હદો ચાલ ધરાણે રાખીઓ
અતળી બળ જધ જીપ ધરાંદશ આવીઆ,
ગુણીયણ મેદ એમ ઝમાળે ગાવીઆં,

કદાચ હું જ ભૂલ કરતો હઈશ! સાચે જ હળવદરાજના આશ્રિત ચારણે ગંભીર ભાવે આ બિરદાવળ ગાઈ હશે! તો તો પછી, જૂઠા નાક ટેક ખાતર પડોશી ઠાકોરો વચ્ચે ભયંકર કલહ જગાવવાના ચારણી દૂષણનું જ આ સચોટ દૃષ્ટાંત સમજવું.

---

*ભારે સલ=શિલા જેવો ભારે. તાજુ=ત્રાજવું. પેશ=પેશકશી. દોયન્ન=બીજા હદો=નો. ધરાંદશ=ધરની દિશાએ

નિસર્ગલીલા

(વિષયસામગ્રી ચાલુ)

વહીવંચાની વાણી

વધુ વિગતવાર વિવેચનને માટે એક બે જુદાં જ વ્યાખ્યાનો માગી લેતા આ ઐતિહાસિક પ્રગતિમાર્ગોનો મુદ્દો છોડીને જ્યારે આપણે પ્રકૃતિ-લીલાના કાવ્યપ્રદેશમાં પ્રવેશીએ છીએ ત્યારે એક ચોખવટ કરવી રહે છે. ચારણોની ઉત્પત્તિ વેદકાળના ઋષિઆશ્રમો અગર તો દેવોમાંથી હો કે ન હો, ઇતિહાસકારોના કહેવા મુજબ ચારણો સિથિઅન હો વા નહિ, આપણે તો તેના કુલને એક સ્તુતિપ્રશસ્તિકાર સાહિત્યસેવી વર્ગપરંપરા લેખે જ નિહાળીએ. એ હિસાબે ચારણ ઉપરાંત, ભાટ, નાગર, મોતીસર, મીર વગેરે જાતિઓ પણ આ સાહિત્યપરંપરામાં સમાવેશ પામે છે. યુરોપનો Bard જેમ 'at once a poet, a penegyrist and a geneologist' હતો તેમ હોવાને બદલે આપણો geneologist, વહીવંચો, વંશાવળી જાળવનાર રાવળો બારોટોનો વર્ગ જુદો છે. એની પે કાવ્યપ્રૌઢિ ચારણી છે. યજમાન કુળોને આંગણે નવા જ મેળ સંતાનોના નામ પાડવા એ નોતરી 'દેવ' શબ્દે સંબોધી પુજનીયતાને આસને જ્યારે બેસારવામાં આવે છે, ત્યારે એ છેક વિશ્વની ઉત્પત્તિથી આરંભ કરીને આખા વંશ-ઇતિહાસનો

કાવ્યબદ્ધ મુખપાઠ કરે છે. પણ એ લપસીદરને કોઇ બીજા પ્રસંગ પર મુલતવી રાખી આપણે અત્યારે તો એ મિષ્ઠ ભોજન જમવા ટાણે જે અન્નદાતા યજમાન બિરદાવળ બોલે છે તે જ લઇએ—

બા...પો...હહુહુહુ ધી ધી ધી
ન્યા હોય લીલા દી'
દૂધુંવાળો દડેડાટ,
ઘીયુ વાળો હડેડાટ
એમા [1]માડીયું [2]આઇયું
ને માઠીઆ [3]આપા
જાય તણાતા
જવા દો,
કોઇ આડા ફરતા ને

કોઇ ગવળ આવે હડવડે
કોઇ પડપડે
કોઇ મનમાં કચકચ થાય
કોઇ [4]મળીયું ગોદડાં સંતાડે
આઇ દિયે ને આપો વારે
આપો દિયે ને આઇ વારે
એને લઇ જાય જમને બારે.

કોઇ જાતો કોઇ આવતો
કોઇ કાશી કોઇ કેદાર
અન્યનો [5]ખધ્યાર્થી હોય ઇ આવજો...
...સ ઇને ન્યાં કરો ભર્યો ગાજે
બા. .પો ! હ હુ હુ હુ
ધી ધી ધી
ન્યાં હોય લીલા દી'.

---

૧. માઠી : માઠાં=લોભી. ૨. આઇ=ગૃહિણી. ૩, આપો=ગૃહપતિ.
૪. મળીયું=ગાદલાં ગોદડા ૫. ખધ્યાર્થી=ક્ષુધાર્થી

૬સોયલી વાર!
સત ને મત ૭રાખૂં!
ચ'ની ક્ષા, ને ૮રાવળ વળા!
ઝાઝે ધાને ધગવ!
સોયલા ને સમી ઘેર!

આઇ માતા!
તમે ૯ત્રેપખાના તારણુદ્ધાર
મા! તમે જનેતા!
૧૦છોરવા ૧૧સમાનો લેખવણહાર!

દુહો

ધીર કરીઆવર જે કરે, દીકલ બાપ–ઘરે
હીરા હેમર દિયની, તક વિકમ તરે

[પોતાની પુત્રી જે મારી પહેરામણી તો એજ માતા કરે કે જેણે પોતે જ પિતાઘેરે સમૃદ્ધિ દીઠી હોય હીરા વિક્રમની કુંવરી હતી, તેથી જ બાપના મૂઆ પછી એણે રોજ બબ્બે ઘોડા દાનમા દેવાનુ પિતાનુ નીમ ચાલુ રાખ્યુ ને વિક્રમજીને તાર્યું

'કરો ભર્યો ગાજે' તે આનુ નામ કરો=હમાવનાર ભર્યો=તૃપ્ત આવો હમાવનાર બારોટ, કે ડી કરી જાણે, ચાબખા મારી જાણે, જનેતાપ ને બિરદાવે હિયારા આનંદતાનુ પ્રદર્શન સ્ત્રીને એ ગરીબ નિરાધાર પોતાની આત્મવિભ પણ જતી કરે, અને પ્રકૃતિની જે લીના પણ એ ગાય છે તેમા ઉગળનુ આગનુ કૌવત છે

પ્રભુને, દેવદેવીઓને, દાતારોને અને વીરોને ઉપાસનો ચારણ કવિ (એટલે કે ચારણ રાવળ ભાટ, મીર, કે મોતીસર) શુદ્ધ નિસર્ગ–

૬ મેઘવીવાર=સમૃદ્ધવત વેળા ૭ રાખૂં ૮ રાવળ અર્થાત વહીવંચો તમારે ઘેર આવે તેવી વેળા (સતતિની છત) ૯ સ્ત્રીના ત્રણ પક્ષ પિયર, મોસાળ અને સાસર ૧૦ છોરૂ ૧૧ સમાન

સૌંદર્યની રસદષ્ટિ ધરાવતો હશે શું ? એ શંકા સહજ છે. સમશેરોના

ચારણનાં ઋતુકાવ્યો

ચમકાટ, લોહીના ધધકાટ અને માંસના લોચાને વર્ણવવા ટેવાયેલ કાવ્યરૂચિ પ્રકૃતિની રંગલીલામાં શે લીન બની શકે ? ઋતુદર્શને વહાલાંના વિરહની મીઠી વેદના કેમ કરી માણી શકે ? શબ્દાડમ્બરની ઝડમઝક એને સુકોમળ ઊર્મિપ્રદેશોમાં ઉતરવા માટે ફાવે ય શી રીતે ?

છતાં આ એક પુરી હકીકત છે, કે ચારણી કવિતા નિસર્ગને ઋતુપરિવર્તનને, લોકપર્વને અને વિરહીના ભાવોને ય મોરલાના મત્ત ટહુકાર સમી બાનીમાં બહેલાવની હતી. એ લલિત ભાવોમાં ય તેનું ગાન જુદ્ધના બિભીપણ ભાવો જેટલું જ ગેઘકંઠીલું—full throated—રહેતુ ઋતુશોભાને ચારણે 'બારમાસા' માં લલકારી છે. બારે માસની ઋતુશોભાને અને તેને અનુગમતી માનવ-ક્રીડાને કાવ્યમા મૂકવાની પ્રણાલિકા તો બેશક જૂની છે, વ્રજ સાહિત્યમાં છે, લાંબા બંગાળી લોકકાવ્યોમાં 'બારમાસી' નામે જાણીતો એ પ્રકાર છે, હિન્દી લોકસાહિત્યમાં પણ રામવનવાસની બારમાસી છે, આપણા સ્ત્રીઓનાં લોકગીતોમાં 'મહિના' છે. એટલે એ પ્રકાર તો મૌલિક નથી, પણ ચારણી ઋતુકાવ્યની અધિકતા એના જોશીલા ઊર્મિ-ગર્જનમાં રહી છે. રાધા-કૃષ્ણના વિરહના બારમાસા નિહાળો (અને ચારણનો ઋતુવિલાપ તીવ્ર વિપ્રલમ્ભોદ્દીપક વર્ષા-રમ્ભેથી જ મડાતો)—

ધર આષાઢ ધધૂકિયો, મોરે કિયો મલાર,
રાધા માધા સંભરે, જદુપતિ જગમઢયાર.

ખળહળ વાદળીયાં વચે, વીજળીઆં ઝળકંત,
રાધા માધા કંથ વણ, ખણ નવ રીઅણ ખસંત.

[ભજગતિ છંદ]

વ્રજ વહીં આવણા જી કે વંસ વજાવણા
પ્યાસ બુઝાવણા જી કે રાસ રમાવણા

રંગ રાસ રત ખટ માસ રમણા! પિયા પ્યાસ બુઝાવણા!
આષાઢ ઝરણા ઝરે અંબાર તપે તન તરુણી તણા
વિરહણી નેણા વહે વરણા ગિયણુ વિરહી ગાવણા!
આખત રાધા, નેહબાધા! વ્રજ માધા આવણા!
જી! વ્રજ માધા આવણા!

[હે પ્રભુજી! વ્રજમાં આવો અને બંસરી બજાવો! મારી પ્યાસ બુઝાવો અને રાસ રમાડો! છયે ઋતુના રંગને ઓપતા રાસ રમાડીને હે પિયુ, પ્યાસ છીપાવો! અષાઢની આ પ્રિયતમ, આષાઢની મેઘની ધારાઓ ઝરે છે, પણ અમારા–તરૂણીઓના અંગ તો વિરહની વેદનાથી તપી રહ્યા છે વિરહિણી ગોપીઓના નેત્રોમાંથી વારિ (વરણા) વહે છે વિરહના ગીતો ગવાય છે રાધાજી કહાવે છે કે ઓ માધવ! સ્નેહથી બંધાયેલા ઓ સ્વામી! વૃંદાવન આવો! એ જી! આવો!

તો કોઈ કવિ વળી જેઠ મહિનાના આખરી ઉમળાટથી આરંભ કરતો–

વિનતા તમને વીનવે, નહિ નેઠો કે નેહ,
એક વાર માવા આવજો! જો અબ આવો જેઠ

[છંદ રેણકીયા]

અબ જેઠ આયો, લહેર લાયો ચત ચાયો શ્યામને,
જદુવર જાયો નાથ નાયો, કહેણુ કહાવો કાનને,
વન વેણુ વજાવો, રંગ રાચો, ઓપ આતા ધ્યાનને
ભરપૂર ભેળનભાય ભામન કહે રાધા કાનને,
જી! કહે રાધા કાનને,

[હવે જેઠ મહિનો આવ્યો, આનંદની લહરીઓ લાવ્યો ચિત્ત સ્વામીને ચહાવા લાગ્યું કાનને સંદેશો કહાવ્યો હતા એ યદુવરશામા

જન્મેલો નાથ ન આવ્યો. વનમાં વેણુ વગાડનાં, રંગમાં રાતા ભીંજાએલા ગોપલોકો જ્ઞાનનાં ગીતો ગાય છે, અને ભરપૂર યૌવન-વાળી ભામિની રાધા કાનને કહેવરાવે છે.]

હવે એની વસંત ઋતુની વેદનાનું કાવ્યરૂપ નિહાળો—

અંબા મોરિયા છ કે કેસુ કોરિયા,
ચિત્ત ચકોરિયા છ કે ફાગણ ફોરિયા.

ફોરિયા ફાગણ, પવન ફરહર, મહુ અંબા મોરિયા,
ગણ રાગ ઘર ઘર ફગ ગાવે, ઝટે પવ્વન જોરિયા;
ગલ્લાલ ઝોળી, રમત હોળી, રંગ ગોપ રમાવણાં,
આખંત રાધા, નેહ બાધા, વ્રજ્જ માધા આવણાં!
જય વ્રજ્જ માધા આવણાં!

[આંબા મ્હોર્યા છે: કેસુડા ફોર્યા છે: ચિત્ત અમારા ચંચળ બન્યાં છે: એવો ફાગણ ફોરી રહ્યો છે.

ફાગણ ફોરી (મહેકી) ઊઠ્યો છે. પવન ફરકે છે. મહુડા અને આંબા મહોર્યા છે; ઘેરે ઘેરે ઘણે રાગે હોળી (વસંતોત્સવ)ના ફાગ ગવાય છે. પવન જોરથી ઝપાટા મારે છે. ઝોળીઓમાં ગુલાલ ભરીને હોળી રમાય છે. હે ગોપ લોકોને રંગે રમાડણહાર! રાધા કહે છે કે હે સ્નેહમાં બંધાએલા માધવ! વ્રજમાં આવો!]

મરશીઆનું ઋતુકાવ્ય

રાધાકૃષ્ણના વિરહના બારમાસા કરતાં વધુ આકર્ષક અને ચારણી કવિતાનો નિજનો જ એક પ્રકાર 'બારમાસાના મરશીઆ' વાળો છે. મુએલા દાતાર, વીર કે મિત્રની સ્મૃતિમાં ગવાતાં ઋતુકાવ્ય ચારણ સિવાય અન્ય કોઇનાં છે ખરાં? ઉમાભાઇ મહેડુ નામના ગુર્જર ચારણે માતર તાલુકાના ઠાકોર હિંમ્મતસિંહજીની પાછળ ઋતુવિરહ ગાયો.

છયે રાગના પરખદા અરે પ્રિયજન ! હે માતર ગામના દીગોગ ! તુ આવા વસતના આદિ માણુવા પૃથ્વી પર પાછો આવ—

માઘ-ફાગ ખત્રિયા-મણિ, શશિયર બણી સોહાગ
તણુ રવ વસ્ય પિયલ તણા ! રાણુ પ્રખણુ ખટ રાગ.

શશિયર ગુલાવે, રગ છાવે હુલસ ગાવે હોરિયા
ફગવા મગાવે, રમત ભાવે ગમત ભાવે ગોરિયા,
બાજે બજાવે, ચરિત ન્હાવે અર્હંત દરસાવે બણી,
રઢરાણુ હિમ્મત ! વચ્ચે અણુ રવ ધણુ સર મતર-ધણી !

ઋતુગીતો પા ૪૦

પ્રત્યેક માસની વનશ્રી, જનશ્રી, અને પ્રત્યેક મોસમના આનંદ પ્રમોદના ચિતારને અને કવિને મરેલા પ્રિયજનની ગેરહાજરી સાલે છે, આપણી સાહિત્યપરપરામા છેક અધમ ગણાતા એક મીર કોમના મુસલીમે, ફીડીઆ ગામના મીર કાના મનજી ઉદીચાએ, પોતાના મૃત આશ્રયદાતા અને મિત્ર એક વીસળ નામના ચારણુ માટે ગાયુ–(મીર એ ચારણુનો માગણીઆત છે)

ગહકે મોરા ગરજરે, સજે વાદળ સામાઢ
ધર ઉપર તણુ ધારી ! આઇ રત આષાઢ

આષાઢ આયા મન ભાયા રઢ રાયા રાજીએ
કામનિ નીલા પેર્યં કચવા સધણુરા દન સાજીએ,
મગતરણુ ધરતી તણુ મેમત, કોયણ ઊગાવો કરે
જસ-લિયણ તણુ રત માહલમ-સતન વીસળ સભરે

ઋતુગીતો પા ૨૬

એમ એણે આષાઢથી માડી બારે માસ ગતા ગાતા એણે મિત્રને ઝખ્યો મુએના આશ્રયદાતાને જેમ ચારણુ માસેમાસે સભારી ઋતુરસ ગાતો, તેમ જીવતા આશ્રયદાતાને ચારણે આભારની લાગણીથી ઋતુ કાવ્યમા અકિત કર્યો છે હજુ તો છેલ્લા દાયકામા જ અનુમાન

પામેલા એક ગીગા બારોટ નામના ચારણી કવિતાકારે પોતાના કડવા અનુભવને ઋતુકાવ્યમાં મીઠા કર્યા હતા.

દુષ્કાળમાં સપડાયેલો — છપ્પનનો ભયંકર દુકાળ પડ્યો. અન્નને ને દાંતને વેર થયું, ખુદ પોતાના યજમાન આહીર જમીનદારે કવિને જાકારો દીધો, એક ખુમાણ કાઠી દરબારે એને આશરે રાખ્યા. કવિએ ત્યાં રહ્યા દરમ્યાન દુકાળની વર્ણન-કવિતા રચ્યા કરી, શિયાળો ને ઉનાળો વર્ણવ્યાં, પછી ચોમાસું સારું વરસ્યું, એટલે એ વૃદ્ધ બારોટે પ્રભુના અહેશાનમાં નીતરતે નીતરતે મેઘધારાને લલકારી, માનવ-આનંદને ગાયો, ઋતુસૌંદર્યને ગાયું, ભગવાનના જશ ગાયા, અને છેલ્લે એ આશ્રયદાતાને આશીર્વાદ પણ ઋતુકાવ્યમાં જ આપ્યા. આ ચારણી વૃત્તને સપાખરું કહે છે. એમા પાખર અર્થાત અનુપ્રાસોની ભારી મિલાવટ હોય છે. વધુમાં વધુ ચારણપ્રિય આ વૃત્ત છે.

[ગીત સપાખરું]

૧. મળ્યાં વાદળાં ઘણું જી કાળા મેઘવાળાં ધરા માથે
ચોમાસારા સજ્યા ગયે' સઘણુ સામાઢ;
વરા ફેરી ધરા સરે ચડી ફોજ ઇંદ્ર વાળી,
ગાઢા મેઘ ગાજ્યા, તુટા છપનારા ગાઢ.

૨. વીજળી મશાલુંવાળી ઝળેળી આકાશવેગે,
ધરી રંગ લીલાં પીળાં ખેંચીઆં ધનુપ;
ચોપદારા લલકારા મોરલા છગોર્યા સારા,
મેઘ ઓતરાદા ચડ્યા, હરખ્યા મનુષ.

૧. કાળાં મેઘનાં વાદળાં ધરતી પર મળ્યાં. ગીરના જંગલે ચોમાસાના ઉત્સવ-શણગાર સજ્યા. ઇંદ્રનો સેના ધરતી પર ચડી. ગાઢો મેઘ ગાજ્યો કે તુર્ત છપનીઆ કાળના ગાઢ વછૂટી ગયા

૨. વીજળી રૂપી મશાલો આકાશમાં ઝળહળી ઉઠી. મેઘધનુષ લીલા પીળા રંગો ધારણ કરીને ખેંચાયાં. મોરલા રૂપી બધા છડી

૩ ઇંદ્રઝારા છુટી ધારા ભેમકારા મચી એલી,
નદીઆરા ભર્યા આરા સરોવરારા નીર,
દાદરારા કવેસરા કીરતિ ગેહકિયા દા'ડી,
બાપૈયા બોલિયા ઠારેઠ રયા બજીર

૪ ગંગાજળા ધધકિયા ખળકયા ડુંગરા-ગાળા,
પ્રથીવાળા નદીનાળા સિંધુ ઢાળા પૂર
ખખાળયા જમીંકા ખળા, દુખ દવા ટળ્યા ખેદ,
નવે ખડાવાળા ઢાળા પ્રગટાણા નૂર

૫ પીળબરી લાલફુલી લીલંબરી બણી પ્રથી,
ઘનશ્યામ માથે છુટી મેઘરી ઘેઘુંબ
પા'ડ ઘેર્યા ગીછાવાળે, ટુંક માથે ઝર્યા પાણી,
જમીં બણી ફળફુલે ઘણી લુંબઝુંબ

દાદેરાએ લલકાર કરીને નેહી પોકારી ઉત્તર દિશાથી મેઘરાજાને ચડયા દેખી માનવી હર્ષ પામ્યા

૩ ઇંદ્રની ઝારીમાથી ધારાઓ છુટી એની (સતત આઠ દિવસની વૃષ્ટિ) મચાઇ નદીઓના ને સરોવરોના આરા ભરાઈ ગયા મેઘરાજાના કવીશ્વરો રુપી દેડકા નિરંતર એની કીર્તિ ગાવા લાગ્યા અને ઠેરઠેર બપૈયા બોલવા લાગ્યા

૩ ગંગાજળ ધોધમાર વહેવા લાગ્યા ડુંગરની ખીણો ખળખળી ઊઠી પૃથ્વીપરથી નદીનાળાના પૂર દરિયા તરફ ચાલ્યા જમીનના પડને પાણીવતી ખખાળી નાખ્યા દુખો અને ખરાબ વાયરા નાબૂદ કર્યા નવે ખડમા નૂર પ્રગટ્યા

૫ પૃથ્વી પીળે, લાલ ફુલેને અને લીલે માળુડે (અંબરે) સજ્જ બની. અને એના માથા પર ઘનશ્યામ મેઘની ગાઢ દૃષ્ટિ છુટી પડી ગીછડીઓ (શ્વેત વાદળીઓ)એ પહાડો ઘેરી લીધા શિખર પરથી પાણી ટપકવા લાગ્યા જમીન ફળફુલે લુંબઝુંબ બની

૬. રાંકવાળી મટી ખધ્યા, મો'લ ભાળી થીઆ રાજી;
કેતા માનસ્રોવરારા છલકયા કિનાર;
તૃણચારા કરેવાને મેખીયુનાં હાલ્યા ટોળાં,
ધરા સરે ચોમાસારી ધુમે મહીધાર.

૭ પ્રથી ફળી હેમફૂલે, હીડળી મોલાત પાકી,
દુખ દવા ગીઆ, સુખ થીઆ દસે દેશ;
નોરતારી રમે નારી ગરબારી મળી નત્યો,
વળી પુંજા અંબકારી કરેવા વશેષ.

૮. ભુપે દસરારી સારી સવારી બણાવી ભારી,
શણગાર્યાં હથીઆરાં અંબાડિયાં સાથ;
ગામોગામ ધામધૂમ શણગાર્યાં શોક ગળી
પૂર્યાં અન્નકોટ પાય હરિને પ્રીસાય.

૯ વળ્યા વર્ષ ભલસરા, ભલાવાળાં રીઆં વેણ,
નોંધાણા કાગળે જુગોજુગરાં નિશાણ;
ઘણા કવિ ઉગારિયા, ઉતારિયા કાજ ધાટી,
ખાટયા જશ પરજામાં પીઠવા ખુમાણ.

૬. રંક જનોની ક્ષુધા ટળી. ધાન્યના છોડ દેખીને રાજી થયા. કેટલાય માનસરોવરોના કિનારા છલકાયા. ઘાસના ચારા કરવાને મહિષીઓ (ભેસો) નાં ટોળાં ચાલ્યાં. જાણે પૃથ્વી પર ચોમાસા રૂપી વલોણું ઘૂમી રહ્યુ છે.

૭. હેમવરણાં ફૂલે પૃથ્વી ખીલી ઊઠી છે. પાકેલા મોલ ઝુલી રહ્યા છે. દુઃખ ગયાં છે, દસે દેશોમાં સુખ થયુ છે. નોરતામાં રોજ રોજ નારીઓ ગરબે રમે છે. વળી અંબિકાની પૂજા કરે છે.

૮. રાજાઓએ દશેરાની સવારીઓ કાઢી. હાથીની અંબાડીઓ શણગારી. ગામોગામ શોક ગળી ગયા, ધામધૂમ ને શણગાર મચ્યાં. પ્રભુને ચરણે અન્નકોટ પૂરાઇને પિરસાય છે.

૯ સારા વરસ ફરીને આવ્યા. ભલા કામો કરનારના સ્તુતિ-વચનો અમર રહ્યા. એવા જનોની નિશાનીઓ જુગોજુગ સુધી કાગળ પર રહી ગઇ. ઘણા કવિઓને ઉગારીને, આવો છપનીઓ દુષ્કાળ પાર કરાવીને પીઠો ખુમાણ ગયો. જેમાં (કાઠીની ત્રણ શાખાઓમાં) સુયશ ખાટી ગયો.

મુએલા આશ્રયદાતા માટે તલસતું ચારણહૃદય વિલાપ ગાતું હતું એ મુદ્દો આગળ આવ્યો છે. મૃતુકાવ્યમાં એ તત્ત્વ આપણે જોઇ ગયા. હવે તેથી જૂદા પ્રકારો જોઇએ.

રાજસ્થાનની જોધપુર રિયાસત નીચેની કોટડા જાગીરનો ઠાકોર વાઘો કોટડિયો મૂઓ ત્યારે એના ચારણ મિત્ર વૃદ્ધ આશાજી બારોટને

મરશીઆ

કાવ્યમાં જ વાઘાજીનું કારમું રટણ ઊપડ્યું. તેનો કિસ્સો જાણીતો છે. મરનાર વાઘાજી ગરોડ એમ સુ ગીનો પ્રેમ જોઈને જોધાણનાથની અકૃપાનો ભોગ થઇ પડેલ. આશાજી બારોટ જોધપુરના જ આશ્રિત કવિ હતા, એટલે વાઘાજીનું રટણ છોડાવવા જોધાણનાથ રાવ માલદેવે બહુ મહેનત કરી. ઉપરે એક રાતના ચાર પહોર પણ જો કવિ વાઘાજીનું રટણ છોડે તો કવિને ચાર લખપસાવ દેવાનું ઠરાવ્યું. પણ વૃદ્ધ ચારણની વિયોગ-વેદના દાબી દબાઈ નહિ. પુત્રોએ કહ્યું કે બાપુ! ચુપ રહેશો તો અમારે ભવનું દાળદ્ર ભુંસાઇ જશે. છતાં પહેલે જ પહોરે ચારણ મજુરી હારીને ઝબકી ઊઠ્યો—

> વાઘા આવ વળે, ઘર કોટડે તું ધણી,
> નસી ફૂલ ઝડે, વાસ ન જાસી વાઘડા!

હે વાઘા! કોટડાની ધરતીમાં તું પાછો વળી આવ. ફૂલ જડમૂળથી જાય તોયે એની સુવાસ નથી જાતી. હે વાઘા! તું ગયે પણ તારી પ્રીતિ મહેકી રહી છે.

બીજે પહોરે બહુ વાર્યા છતાં આખરે ધૈર્ય ખૂટતાં—

ક્યૂં કુરલાયો કૂકડા, ગળતી માંઝલ જોગ,
વિહંગ થાને વીટીયો વાઘા તણો વિજોગ !

હે કૂકડા ! અત્યારે મધરાત્રિયે તું કેમ પુકારી ઊઠયો ? શું તને પણ વાઘાજીનો વિયોગ ઘેરી બેઠો છે ?

ત્રીજે પહોરે–

વાઘાજી વિણ કોટડો, લાગે મોં અહડોહ.
જાની ઘરે સિધાવિયો, જોણે માડવડોહ.

વાઘજી વગર મને કોટડું ગામ એવું લાગે છે, કે જેવો જાન ચાલી ગયા બાદ લગ્નનો માડવો લાગતો હોય છે.

ચોથે પહોરે–

ચીંધણ ચાળવિયા, બેરા માય ખંખેરિયા,
રાણા ! રાખ થિયા, વીસરશા મેં વાઘને.

હે રાણાજી ! વાઘાજીને તો હું, ચિતાનાં લાકડામાં ભસ્મ બની ગયા બાદ જ વીસરી શકીશ.

આવા સ્વામીસ્નેહનું ઉદાહરણ દેખીને દ્રવીભૂત બનેલા રાણાજીએ ચારણના પુત્રોને ચારે લાખપસાવ અર્પણ કર્યા હતા એવી રાજસ્થાની કથા પોકળ હોય તો યે આ કવિતા તો શુદ્ધ સત્ય છે ના ?

એ કરતાં વધુ તીવ્ર પ્રસંગ અરઠીલાના મૃત્યુંજય જુવાન ક્ષત્રિ હમીરજીનો છે. હમીરજી ગોહિલ જે વેળા સોમૈયાની સખાતે એકાકી ચાલી નીકળેલ ત્યારે માર્ગે એક ગામમાં એક ચારણી મુએલ પુત્ર પાછળ મરશીઆ બોલી રડતી હતી. એ રૂદન હમીરજીને મીઠું લાગ્યું. એણે કહ્યું કે માડી ! હું યે બાદશાહ સામે લડી મરવા જઇ રહ્યો છું.

મારા મરશીઆ મને મભળાવો ચારણીએ જીવતાના મરશીઆ ગાવા ના પાડી, પણ પછી હમીરજી જ્યારે સોમનાથ પહોંચી જઇ સુલતાનની સોમનાથ-ચઢાઇની સામે લડતે લડતે મરતો હતો તે સમયે, હમીરજીને આપેલ બોલ મુજબ એ ડોશીએ હાજર રહી મરશીઆ ગાયા—

વેલો આવે વીર, સખાતે સોમયા તણી
હીલોળવા હમીર ભાલાની અણીએ ભીમાઉત

પાટણ આવ્યા પૂર ખળહળતા ખાંડા તણા
શોભે માથે શૂર, બેસાસણ શો ભીમાઉત

વેળ તુંહારી વીર! આવીને ઉવાગી નહિ,
ધાકમ તણી હમીર (આગ) ભેખડ હૂની ભીમાઉત

વન કાગળા વીર, જીવીને જોવા પિયા,
આભો આજન્ય હમીર, મોરીને માગ્યો ભીમાઉત.

દુહાની દુનિયા

ક્લિષ્ટતા, કૃત્રિમતા અને શબ્દાડમ્બરની વત્તી ઓછી માત્રા વડે પીડાતી ગીત-છંદોની જટિલ કવિતામાંથી નીકળીને જેમ

કૃત્રિમતામાંથી મુક્ત સૃષ્ટિમાં

આપણે આ ડિંગળી દુહા-કાવ્યના પ્રદેશમાં આવીએ છીએ તેમ આપણને કારખાનાની ગૂંગળાવતી હવામાંથી હરિયાળી સુવિશાળ સીમભોમમાં પ્રવેશ કર્યાનો અનુભવ થાય છે. ચોમેર હળવાં ફૂલ અને રૂનાં પૂંખડાં જાણે હીચોળા લે છે. ગીતોછંદોના અગણિત પંક્તિ-પુંજમાંથી ભાષામરોડો તેમ જ વ્યવહારજ્ઞાનની વિગતો લઇ લીધા પછી આપણે એને જતા કરી શકીએ તેમ છે. એ તો પેટી ને પટારા સમ છે. જેની પાસે ચાવી હોય તેજ ખોલી શકે, ને ખોલ્યા પછીયે જીવનને, પ્રાણને સ્પર્શતી સારગર્ભિત, ધ્વાન્યાત્મક વસ્તુસામગ્રી મહેનતના પ્રમાણમાં ઓછી મળે, જ્યારે દુહાની દુનિયા તો બુદ્ધિને, કલ્પનાને અને ઊર્મિને, ત્રણેને એકીસાથે પકડી લઇ ખુદ શ્વાસજ આપણને કવિતાની સુગંધનો લેવરાવે છે. પશ્ચિમી હિન્દના શિષ્ઠ પ્રાકૃત સામે નાનાં મોટાં જનોને કાવ્યનું સ્ફૂર્તિદાયી પરિશીલન કરાવનાર કોઇ પણ પ્રકાર હોય તો તે દુહોજ છે. આવું મિતાક્ષરી, આવું સંક્ષિપ્ત અને સુબદ્ધ, આવું સારગર્ભિત અને સચોટ, આવુ સુગેય અને કંઠ રમતું બીજું કોઇ કાવ્યસ્વરૂપ આપણને સાંપડયું નથી અન્ય એકેય પ્રકાર આપણા ગળામાં ઘુંટાયો નથી, ટપકયો નથી, ચૂયો નથી. દુનિયાના

ડહાપણુનરોના ચાતુરીભંડાર અને પ્રેમિકાના અશ્રુનિશ્વાસ જે જુક્તિથી દુહે ઝીલ્યા છે એમાં તો અવધિ કરી છે જુદ્ધકાર પણ એ બે પંક્તિના ધનુષ્ય-ચાપમાથી અનેક ઊઠ્યા છે મંથન અને ચિંતનોના બિંદુઓ પણ એ દુહારૂપી છીપમાં પડીને પૂર્ણ પાણીદાર મોતી શા બન્યા છે

દુહો દસમો વેદ સમજે તેને સાલે,
વિયાતલની વેશ્ય વાંઝણી શું જાણે !

કેટલા પુરાતન ભૂતકાળનો યાત્રિક છે આ નાનકડો દુહો !

દુહો કેટલો પ્રાચીન ?

સંસ્કૃતના પુરાતન કાળમાં જે સ્થાન અનુષ્ટુપે મેળવ્યુ તે જ સ્થાન અપભ્રંશમાં દુહાએ મેળવ્યુ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનો આ મુખ્ય છંદ હતો, પહેલેથી જ એ લોકકવિતાનું જ લાડીલું વાહન હતો, અને જનતામાં ખૂબખૂબ પ્રચલિત બન્યા પછી જ એ વામનજીએ સાહિત્યમાં પગ મૂક્યો

શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયનના મંત્રયાન વજ્રયાન અને ચોરાસી સિદ્ધ તથા હિંદીના પ્રાચીનતમ કવિઓ વગેરે નિબંધોનો આધાર લઈને શ્રી નરોત્તમ સ્વામી લખે છે કે વિક્રમની નવમી શતાબ્દીના પૂર્વભાગમાં ચોરાસી સિદ્ધોના આદિ સિદ્ધ સરહપા થયા, એણે જે સાહિત્ય લખ્યું તે તત્કાલીન બોલચાલની ભાષામાં હતુ, ને એ લિખિત સાહિત્યમાં આ છંદનો પ્રયોગ કરનાર એ પહેલા જ પુરુષ હતા ધીરે ધીરે આ છંદ બહુ જ લોકપ્રિય બન્યો તે બાદ કણ્હપા આદિ સિદ્ધોએ પણ એ છંદનો આશ્રય લીધો દશમી શતાબ્દિના અંતમાં દેવસેનસૂરિએ સાવય-ધમ્મ-દોહા નામનો ગ્રંથ દુહામાં લખ્યો બારમી શતાબ્દિના અંતભાગમાં હેમચંદ્રાચાર્યના સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન

નામના વ્યાકરણગ્રંથમાં યે રોમાન્સની આસમાની ઉત્પન્ન કરનાર એણે ટાંકેલા દૃષ્ટાંત રૂપ દુહાઓ છે. દુહાઓની ગોનણુ કરતા કરતા તે પછીનાં શતકોમાં આંહીં સુધી ચાલ્યા આવો, દુહા વધુ ને વધુ કવિપ્રિય, વિદ્વદ્પ્રિય, અને તે છતાં ભારોભાર લોકપ્રિય બનતા આવે છે; એટલું જ નહિ પણ બોલચાલની તેમ જ સાહિત્યની વાણી જેમ જેમ વેશાન્તર રૂપાન્તર કરતી ગઇ તેમ તેમ તે તે નવતર રૂપવિધાન કરીને દુહો પણ વાણીની સાથે જ કાળપંથે ચાલ્યો આવ્યો છે.

વિરહિણીનું માર્મિક ચિત્ર આંકતો આજે બોલાતો દુહો —

કામન કાગ ઉડાવતી
પિયુ આયો ઝણકા;
આધી ચૂરી કર લગી,
આઇ ગઇ તડકાં

અર્થ–વિરહીણી સુંદરી આંગણે આવીને બેસી બોલતા કાગડાને હાથ ઝટકાવીને ઉડાડતી હતી. (કાગડો આવીને ઘરઆંગણે બોલે તે પિયુ આગમનની આગાહી ગણાતી હતી પણ તે તો રોજ ખોટી પડતી તેથી પોતે કંટાળી હતી !) પણ એ જ ક્ષણે પિયુ આવી પહોંચ્યો, એટલે ક્ષીણ હતું તે શરીર ઉલ્લાસથી એકદમ પ્રફુલ્લિત બન્યું, અરધી ચૂડી શરીરે ચોંટી રહી ને અરધી કાંડું ફુલાતાં તૂટીને નીચે પડી ગઇ.

અથવા એ કરતા વધુ ચમત્કૃતિભર્યો આ પ્રચલિત દુહો છે.

કાગ ઉડાવણ ધણ ખડી
આયો પીવ ભડક્ક,
આધી ચૂડી કાગ–ગળ
આધી ભુંય તડક્ક.

અર્થ–ચિરવિરહિણી, ક્ષીણદેહી ઘરધણીઆણી કાગડાને ઉડાવતી ઊભી હતી, ત્યાં તો એકાએક ચિરવિદેશી પિયુ આવી પહોંચ્યો, એની

અમર જેવી થઈ? પહેરેલ ઘણી ચુડીઓમાથી અર્ધોઅર્ધ તો, (કાકુ વિરહને પરિણામે દુબળુ હોવાથી) નીકળીને કાગડાના ગળામા પરો વાઈ ગઈ, પણ તત્ક્ષણે જ પાછુ શરીર પ્રફુલ્લ બનતા, તત્કાળ કાંકુ ફૂલી ગયુ, એટલે બાળની બધી ચુડીઓ ટુકડા થઈ ભોય પર જઈ પડી

એ દુહો કેટલો બધો પ્રાચીન છે! મૂળ એ અપભ્રશ કાવ્યો મસ્ત એનાડી —બારમી શતાબ્દિના મર્મત્યાગી, વ્રતધારી, નિર્દ્વન્દ્વતાર હેમચદ્રને વ્યાકરણમા દૃષ્ટાત દેવા લાયક લાગેલો વેધક અને મર્મસ્પર્શી લાગેલો એ દુહો એમને ક્યાથી મળ્યો? જનતાની જીભે રમતા જૂના અપભ્રશ સુભાષિતોમાથી આ સ્વરૂપે—,

वायसु उड्डावन्तीए
पिउ दिट्ठउ सहसत्ति
अद्धा वलया महिहि गय
अद्धा फुट्ट तडत्ति

અને જનતાને કંઠે રમતુ થતા એ સુભાષિતને કેટલો કાળ થયો હશે!

હવે આ બીજો દુહો નિહાળો આજના માનવની મર્મવ્યથા આલેખતો આ જન્મભૂમિના પ્રેમનો દુહો સમસ્ત રાજસ્થાનમા ઘરગથ્થુ બની ઘૂમ્યો છે

બેટા જાયા કવણ ગુણ, અવગુણ કવણ મૂવા,
જે ઊભા ઘર આપણી ગજીજે અવરા

અર્થ—છતે દીકરે જો આપણી ધરતીને બીજા ખૂંદી શકે, તો પછી દીકરા જનમ્યા તેનો લાભ શુ, અને મુઆ તેની ખોટ શુ!

આ દુહો પણ હેમચદ્રને આઠસો વર્ષ ઉપર, જનભોગ્ય અપભ્રશ વાણીના શતજૂના વહેતા કાવ્યપ્રવાહમાથી આવે સ્વરૂપે ભેટ્યો હતો

पुत्ते जाअँ कवणु गुणु, अवगुणु कवणु मुवेण
जा वप्पीकी भुंहडी चंपिज्जइ अवरेण.

આપણી કૌતુકવૃત્તિને મીઠી મુંઝવણ ઉપજાવતો આજનો એક બીજો રાજસ્થાની દુહો છે—

રાજા રાવણ જલમીયો દસ મુખ એક શરીર,
જનનીને સાસો ભયો, કિણ મુખ ઘલું ખીર?

એ તો પ્રબંધચિન્તામણિના સંસ્કૃતપ્રેમી કર્તા મેરુતુંગને મળ્યો હતો, આજથી પોણા સાતસો વર્ષ પરની પ્રચલિત લોકવાણીમાંથી—

जइ यहु रावणु जाईयउ, दह-मुहु इक्क सरीर,
जणणी वियंभी चित्तवई कवणु पियावउं खीर।

મેરુતુંગે 'સોનલવાક્યાનિ' એ શિર્ષક સંઘરેલા અપભ્રંશ-સોરઠા જ **રાણકદેવીના** શું થોડાઘણા ભાષાપરિવર્તનને બાદ કરતાં **પ્રાચીન દુહા** આજના આપણા સોરઠી રાણક—દુહા નથી?
મૂળ અપભ્રંશમાં—

राणा सव्वे वाणिया, जेसल वड्डउ सेठि,
काहउ वणिजड्ड मांडियुं, अम्मिणा गढ हेठि

તે ચાલુ ડિંગળમાં—

અમારા ગઢ હેઠ, કેણે તબૂ તાણિયા?
સધરો મોટો શેઠ, બીજા સરવે વાણિયા!

મૂળ અપભ્રંશમાં—

पइं गरुआ गिरनार, काईउ मनि मत्सर धरिउं
मारितां षंगार, एकू सिहरु न ढालिउ.

તે ચાલુ ડિંગળમાં—

> ગોઝારા ગરનાર ! વળામણ વેરીને કિયો
> મરતા રા'ખેંગાર ખરેડી ખાગો નવ થિયો ?

પ્રબંધચિંતામણિમાં દુહો છે સાધુમાંથી સેનાપતિ બનેના અવન્તિના કુલચંદ્રને એની એક પ્રેયસી કહે છે કે—

> नव जल भरिया मग्गडा गयण धडक्कड मेहु
> इत्यंतरि जइ आविसिइ, तइ जाणीसिइ नेहु

(હે પિયુ ! નવા વર્ષા-જળે માર્ગો બધા ભરાઈ ગયા હશે, ને આકાશમાં મેઘ ધડુકતો હશે એવી વસમી ઋતુમાં તું મને મળવા આવીશ તો જ હું જાણીશ કે તારો મારા પર સ્નેહ છે)

એ જ દુહો ડિંગળમાં છેક વર્તમાન કાળને ઊંબરે ઊતરીને ઊભો છે

> આજ ધરા દિસ ઊનમ્યો મોટી છાંટા મેહ
> બીજી પાગ પધારસ્યો જદ જાણુંલી નેહ

અને એ જ ભાવનું સોરઠી રૂપ આવું બંધાયું છે—

> બો બીની, ઘોડા બટા, ટાબા ઊપડિયા
> (કાં) મરવાનેળી માણવા (કાં) ખગ વાવા ખડિયા

(જમીન ભીની છે, એમાં મરમ ડાબના પડી રહ્યા છે એટલે કે આહીંથી ઘોડા ઊપડયા લાગે છે હે સખી ! એવા ઘોડા ઉપાડીને આવી ઋતુમાં ઘોડેસ્વાર ક્યાં ગયા હશે ? બીજી સખી જવાબ વાળે છે કે—ગયા હશે, કાં તો પોતાની મૃગનયનીને માણવા, અથવા તો રણસંગ્રામમાં (ખડિયાદ) ખડ્ગ ચલાવવા)

જીવનની અસારતાને ઉલ્લેખતો આ દુહો ડિંગળી રાજસ્થાનીમાં છે—

જલમ અકારણ હી ગયો,
ભટ–સિર ખગ્ગ ન ભગ્ગ;
તીખા તુરી ન માણીઆ
ગોરી ગળે ન લગ્ગ

(જો સુભટોને શિરે ખડગ ભાંગ્યા નહિ, (મતલબ કે રણસંગ્રામ ખેલ્યા નહિ) તાતા ઘોડા જો ખેલાવ્યા નહિ, અને ગોરી સુંદરીને જો ગળે લગાડી નહિ, તો તો આ માનવ જન્મ અફળ ગયો.)

એ તો સંસ્કૃત પ્રબંધમાં છસો સાતસો વર્ષો પહેલાં પેસી ગયેલ દુહો છે. એક સાધુએ એક પ્રભાતે અવન્તિમાં નિઃશ્વાસ નાખ્યો—

तिक्खा तुरिय न माणिया
भड सिरि खग्ग न भग्गु,
एह जम्म नग्गहं गयउ,
गोरी कंठि न लग्गु

લાખા ફુલાણીના પ્રાચીન દુહા

પ્રબંધચિંતામણિકારે કચ્છના ગ' લાખા ફુલાણીનો એક અપભ્રંશ દુહો ટાંક્યો છે. સંસ્કૃત વાર્તાપ્રબંધના ગદ્યને કંઠે માણેક શો ઝૂલતો એ દુહો છે—

जय्या ताविउ जहि न किउ
लखउ भणइ निवट्ट,
गणिया लब्भइ दीहडा
के दहक अहवा अट्ठ ॥

(અર્થ—કુશળ લાખો કહે છે કે શત્રુને એ ઊગતો હોય ત્યારે જ જો ખતમ ન કર્યો હોય તો પછી આપણે તો ગણ્યાગાંઠયા આઠ કે દસ દિવસ જ જીવવાનું રહેશે.)

હવે એ જ લાખા ફુલાણીના જે ૨૫-૩૦ દુહા મને મારા સંશોધનમાં સાંપડેલ છે તેમાં એ- લાક્ષણિક ધ્યાનને નિર્દેશતુ થોડા દુહાનુ ઝૂમખુ છે રા' લાખો અને એનુ કુટુબમડળ એક દિવસ બેઠુ છે ઉત્તમ લાખો ઉદ્ગાર કાઢે છે—

લાખો કે માણ્યા નહિ છતે હુતે સેણુ
દિયાડા દસ આઠમે કો જાણે હો કેમ !

(અર્થ-છતે સ્વજને જો આપણે સુખ માણ્યા નહિ, તો પછી કોણ જાણે છે કે આઠ દસ દિવસમા શુ ન થાય ? આ દેહનો શો ભરોસો !)

ત્યારે લાખાની પત્ની ઉમા બોલે છે—

દિઆ‍ા દસ આઠમે ફૂલાણી બહુ ફેર
આ ઊગ્યો આ આથમ્યો, કો જાણે હો કેમ !

(અર્થ-હે લાખા ફુલાણી ! આઠ મ દહાડાની વાત કયા કરે છે ? સૂરના ઊગવા ને આથમવા વચ્ચે જ શુ થશે એની કોને ખબર છે !

એટલે તો લાખાની પુત્રી બોલી ઊઠે છે—

લાખો ભૂલ્યો લખપતિ ઉમા ભલી એમ
આખુ ફરે ફરૂકડે કો જાણે હો કેમ ?

(અર્થ-અરે ! તમે બન્ને ભૂલ્યા ઊગ્યા આથમ્યાની વાત કરો છો ? આખના એક પલકારામા ય શુ નહિ થાય !)

ત્યા તો દાસીએ ગાયુ નાન દીધુ—

લાખો, ઉમા ને સતરેદન, ત્રણે ભલ્યા તોય
શ્વાસ વછુટ્યો પ્રાણિયો નાંએ આપો કે નોય !

(અથ-રાજા લાખો, રાણી ઉમા અને તેની પુત્રી, ત્રણે ભૂલ્યા

અરે આ પ્રાણ રુપી પરોણલો એક શ્વાસમાં ઊંચે ચડ્યા પછી વળતા શ્વાસમાં પાછો નાભિ સુધી આવે કે ન યે આવે ! અર્થાત શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસની વચ્ચેનો જે સમય તેની યે કોને ખબર છે !

ઉપલાં ઉદાહરણો પરથી પ્રતીતિ થાય છે કે જે દુહા અપભ્રંશ કાળમાં હતા તેના તેજ ગુજરાતીમાં સાંગોપાંગ ઊતર્યા છે, અને એનું વાહન ડિંગળ રહ્યું છે. વાહન આટલું અનુકૂલ ન હોત તો ગુજરાતીમાં કદાચ આવા અકબંધ સ્વરૂપે અને શોભીતા કલેવરે દુહા આપણને ન સાંપડ્યા હોત.

'મારિતાં પઈંગાર એકઉ સિહરૂ ન ઢાલિયઉ.'

એ ગુજરાતીમાં—

'મરતાં રા' ખેંગાર, ખડેડી ખાગો નવ થિયો.'

એમ મળે ત્યારે આપણને વિસ્મય થાય છે. મૂળ દુહો સચવાઈ તો રહ્યો, પણ નર્યા તરજુમાને સ્વરૂપે નહિ, એણે લોકવાણીની નવી તાકાત પકડી.

'ખડેડી ખાગો નવ થિયો.'

સાદું એકાદ શિખર ઢળે (એકઉ સિહરૂ ન ઢાલિયઉ) તેમાં શું ! ગિરનાર સમા પાકા ગ્રેનાઈટ પથ્થરના બનેલા પહાડનો ખેંગાર–વિરહ તો પહાડ પોતે ખડેડીને ખાગો (ખંડિત) બને તો જ ખરેખરો વ્યક્ત થાય ને ! આમ દુહા લોકવાણીમાં ઊતરતા રહ્યા ખરા, પણ ગુલામ રૂપે નહિ; નવતર નિજત્વ ધારણ કરીને ઊતરતા રહ્યા.

આણંદ-કરમાણંદના દુહા

આણંદ–કરમાણંદ નામની કવિ–જોડલીનો ઉલ્લેખ આગળ કર્યો છે. આ બેઉ જોડીદાર સુભાષિતકારો હતા. એક જણ પહેલાં બે દુહા–પદ પ્રશ્નરૂપે રચે, તેના જવાબ રૂપે બીજો બાકીનાં બે પદ રચી આપે—

આણુંદ કે' કરમાણંદા માણસે માણસે ફેર ?
એક લાખુ દેતા નવ મળે, એક ટકાના તેર

આણંદ કે કરમાણંદા રીઝા કી રીઝત ?
પહેલા આવે પાટુએ, (પછી) ગડદે પેટ ભરત

એવા સુભાષિતો રચનાર એ આણુંદ-કરમાણંદની કવિ-જોડલી ચારણુ હતી, સિદ્ધરાજ સોલંકીના દરબારમા કડાળણુ ભાટયને એમણે કાવ્ય-પરાજિત કરેલી એનો એક શૃંગાર-રસિક દુહો હેમચંદ્રના વ્યાકરણમા લેવાયો છે—

बिंबाहरि तणु रयण वणु
किह ठिउ सिरि आणंद ?
निरुवम रसु पिए पिउविक्खणु
सेस हो दिएणी मुद

(હે શ્રી આણુંદ ! આ બિમ્બાધરી રમણીના હોઠ ઉપર લાલ ચોળ વ્રણ કોણે ચોડયો હશે ! (અર્થાત દાત વડે બટકુ કોણે ભર્યું હશે !) કરમાણંદ જવાબ વાળે છે કે એના પિયુએ નિરૂપમ રસ પી કરીને પછી છેવટે એ અધર પર પોતાની મુદ્રા ચાપી દીધી છે કે આ મારી માલિકીનુ રસપાન છે માટે બીજા કોઇ રખે પીતા !)

દુહો મહાન પરિવ્રાજક

સંસ્કૃત ભાષામાહિત્યના ધોમ મધ્યાહ્ને અપભ્રંશ દુહાઓએ કવેતાને સર કરી જેની કને ડિંગળ ગીતછંદોના વીરરસભોગી પંડિત પથી રાજદરબારાશ્રિત ચારણો ન પહોચી શક્યા તે જનસામાન્યના હૈયા લગી જઇ ઊભતો લોકકવિ (પછી તે ચારણુ હો કે અન્ય કોઇ ચારણી લોકવિદ્યાનો ઉપાસક) અપભ્રંશના સ્વલ્પ બોલોની મદદથી વનોવન 'વનોની માખણુ ઉતારી લાવ્યો—દુહા

રૂપે. અપભ્રંશ દુહાને ડિંગળ-વાણી વધુ ભાવી, ને એ ડિંગળ પર ચાલુ બોલચાલની ભાષાનો રદો ફરી ચૂક્યો હોવાથી દુહાનાં સ્વરૂપો જ પરપ્રાંતની લોકબોલીમાં અકબંધ ઊતર્યાં એટલું જ નહિ પણ અધિક સૌંદર્યવિધાન સાથે રમતાં થયાં.

પશ્ચિમી રાજસ્થાનના પ્રદેશભરમા દુહા પરિવ્રાજકો રૂપે પરિભ્રમણે ચડ્યા ને જ્યાં વિચર્યાં ત્યાં વધુ રૂપાળા બની શોભ્યા. પણ ઘણીવાર

આંતર્પ્રાંતીય આવ-જા

તો આ દુહા અથવા દુહાગ્રંથી આખ્યાયિકાઓ કયા દેશની કૂંખે જન્મી, ઉછરી, જોબન પામી ને પછી કયે દેશે પર્યટને ચાલી તે કહેવું કઠિન બને છે. એક રાજસ્થાની ટુચકો છે. પુરુષ પોતાના ઘોડાને ઘી પાય છે, તેની સામે સ્ત્રી વાંધો લે છે. પુરુષ કહે છે—

કલહ કર્યે મત કામણી, ઘોડાં ઘી દેતાંહ·
આડા કદયક આવસી, વારહલી વહતાંહ.

અર્થ-હે કામિની ! ઘોડાને ઘી પાતાં તું તકરાર ન કર. કારણ કોઇક દિન વહાર ચડતાં (યુધ્ધે જતા) એ ઘી પાયેલા ઘોડા જ આડા આવશે. અર્થાત બચાવ કરશે.)

પત્ની જવાબ આપે છે-

આગ બટૂકાં પવન ભ્રખ, ઘોડાં આગળ જાય,
હુ તને પૂછુ સાયબા, હિરણ્ય કિસાં ઘી ખાય !

(તૃણને અભાવે વગડાની ગરમ લૂક અને પવન ભક્ષીને પણ ટકનારાં અને ઘોડાથી પણ આગળ નીકળી જનારાં જે હરણાં છે તેને ઘી ખાવા કયાં મળે છે હે પતિ !)

આ ટુચકો મને શ્રી નરોત્તમદાસ સ્વામી સંપાદિત 'રાજસ્થાન

રા દુહા'માંથી સાપડશે તે પૂર્વે વીસ વર્ષો પર સૌરાષ્ટ્રના ચારણની જીભેથી આવા સ્વરૂપે મળેલ છે પુરુષ કહે છે—

ઘોડાંને ઘી પાતે, કામન! કર ગ્રહીએ નહિ
ચડશી દી' ચડયે પારકા પોતાના કરે

(હે કામિની, ઘોડાને ઘી પાતા તુ મારો કર ન પકડ કારણ કે એ ઘી પીને તાકાતવાન બનશે તો જ [રાતમા લૂટેલો] પરાયો માલ, પ્રભાતની જરી ચમકી ચડતા જ ઘર ઘર ભેગો કરી શકશે)

સ્ત્રીનો જવાબ

આજ બહુકે, વા ભખે ઘોડા મોચે' જાય,
હુ તુજ પૂછુ કથવા ઇ હરણુકસાથી ખાય!

પતિનો ફરી જવાબ

કાઠો બગતર ને આદમી, ત્રણે લઇને જાય,
હુ તુજ પૂછુ કામની, ઇ હરણાથી શે થાય!

કોણ કહી શકશે કે આ દુચકો, નણ કે બે દુહાને ટૂંક મૂળ રાજસ્થાનથી સૌરાષ્ટ્ર ઉતર્યો કે સૌરાષ્ટ્રથી મેવાડે જઇ ચડયો? બેશક જેમા પારકા પોતાના કરવાની, લૂટેલો માલ ઘર ભેગો કરવાની વાત આવે છે તે લાક્ષણિક સોરઠી દુહો છે, અને લાગે છે કે કાઠી શાહી છે, કારણ કે લૂટનો મહિમા એ કોમે જ કાવ્યમા મૂકાયો છે એવુ જ એક બીજુ કથાનક રાજસ્થાની ડિંગળમા છે—

આગ લગી વન ખડમે, દાઝયા ચન્દણ વસ,
હમ તો દાઝ્યા પખ વિણ તુ કયો દાઝે હસ

વનમા લા લાગતા સળગી રહેલુ ચદન વૃક્ષ પોતાની ડાળે બેસી રહેલ હસને કહે છે કે ભાઈ! હુ તો પાખો નથી માટે જલુ છુ, પણ તુ છતી પાખે કેમ સળગે છે?

હંસનો જવાબ

પાન મરોડ્યા, રસ પિયાં, બૈઠયાં એકણ જળ;
તુમ જળો હમ ઉઠ ચલેં, જીણો કિતોક કળ !

(હે ચદન વૃક્ષ ! મેં તારાં પાદ મરડીને તોડ્યાં, તારો રસ પીધો, આપણે બેઉ એક જ નવાણ–નીરે બેઠાં ને હવે તું સળગતાં હું ઊડી જાઉં, તો મારે કેટલાક કાળ જીવવું છે !

મૈત્રીના આ ચોટદાર મર્મને પ્રકટ કરતા બે દુહા વર્ષો પૂર્વે એક સોરઠી બારોટને મુખેથી મળેલા—

ઊડો ઊડો પંખીઆં, મ કરો મોટી આશ;
હમ જલત હૈ પાંખ વિણ, તુમ જલત હે કાંય !
પાંદ બગાડ્યાં, ફળ ચર્યાં. બેઠાં શીતળ છાય,
(આજ) તુમ જલો હમ ઊડીએ, તો જીવનકા ફલ કાય.

સુભાષિતો, પ્રેમોક્તિઓ, ઋતુલીલા નિહાળીને કવિને ઊછળેલ સૌંદર્યોર્મિના વાહકો, અને નનકૂડી બન્ને પંક્તિઓમાં ત્રંબાળુ યુદ્ધ-નિશાણના ગભીર ઘોષ કરતા વીરરસવાહી દુહાઓ છે. રાજસ્થાનના એ સભરભર ભંડાર તરફથી સોરઠને ઘરઆંગણે વળીએ ને રાજસ્થાની ચારણોએ જ કરેલી પ્રશંસા સાંભળીએ—

સોરઠિયો દોહો ભલો, ભલી મરવણકી બાત;
જોબનછાઇ ધણ ભલી, તારા છાઈ રાત.

દુહો તો સોરઠિયોજ ચડિયાતો—એટલું જ કથન કરવા માટે ચારણે એને ત્રણ એવાં જ રૂપાળાં સાથીઓ દીધા—મારવાડની વાત મીઠી, જોબનવંતી ધણીઆણી મીઠી, ને તારલે છાયેલી રાત મીઠી.

સોરઠિયા દુહાનો ઘાટ આ રહ્યો : રાણકદેવીના વિલાપ–દુહા :

માણેરા મ રોય, મ કર રાતી આંખડી,
લાગે કુળમા ખોય, મરતા મા ન સભારિયે

(કોઇ) પહલીએ પાણી પાય, (તો) એને ઘડે ઘી ઘુટાવશુ,
(મારા) કુપળડા કરમાય રોપા રાણકદેવના

(ઓ લોકો ! કોઈ મારા તરસ્યા બાળકોને એક અંજલિ પાણી પા'શો તો હુ એના બદલામા ઘડો ભરીને ઘી આપીશ મારા કુળા રોપા કરમાઈ રહ્યા છે)

દુહાની અર્થઘનતા

દુહાથી ઊતરતો તે સોરઠો પ્રાસ વચ્ચે મળે વાણી-વિચાર બન્નેનાં પાંખીઆ સમતોલ રહે

સૌ રોતો સસાર, (એને) પાંપણીએ પાણી પડે,
મૂળ રૂવે બેકાર, (એને) લોચનીએ લોહી ઝરે

દુહો એટલે અકેકે ઊર્મિબુંદ—

ભાંગ્યુ આગ્યુ હોય તો રેણ દઇને રાખીએ,
(પણ) કાળજ ફાટ્યુ કોઈ (એને) સાંધો ન મળે સૂચના !

કાપડ ફાટ્યુ હોય (એને) તાણો લઇને તૂનીએ
(પણ) કાળજ ફાટ્યુ કોય (એને) સાંધો ન મળે સૂરના !

મુલકોની લાક્ષણિકતા

મુલકે મુલકના લાક્ષણિક શોભા-વર્ણનો દુહામા અંકાયા—

ઉદેપૂર મેવાડ

ઉદયાપુરની કામણી ગોખે કાઢે ગાત્ર,
દેવાણુંસ મન રંગે માનવિયા કુણ માત્ર !

તાજું તાવેલું ઘી વેચવા ગામડે ગયેલી એક નેસવાસી કુમારિકા વેપારીને હાટડે સાંધણ કરેલા વાસણમાં પોતાનું ઘી રેડતાં એક પુરુષને ચાલ્યો જતો જોઈ બેધ્યાન બને છે, વાણિયો ટોણો મારે છે કે બાઈ, નજર તો ઠેકાણે રાખો, આ ઘીની ધાર નીચે ઢળે છે. ત્યારે એ યુવતી કહે છે કે, ધોળ્યાં ગયાં આજની તાવણનાં ઘી!

ધોળ્યા જાવ રે ઘી, આજૂના ઉતારનાં;
ધન્ય વારો ને ધન્ય દી, નરખ્યો વાળા નાગને :

'ધોળ્યાં જાવ!' એ શુદ્ધ સોરઠી પ્રયોગ છે. (સિંધી લોક-વાણીમાં પણ 'ગોરેઓ' શબ્દ એ જ મસ્ત નિછાવર ભાવનો સૂચક છે. સિંધુમાં ઘડો ગળી જતાં ડૂબતી સુહિણી કહે છે કે 'ઘડો ભગો ત ગોરેઓ!) ભલે ઢળી જાય, છો ઢળી જાય, જહન્નમમાં જાય, એ બધા કરતાં 'ધોળ્યાં જાવ' વધુ ચોટદાર છે. હે વાણિયા! આજની મારી તાવણનાં (આજની કુલ કમાણીનાં) ઘી ભલે નષ્ટ થતા; ધન્ય છે આજનો મારો ઘી ઊનરવાનો વારો, કે મેં નાગવાળા નામના જુવાનને નિરખ્યો. (ઘી દર બે કે ત્રણ દિવસે તાવવાની માલધારીઓની પ્રથા છે.)

હવે આવી લાઘવયુક્ત ચોટથી દુહા સિવાયનું કોઈ વાહન આ કાવ્યભાવને વહી શકત ખરું?

એ જ રીતે એ નાયિકા નાગમદે પોતાના પ્રેમિકને કહે છે, કે હે નાગવાળા! અમ સામી મીટ તો માંડો!

સામવિયુ સગા, મીટું કાં માંડો નહિ!
વઢીએ તો વાળા, નેણુઝડાકે નાગડા!

(હે નાથ! આમઆગળ ઉપર જાઉં તો નસનોની ઝાપટો લાગતી લગાડીને આપણે લડાઈ કરી લઈએ)

ને હું પોતે તો કેમ કરીને તમ આગી નજર નોંધવા આવું?

પગે બેડી પરીએ, હાથે કડવા દોય,
(પણ) [illegible] આવ્યું [illegible]

(બેડી પગમા [illegible] હાથે હાથકડી [illegible] આપીને [illegible] નથી)

'કુતરા, [illegible]' એવી [illegible], [illegible] પ્રેમવાનીઓ, શીકારીઓ [illegible] હયાનો, [illegible] અને [illegible] ખાન પરીક્ષ કે પગામ કુતાઓના રેગ સહને કરે

આગગાના ધામણા બેસી કુતા

[illegible] દરેક હયાના [illegible] કુતાઓમા [illegible] છે, કે એ હયાઓ તેમજ એ કુતાઓના [illegible]

[illegible]

[illegible] Genuine National [illegible]

[illegible]

એ સંવેદનની જ દિશા દેખાડતો જાય છે. *ઘરમાં પિતાએ પરણાવેલી સ્ત્રી મારવણી છે.—એનો કંઇ દોષ નથી, પણ મૂળ વેવિશાળે જોડાઇને છેક બાળાપણથી વાટ જોતી દૂર દેશાવરે બેઠેલી, વિસ્મૃતિપટમાં સળવળેલી મારૂઇ પણ અન્યાય પામી રહી છે—કેવી સાપટમાં પડયો છે માનવી !—

ઢોલો હલું હલું કરે, ધણ્ય નવ હાલણ દેહ,
ઝબ ઝબ ઝુબે પાગડે, ડબ ડબ નીર ભરેહ.

(નાયક ઢોલો પોતાની બાળાપણ વખતની વેવિશાળ કરેલી પણ પછી વીસરાઈ ગયેલી છતાં વાટ જોઈ રહેલી કુમારિકા મારૂઇને મળવા દેશાવર જવા વારવાર ઊપડવા તૈયારી કરે છે, પણ પરણેલ ગૃહ-પત્ની મારવણી પતિના ઊંટને પાગડે લટકી પડે છે, ડળક ડળક આંસુ પાડે છે, ચાલવા દેતી નથી)

પતિના મિત્રનું સ્વપ્નમાં નામ લવનારી આહીર સ્ત્રી વેજીને વ્હેમથી જાકાર દેતા પતિએ જાણ્યુ નહોતું કે વેજી સાચેસાચ પેલા મિત્રનું ઘર માંડવા જશે; ને વીર પીઠાત હાટીને, મિત્રપત્નીને પાછી વળવા વિનવણી કરતાં ખબર નહોતી કે વેજી શો નિશ્ચય કરીને આવી છે. એ નિશ્ચયનો દુહો અગ્નિના અક્ષરો લખી ગયો છે:—

મરણુ મેવાડા ! (તારી) પીઠીઆ ! પાની ખુંદવુ,
(એની) લાપે લાકાળા (તારે) મરવું મેરીસઠ ધણી !

હે પીઠાત ! તારી સાથે સેજ માણીને હું છોકરાં જણવા

*ઢોલો અને મારૂ બેય પારણે સૂતેલ બાળકો હતા ત્યારે તેમના વેવિશાળ થયેલાં. પછી દુષ્કાળ વગેરે કપરા દિનો આવતાં ઢોલાના માબાપ દૂર દેશે રહેવા ચાલ્યાં ગયાં, મૂળ સંબંધ ક્ષીણ બન્યો, પરસ્પર મળવુ જ અશક્ય થયું, એટલે ઢોલાના પિતાએ ઢોલો યુવાન થતા તેને મારવણી નામે કન્યા પરણાવી પછી ઢોલાને મોડે મોડે ખબર પડી કે મારૂ નામે કન્યા તો મારી વાટ જોતી દૂર દેશે બેઠી છે.

નથી આની તારી પાછળ તો મૃત્યુ તારી પાની ખૂદતુ આવે છે,
ને એના પંજાની થપાટે તારે તો મરવુ જ નિશ્ચિત છે *

---

*પીઠાત-વેજીની આ વારતામા વેજી કાઠીઆવાડના કાનગીઆવાડ નામે ઓળખાતા પ્રદેશના એક આહીર મુખી ભોજા કામગીઆની સ્રી હતી જેમ કામગીઆવાડમા ભોજો કામગીઓ તેમ દૂર જુનાગઢ તરફ પીઠાત નામનો એક હાટી શાખાનો મુખી ભેરૂ પરાક્રમી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા ભોજએ પીઠાત હાટીને ભાળ્યો નહોતો પણ વારવાર નોતરા પહોચાડયા હતા એક વાર પીઠાત હાટી ભોજાના ગામને પાદરથી પોતાના રસાલા સાથે નીકળ્યો અને તેણે તપાસ કરાવી, પણ ભોજો કામગીઓ ઘેર નથી એવુ સાભળીને પીઠાત હાટી આગળ ચાલતો થયો આ ખબર ભોજાની પત્ની વેજીને પડતા તેણે પાછળ માણસો દોડાવી આગ્રહ કરી પીઠાતને પાછો વાળ્યો અને થોડા દિવસ પરોણો કરી રાખ્યો પછી પીઠાતના ગયા બાદ ઘેર આવેલા પતિને તેણે પીઠાતની વીરતા સજ્જનતા ઉદારતા વિશે વાત કરી પણ પીઠાત હાટીના રૂપગુણની છાપ વેજીના અતરમા એટલી ઊંડી પડી ગયેલી કે એક દિવસ એનાથી ઊંઘમા બોલાઈ ગયું 'પીઠાત! અહો પીઠાત!' એમ બોલાઈ ગયુ વહેમાયેલા ભોજએ વેજીને પોતે જેનુ રટણ કરતી હતી તે પીઠાતનુ ઘર માડવા મેણુ મારી ઘરમાથી કાઢી મૂકી-પછી તો નિર્દોષ વેજી કોપાયમાન બનીને સાથેસાથ પીઠાત હાટીને આગણે ગઈ પત્ની તરીકે પોતાનો સ્વીકાર કરવાની પીઠાતને ફરજ પાડી અને પીઠાતનુ ઘર માડીને રહી આ મિત્રકૃત્યનુ વેર લેવા ભોજો કામગીઓ છુપે વેશે પીઠાતને ગામ આવ્યો, ગામ બહારના ઉજ્જડ શિવાલયમા એકાકી આવી ચડેલા પીઠાતને એણે દ્વંદ્વ ખેલવા પડકાર્યો, પીઠાત પોતાને ઘેર આવેલા મહેમાનોને વિદાય દઈ આવવા પૂરતો સમય માગીને ઘેર ગયો, અને વચન મુજબ એકલો પાછો શિવાલયે મરવા આવ્યો વેજી પણ પાછળ પહોચી બેઉ શત્રુઓએ બતાવેલ ઉદારતાનુ ભાન કરાવી બેઉ વચ્ચે વેજીએ સપ કરાવ્યો, અને પોતે પર-પત્ની બનેલ છતા પૂર્વના પતિ ભોજાનુ તેણે ભાવભર્યું આતિથ્ય કર્યુ પછી ઉપરાંત એક દિવસે બેઉ દોસ્તો આ સ્રીને લેઈ દ્વારકા જાત્રાએ જતા હતા ત્યા રસ્તે ભોજા કામગીઆને મિત્ર પીઠાતની પાઘડીને માથેથી ધૂળ ખખેરતો દેખી વેજીએ ટોણો માર્યો—

ઉપર નિર્દેશેલી બેઉ વારતાઓ, ઢોલા-મારૂની અને પીઠાત-વેજીની, તેમાં જેમ તુમુલ ઊર્મિ-સંઘર્પણોની રંગભૂમિ પર પાત્રાલેખન થયુ છે તે રીતે બીજી અનેક દુહાબંધી વારતાઓમાં થયું છે. પ્રણય-ત્રિકોણ એ આધુનિક નવીનતા નથી,-ચારણી વારતાઓએ પણ એને ચર્ચેલ છે. પંદર સોળ વર્ષના કિશોરનો

કિશોરની પ્રણય-વેદના

નારી-પ્રણય કેવો એક કરણ કોયડો છે તે આપણને લોડણ ખંભાતણ અને આહીર-કિશોર ખીમરાના દુહાબદ્ધ કિસ્સામાથી જોવા જડે છે. લોડણ નામની યુવાન બ્રહ્મચારિણીને પુરુષનું મોં જોવાનું ય નીમ છે. સંઘ લઇને જાય છે છેક ખંભાતથી દ્વારિકાની જાત્રા જુવારવા રસ્તે રાવલ ગામને પાદર એક રાતનો પડાવ નાખે છે, ગામધણી આહીરોની પત્નીઓ પવિત્ર મહેમાનને મળવા ઊપડે છે. નમૂછીઓ કિશોર ખીમરો રઢ લે છે કે ભાભીઓ! હું ય આવું: તું તો પુરુષ, ઘેલા! ન અવાય. આવવું છે? તો પહેરી લે બાઇડીના લુગડાં. નિર્દોષ કિશોરે નારીવેશ સજ્યો, બહુ નમણો, રુડો દેખાણો, દીઠે કોઇ ન વરતે કે નર છે; પણ વસ્તુ નદીને સામે પાર ડેરામાં બેઠેલી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી લોડણે દીઠી-આ નારીવૃંદમાં એક કિશોરી,-જેનો-

વસ્તુ ઊતરતે, પગ પરખાણો પુરુષનો.

'વાઢે દળ વેરી તણાં જાતાં ને વળતાં જોય,
કરમ તાહરા કોય, પીઠીઆ ! પાણ કાટે.

(હે પીઠાત હાટી! તારાં પરાક્રમ કેવાં છે! કે આ ભોજા જેવા પથ્થરો પણ ફાટી જાય છે)

આથી ભોજાનુ દિલ દૂભાયુ. એણે આ અપમાન ધોવા પીઠાતને દ્વંદયુદ્ધમાં પડકાર્યો અને બેઉ લડીને ત્યાં મરાયા (જુઓ મેઘાણી સંપાદિત સોરઠી ગીતકથાઓ : પીઠાત-વેજલ : પા ૮૮ ૯૫ અને હરગોવીદ પ્રેમશંકર સંપાદિત કાઠિયાવાડની જુની વાર્તાઓ : પા. ૧૧૯-૧૩૧

કારણ, કે બીજાઈઓ પાણીમા વસ્ત્રો ઊંચા લેતી હતી, જ્યારે કિશોર ખીમરો તો પ્રવાહને ઠેળીને વટાવતો હતો

પાસે આવ્યો બદીવાન ગણેલો બ્રહ્મચારિણીનો પ્રણય પાળ તોડી બહાર આવ્યો કિશોરી–ઘેરે પાછા જનાર ખીમરાની પણ કાયા ફરીવાર વસ્તુ નદી ઊતરતે કબજામા ન રહી શકી એ લથડ્યો દેખીને લોકો ડેરામા બેઠે બેઠે દિલમા કહ્યુ—

લથડ મા લાગ! ખમા તુને ખીમરા!

વગતો હિમ વિજોગનો હતો પ્રણયના પ્રથમ અગ્નિ–સ્પર્શે કિશોરમા પ્રગટની વિહ્વળતા હીરી છે? આ વારતા એ દેખાડે છે અરે ખીમરા! ગે નહિ—

વીસે દીનો વહાડ
અમે આઠે દા'ડે આવશુ

ઝૂરતો મૂળીને દ્વારમા ગઇ તાળીદે પાછી ફરી આઠમે દા'ડે પહોચતા રાતના ગામના પાદરમા ખીમરાની ચેહ જ બળતી દીઠી

(સોરઠી ગીતકથાઓ પા ૧૦૪)

વાર્તાનો આખો ઉઠાવ અને ઘાટ મનોવિજ્ઞાનનુ એક અણુ વચાયુ પણ ઉપાડી આપે છે આ વારતાઓનો પ્રદેશ માનવની મુગ્ધ મનોભોમ છે

વાર્તાઓને ચિરંજીવ કરતા આ કથાગત દુહા સેકડો છે

દુહાઓ વાર્તાને ટકાવી

દુહા ન હોત તો કથાઓ ન જીવત, ગામડે ને નેસડે, મહેલાતો ને ઝૂપડામા, પહાડે ને વગડે સાહિત્યના સરજન પરોયાન પણ ચારણોનો એક મોટો વર્ગ રાજ દરબારે ન સ્થિરતા, લાખપસાવોની લાલચોને વગણી જઈને વનવાસી ચોજીવન તરફ વળી ગયો, નિસર્ગમા અને પશુપખીઓમા

કાવ્યાનંદ પામ્યો. સામાન્ય માનવીનું અંતર એણે ઉકેલ્યું, પંપાળ્યું, લડાવ્યુ ને કાવ્યમસ્ત કર્યું. માટે જ એ કથાઓ આજ સુધી પણ નરનારી સમસ્તના ગોપજીવનની વહાલી સંપત્તિ છે, વિસામાની ઘટાઓ છે, દિલદર્દોના મલમપાટા છે ધર્મની ને નીતિની રૂઢિઓ નીચે ચંપાઈ રૂંધાઇ ગયેલ નરનારીઓના લજ્જા–ઝકડયાં જીવનોને, આ દુહાઓમાં ભરેલો અકાટ નેહ, બંડખોરી, અને હૈયાની મોકળાશ તેમજ મસ્તી ગાતા કોઈ અટકાવી શકતુ નથી ×

દુહાનો બીજો એક હાવકો પ્રકાર છે. આણંદ–કરમાણંદની ગુર્જર કવિ--જોડલી જે દુહાઓની અકેક પંક્તિ બનાવીને સવાલ--જવાબ રૂપે સંસાર--વિવેચના કરી ગઇ છે, તો રાજસ્થાનના સિકર ગામના ખિડિયા કિરપારામે પોતાના વહાલા ચાકર રાજીઆને સંબોધીને સંસારનો સાર વલોવતા આવા દુહા–સુભાષિતોનો મેહ વરસાવ્યો છે—

ચાકરને અમર કર્યા

મણધર વિખ અણમાવ, મોટા નહ ધારે મગજ,
બીછુ પૂછ બણાવ, રાખે સિર પર રાજીઆ !

અર્થ—હે રાજીઆ ! પોતાની પાસે અમાપ વિષ હોવા છતા મોટા મણિધર નાગો તે વિષશક્તિનો માથા પર દેખાવ નથી કરતા, એ તો નાનકડો વીંછી જ–નજીવા ઝેરવાળો–આકડો માથા પર ચડાવીને પોતાની શક્તિનું પ્રદર્શન કરે છે

મતલબની મનવાર, જગત જમાડે ચૂરમા;
વણ મતલબના યાર, રાબ ન પીરસે રાજીઆ !

× આ દુહાબદ્ધ વારતાઓ માટે જુઓ મેઘાણી સંપાદિત સોરઠી ગીતકથાઓ અને હરગોવીંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદી સંપાદિત કાઠિયાવાડની જૂના વાર્તાઓ.

એમ પોતાના ચાકર કિમનીઆ કે નોપનાને નામે ચડાવેલા બીજા ચારણ કવિઓના સુભાષિત-દુહા ઇસર બારોટે પ્રભુને સંબોધીને કહેલા 'શામળા !' ના દુહા, અને એ પરંપરાનુ ઉત્તરોત્તર પાલન કરતા આવેલા અન્ય ચારણોના શામળાને સંબોધેલ દુહા

ખમકારા દેતી ખડક ઢમક ઢૂકળના
(એવા) સૂના સાથ વિના, સરગે હાલ્યા સામળા !

કે છે ત્યાં કાકો નહિ મા ન મળે માથા !
સગપણના સાધા સરગાપરમાં સામળા !

રાકા પર રૂઠો ફરજ ધીંગાને દેતો ધાન
પાસે મૈ પરધાન (નકર) સમ નવત દુને સામળા !

ઉનુ ખીચડુ આપશે ભાણા ત્રિણ ભગવાન
મરેમરદ ઇ ધાન ગેમા ખાશુ સામળા !

[ચારણ માણસુરભાઇના રચેલા સામળાના અપ્રકટ દુહામાંથી]

સૌ વીંટને બેઠલ સગા, નાડયુ ઝાલીને નાર
અવળા જેમ ઉપાડ (કોની) સરતે રે નહિ સામળા !

માથાને બગાવી દિયા આશરો ને બીજી આશ
(આજની) રેવા દેને રાત સાંજ પડી ગઈ સામળા !

અંધારાના ઓકયો, કા અગૂરો કાચ;
વડકો ડીલે ટાઢ. વેડી નથી વિઠલા !

હરખ નથી પણ હાલવુ હરમત નહિ તોય હા,
ના કે વાયે ના તારા સંદેશાને સામળા !

ધણ્યે નાખ્યા ધૂસકા માથા ચૂંચે મા,
એ જાયુ ને બા, સૌ લીંમા રૂવા સામળા !

(ચારણ પાલરવના હાલ રચેલ અપ્રકટ દુહામાંથી)

જીવન પરની એ સેંકડો રસમીમાંસક ઉક્તિઓએ જ જનસામાન્યની સાહિત્યરૂચિને ઉચ્ચ કક્ષાએ રાખી છે એટલું જ નહિ પણ સર્વદેશીય કરીને સાચવી છે. ચિંતનની સઘનતાને દુહા પાસેથી શોધો–મળશે મૂઠીએ મૂઠીએ. કોઈ કચ્છી કવિ કહી ગયો:

સાયર લેરૂં થોડીયું, મું જ ઘટમાં ઘણેરીયું;
હકડી તડ ન પોગિયું, (ત્યા) બૂજી ઊપહિયું.

(અપ્રકટ)

[અર્થ–સમુદ્રમાં તો લહેરો થોડી છે, વધુ તો મારા હૈયામા છે. એક લહેર હજુ તીરે ન પહોચી હોય ત્યા તો બીજી ઊપડી જ હોય છે.]

બીજા લોકકવિએ અકળામણ અનુભવી–

ગાલહિયુ ગૂઢેરથયું, વધીને વડ થિયું,
ચંગે માહુએ ન પૂછીયુ, દલ જી દલ મેં રૈયું.

(મેઘાણીકૃત પુરાતન જ્યોત. સત મેકણ)

(અર્થ–ગૂઢાર્થની વાતો મારા મનમાં વધીને વડ જેવડી થઈ. પણ કોઇ સુજન માણસે મને પૂછી નહિ (બેવકૂફને તો મેં કહી નહિ) એટલે તો પછી એ બધી વાતો દિલની દિલમા જ રહી ગઈ)

મચ્છ મહાજળ હોય, કિયે અવગુણે કઢિયો ?
છલકી છેહ દિયો, કે સાયરે સંઘર્યો નહિ ?

(સોન–હલામણની કથા: સોરઠી ગીતકથાઓ ' પા ૧૮)

[અર્થ–અરે હે મોટા મચ્છ ! તારૂ તો ઊંડા બહોળા સાગર-જળમાં જ સ્થાન હોય તું આહીં ખાડીને કાંઠે ક્યાથી આવી ગયો ? શુ તને ખુદ તારા પાલક સાગરે જ ન સાચવ્યો ?)

મચ્છ જવાબ વાળે છે—

અઇ વીજ વગે, વાળે વળાણ નહિ
સાનાની સગતે હાલીતલ હળવુ પડ્યુ

(એજન)

અર્થ–હું એક નાનકડા માછલાની સોબતે ચાલવાથી હલકો પડયો એની સાથે સાથે ભરતીની વેળમા આવ્યો તો ખરો, પણ ભરતીનો જુવાળ પાછો વળી ગયો તેની ખબર ન રહી, ને હવે હુ મહાકાય એ અ પમાવતી માફક કેમ ફરીથી પાછો મહાજળમા પહોચુ ?

કોઇ પણ એક ભાવ અથવા ઊર્મિનુ દોહન કરવા દુહાનુ રૂપ ભારી અનુકૂલ છે દેશાભિમાનના ભૂત કે વતમાન ભાવનુ આ કેવુ શાશ્વત સ્વરૂપ છે !—

ધ્રમ જાતા ધર પલટતા, ત્રિયા પડતા તાવ;
એ તીનુ દિન મરણરા, કોણ રક કોણ રાવ

(અર્થ–ધર્મ જાતો હોય, પોતાની ધરા પલટાતી હોય, કે પત્ની વિપત્તિમા પડી હોય, એ ત્રણે દિવસ સાચા મૃત્યુના ઉત્કર્ક અને રાવ સૌને માટે)

આાળસુમા ઉદ્યમ પ્રેરતા આવા દુહા અનેક છે—

ચશ્મા માડ ધર રહે એ તિન અવગણ હોય
કાપડ ફૂટે, રિણ વધે નામ ન જાણે કોય

શ્રી દુહાગીરો — કોઇ સાનેરી નામની સ્રી પ્રેમના, નખશિખ તનના દુહા વેતી ગઇ હશે ? કે એ સાનેરીનુ નામાચરણ નાખીને રસજ્ઞ કવિઓએ આ દુહા રચ્યા હશે ? સાનેરી નામની કોઈક પ્રેમભગ્ન સ્રી કવિ થઈ હોય તો આશ્ચર્ય નથી—

સામેરી સજણ વળાવિયાં, તાતી વેળુમાંય;
જો સરજી હત વાદળી, (તો) પિયુને પલપલ છાંયત છાંય.

સામેરી સાયર ઊમટયો, રતન રેલાણાં જાય;
કરમહીણો ભરે મૂઠડી, શંખલે હાથ ભરાય,

સામેરી ચડી ઘોડલે, કરમાં લાલ કબાન;
જે દરશ નાખે ભલ્લકો, તે દરશમા સગાણ.

સામેરી ! સોનાર જી', ઓલાણી મ ફૂંક;
(જે) અરથ ન આવે આપણે, (એને) મનથી વિસારી મૂક.

(અપ્રકટ)

તો કોઇ 'ચૂડ વિજોગણ' નામની સ્ત્રી સાજણ–સ્નેહના છકડિયા (છ છ પંક્તિના દુહા, જેને દોઢીઆ પણ કહે છે. અંદર કથનને દોઢય વળે એટલે દોઢીઆ કહેવાય છે) સ્ચીસ્ચી લોકકંઠે મૂકતી સ્વજનને રટતી ગઈ—

સાજણ એવાં ધારીએ, જેવા કૂવાના કોસ,
પછાડયા પાણી દિયે, રુદે ન આણે રોષ

રુદે ન આણે રોષ તે આશા
ગેરિયાનાં પાણી ઝીલે ક્યારા

ચૂડ કે' ઊભો સાટો લિયે સોસ;
સાજણ એવાં કીજીયેં, જેવા કૂવાના કોસ.

(કાઠિયાવાડી સાહિત્ય–કહાનજી ધર્મસિંહ સંપાદિત)

સાજણ એવાં ધારિયેં, જેવી હીંડોળાખાટ;
સેજ વચાળે સૂઇ રયે, હૈયે ધરીને હાથ.

હૈયે ધરીને હાથ તે હસીયે,
ઘણમૂલાં સાજણના પાડામા વસીયેં.

ચૂડ કે કોરે હીરે જડે ૫ ૮
સાજણ એવા કીજીયે, જેવી હીંડોળાખાટ

(એજન)

સહી ! સાજણુને નોતર્યા, શેની મેમાની કરૂ ?
કાળજા બુકા ને ફેફરા ત્રણે આગળ ધરૂ

ત્રણે આગળ ધરૂ તે જમતા જાઓ
ઘણમૂલા સાજણ મેમાન થાઓ

ચૂડ કે કાટી કટાર ને કાળજો ધરૂ
સઇ ! સજણને નોતર્યા શેની મેમાની કરૂ !

(એજન)

જમ્મી પ્રણયના, પિયુની બેવફાઇના, પ્રણયની ખુમારીના, અને તેની સાથોસાથ વૈરાગ્યની મસ્તીના ને જીવન-મથનના પણ દોહીઆ-છકડીઆ [છ છ ચરણોના] મૌક્તિકો હજુ પણ હોળીની ઝાળ ફરતા કે મેળામા ઊમગતા માનવીઓના વૃદને ફૂમકિયાળી છડીઓ લબાવતા દુહાગીરાએ સુણાવી સુણાવી ચિંતન-અવેલનો રસાનદ પીરસ્યો છે

દુહાની ફારમને સૈ ાઓથી સધરતા ચારણુની ઇલ અને કઠેજ રદા જેવા બની ગયા તેમ દુહાનુ લાઘવ, લાલિત્ય, અને શબ્દાર્થની સમ તોલતા સાચવવાનુ કલાવિધાન એ ન કરે તો એની કવિતા જનભોગ્ય બને પણ નહિ દુહાની રચના ત ન મહેલી અને ઘડા વગરની છે એમ ઘણાનુ માનવુ છે મ શોધકો પણ એવો ભ્રમ સેવે છે કે ગમે તેવા બે ચરણો હાથ લાગી ગયા એટલે દુહો થઇ ગયો ! એવો ભ્રમ સેવાય છે કે આ તો રેઢીઆળ ગ્રામ્ય ગમારોને રીઝ-

દુહો એ ગમાર
રચના નથી

'દીનામ' એટલે દીનો દામ, દીનો હર ઘડી ભ ત, એમ ઘટાવી બેસે છે, એટલે દુહોજ અર્થહીન અને ધડા વગરનો ભાસે છે પણ 'વી દામ આ' વિશેષ નામ છે પરમ—વાનકી નામની એક સોરઠની ધાર્મિક જમાતના સ્થાપક મ ત દીદામ, જે ર તપીનીઆને પોષતા ને આસ્વાર કરતા, તેમની પાસે ખેતર વાડી કે ગામગરામ નહોતા પણ આકાશી રોજી (આ કાશવૃતિ)નો જ આધાર હતો, તે દીનામના ગુણની એ પ્રશસ્તિ છે દુહો તો નિયમને આધીન કૃતિ છે એમા વણસગાઇ હોવી જોઇએ, જે વર્ણથી પ ક્તિ મ ડાય તે જ વર્ણથી પૂરી થાય એના પ ખીઆ એ ને કે અનુપ્રાસ મળવા જોઇએ એમા antethesis આવવુ જોઇએ સામસામે પને બે ભાવ, બે વિચાર, બે ક પનાઓ સમતુલાએ તોળાવી જોઇએ એનુ લાઘવ જરીકે ખ ડિત ન થવુ જોઇએ કારણ કે એને તોળાવુ છે લોક ઝવેરાતે સુવર્ણ-કાટે જનતાનો ઝમ-આવી ક ઠ અણઘડ રચનાને તો ત ળ ફેંગી નાખે—અશુદ્ધિને આપણે કદી સ શોધન ન કરીએ

વિશ્વજ્ઞાનને અને તત્ત્વદર્શનને, ઋતુસૌ દયને અને પ્રેમની મસ્તીને, વિજોગની વેદનાને અને મોતના મહિમાને ઝડપી તળી મા ઝીનતો દુહો આધુનિક ાનરુચિની કમોટીએ પણ સ પૂર્ણ કનામપન્ન છે

વધુ ખુબી તો આ છે, કે દુહો ગવાય છે અત્યત મધુર હલકે, કેન્નન—વીંધણ સુરુ ઢાળે દુહા સોરઠા, સિતાર કે સુ દરી સમા સગીત-સાજને ઝણકાર ઝકારે ગવાય છે ગવાતો દુહોજ વધુ ઉજળા પામ્યો છે

વારતા–કથનનું ગદ્ય

કડીબંધ દુહાઓ વાળી વારતાઓમાથી સીધા આપણે એ વારતા–કથનના ગદ્ય–અંશોની તપાસે સરી જઇ શકીએ છીએ. વારતા–કથન એ ચારણી વાણીનો એની કવિતા કરતાં પણ ઘણો મોટો ને વધુ મહત્ત્વનો ફાળો છે. ચારણી કાવ્યપ્રકારોને પણ પ્રવાહી અને જીવંત રાખનાર આ વારતાક્ષેત્ર છે. ચારણ જો વારતા ન માડતો હોત તો ઘણો વહેલો લુપ્ત થયો હોત. લોકોએ ચારણી વારતા–કથનને દુહા કરતાં પણ વધુ આસાનીથી અપનાવ્યું છે. રાજસ્થાની ઇતિહાસમાની, વીર વિક્રમની, પ્રેમી યુગલોની કે ચતુર વણિકોની, ગભીર અને ટીખળભરી, લાબી કે ટુચકારૂપ વારતા કહેવાની ચારણી ફાવટ અજોડ કહેવાય છે. એને એની અનોખી જ વારતા–શૈલી છે.

આ ચારણી વારતાને ગ્રંથસ્થ કરવાનો પહેલો યત્ન એક પારસી વિદ્વાને કર્યો. એંશીએક વર્ષ પર ગામોગામ ફરતા અને બે ત્રણ લહીઆ રોકીને ચારણી વારતાકારોના મુખ–ધોધ ઝીલવા મથતા આ પારસી ભાઇએ 'ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડ દેશની વારતા'ના ત્રણેક ભાગ ઇ. સ. ૧૮૭૪ના અરસામાં બહાર પાડેલા તે સુભાગ્યે અત્યારે ગુજરાત–વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ શબ્દશઃ એ જ પાઠ રાખીને પુનર્મુદ્રિત કરેલ છે છતા તેમાં પણ એ સગ્રાહકની પિછાન ખાતે તો ક બ. નામની બે પ્રથમાક્ષરોની સત્તા ઉપરાંત કશો પતો નથી એ ભાઇએ અંક બીજામાં મૂકેલી અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામા લખ્યું છે કે—

'It would be interesting to note here the bard's manner of telling a story but as Dr Marigold said, it is difficult to translate the eye so it is impossible to translate the twang and the sing-song At the same time the bard uses words, which strike more by their sound than their sense a good deal of alliteration and very many mnemonic words albeit with 'fossil poetry' of their own which constitute *par excellence* the beauty of bardic recitations'

પછી એ પોતે ઝીલેની 'માનભીંગ અભેભીંગ'ની વારતામાંથી એક વર્ણન Cતાગે છે–

ખરછી બાંધી લીધી છે પુગી બછીંતની જમીને આવે જમો, તે ગીમાડે
ખરછી તમો વાતમા કરીયે વેગળો તેની બર્છી ને—

તરવાર લાખાળા લુવારની સજ કરેલ, મોન્યા વાઢાળીયાની વાર કરેલ,
નણ તસુ પગથી એ-(I) લીમડી ખરચલે પગે હોય,
તરવાર બાંધીને દમ્પે જાણે કે પાણાનું ઢોકળીઉ પગ્યુ જે અરી
મડીના માથામા ધમોળનુ હોય તો બાજી ખાવાનો
દસેરો એક ફેર પડે ને દરદરાગના મેલામા કકડીઉ ખડે એવી તરવાર
બાંધી લઇને ચાલ્યા

જનમાગેં કેસરી ચાલ્યા, રજ લગી તરણા તણા ઉગ્યા સુખચેન ન ચરે
દરણા વા વાદળ ને વણુટયા, લધુ દઈએ તારા એદા
રજપુતો શબ્દ ચોદામણો તે દસને લીગોશ—એવા રજપુત ઘોડે
બેઠી–તે ઘોગ લાબી નગિયારા, ટુકી કુલિયારા, ઝાળ-
કવ. છાતીવાળા, અઢી સુમેરીવાળા વાટકી પાણી પીએ ચોગ પાણીમા
માછલી ફેરણિઉ મારે, આકાશમા વાતો કરે–અજાણીના
ઘોડે બેસી ચાબખ ને પગાઢીના તોરતર, લાબી લાબી ઠેરાવાળી,
ટુકી ટુકી કાનસુરી, ઝરાના ઝરા, હાથ સતા અગાર
માથે સજ. ઘરા ના દીએ–એવા ઘોડા રજપૂત બેઠા છે તે ચલતા ચલતા–

વનરા (વૃક્ષો) વનમાં, ધાડી ઝાડીઆં ને લેવુંગિયા, ત્યાંથી ચાલતા ચાલતાં

ઉમરીયાં ચાલતા ઉમરીઉ ગામ પુગા હમીર હાઠાળાનું. ત્યારે હમીર હાઠાળો કેવો કે—

બન્ને રાગ સિંધુ જ્યે ગરોગડ બુમરો, ઢોળમાં પડે એમ તાલી સાંપેની સામઠી લીધી, કંઇએ સગાને ખોળમાં રાખિયે સદૈવારે,

હમીર હઠાલાનાં ભર વેમાતની પડે, સર બચોબચ, મામલા વચ્ચોવચ છત્ર મેલ્યા, કાયરા નરાને બાબો કહે બચોબચ બર્છી થકી ખેડ્યા–તેનાં શહેરમા આવ્યા, ત્યારે તો

પદમશા, ને પેમાશા, ને રૂપાશા ને થોભાશા ને નેમચંદ લટકચંદ ને મતકચંદ ને માણીચંદ ને દલીખા, ને બીરીખાં, ને

ગામમાં આવી ચક્રીખાં ને ચાકરખા જેવા મલ્યા, ગોદડી ને ફોદડી ને મોહડી ને મેદ્દી પણિયારી ધાતી ધાતી આવી.

આ ચાલ્યા હમીરને ચોરે જઇ ઉતર્યા, ત્યાં તો સાપોજી ને કસરોજી, તડકયાજી, તબેલીજી, અંબોલીજી, ફવેસીખાં, લોંડામીઆં,

ચોરે ઉતરયા ને જડબરજીભાઈ આવ્યા મલવા હો હો ભાઇ રામ રામ છે. કાંહાં ચાલ્યા ? તો સગાઇ કરવા. તો હમીરને એક છોકરી છે તે કેવી રૂપાળી કે—

રાણનો કોલામો, મખમલનો રેજો, તાકી મૃગલી, હોલી જાલ, પુનેમનો ચંદરમા, કોરે આભ વીજલી કડાકા કરે. તે તો વાળે

હમીરની છોકરી વાળે મોતાવલ થબી, નારી કુંજરનાં ચીર પહેરયાં, પગમાં દમરૂ ઝાંઝર, ચાલ ચાલે તો ગેડાની, બોલ બોલે તો ફુલનાં, બેસે તો પદ્દમણી, રમન કરે તો હાથિણી, ગોર ઘુંટણ ને શૃંગાર—એ તો

પીંગલહુંઠી પદમણી, ગોખેથી કાડે ગાત્ર
દેવી સંધા મન ડગે, તો માનવ કે તો માત્ર.

હાથે ચુડી હેમની, હેમ સરીખા હાથ.
મારને જેદી ઘડી, તેદી નવરા દીનોનાથ

મારુ મારુ શું કરો—છોડી દામનિયા
નત્તરે દહાડે નીપાયા કોક કોક કામનિયા !

ચંદો ચંદાને ઘર ગયો, વન ચંદે અજવાળા,
મારુ ઉઘાડે કચરે જાણું ઘોડાને નીરે ઘાશ

એને નીમ છે જેને ત્યા સાત વીસુ બેસુ પાડીયાળીઓ હોય તેને ત્યા વરનુ નહી તો નહીજ, વરશ જાતે જાતે ૧૨ વરશ ને ૧૩ વરશ ને ૧૪ વરશ ને ૧૫ થઇ ગયા આ વિચારે છે કેને ત્યા બેસુ છે એમ બેરતે ગેરતે ૨૦ ની થઇ ત્યા સાત વીસ મોરણ પાડાને બાધી ગામમા નાખ્યા છે ને આ આગ્યો ચોરે છાતરાં ને મોગણ ઉલ્યા કે હલ પીઠ કરવા માડયા તે છોકરી સાભળે છે છોકરી ૨૦ વરસની થઈ છે તે

હામકામ, મૃગલોચની ઠાકરીયો વિછી હેમના પાતિયા માથે ખડકયો
જાય, ભગી બાજરે રેલતો જાય લ ચે ઠાકર રેશમનો
ફુરજોબનમા હતી કાકો જરીનો જર કાળનો વેરી લખણનો કાળ—એ
તેને જોઈ ગીતે અસ્તરી ભરળી છે તે થોડા દીમા લગન આવ્યા
ત્યા ઘાતડી ને કુ ળી, ને ફફતળી ને સોધાહર ને ગોટી

ગડી ને મોતીગડી ને ઢોલફાડ ને હાગ્રોમ ને અર્ધાંગી ને લવિંગડી એવી શાહેલીઓ ભેગી થઇ છે, ને ચોરા પાસે થઇને જાય છે—તે આને જોઇને વિચાર્યું કે આ સમાન બીજુ માગુ આરે નહીં, ઇ માગાને જવા દેવુ નહીં, ત્યા તો ચોરે કાવા કસુબા થાય છે

રેડીઆ કસુબા કહાડયા જુનો છાપડાનો સુવાની માતા ઘર ગરમાળો
દુબળા ઘરની રાબ, પારઠ બેસનુ દુધ, ઈ ઠીકાઠીક—
પછી કસુબા જાયફળ જાવત્રી તજ તાલ તમાલપત્ર નાખેલો તેયાર
કરી પાવા માડયો બાપ પીએ તે બેટાને ચડે બેટા ખાય

તો બાપને ચડે કાગે ખાય તો ભત્રીજાને ચડે, ચાડી પીએ તો હાથી બાઝે એ રીતનો કસુંબો કાઢળી તૈયાર કરે છે સામસામા ગેરી ઘોળે ઘોળે પીધો ઝરવઝર કરતા વલનો ત્રીજો ભાગ રાઇનો કણ જેટલો જો હેઠ પડયો હોય તો પૃથ્વી ખોદી શેષ નાગને માથે જઇ ચડે, એવો શેષ નાગના માથાનો કસુંબો કરી

હુક્કા કરયા — પછી હુકકો તૈયાર કરો. દસ પાણીએ ખખાળી, ખુબ ધોઇ, કોયલા ખાખરાનાં, જંગરીઓ ખાખરાનાં તાંહાંથી, તંબાકુ ખારી કુઈની ભરી, બએ ફુંકે તાણી હવે અફીણ ઉગ્યાં, રૂવાળે રૂવાળુ ઝટકાણું, ત્રાડ ભાંડી, પલોઠી ઠાંસી ખુબ હુશારીએ બેસી જાહાં વાતો કરે છે—

કે ભાટ આવી — ખાએ, પીએ, મજ્લસ રચે, ભખે જશ બોત ભીખારી-ઇ છાતરમા જાહાં બેઠા છે, તાંહાં પાછાનો ભાટ આવી ઉભો.

બાધે તગ કમાન. બાપ પાછા પીછાણે
દેખે મે પેલવાન, તાંહા તો કહો ન જાણે.

હે ભાટ કાંઇ વાતુ આવડે ? તો હુવે, વાત તો એવી કરૂં કે કદી ઢોર ઝપાટાનું આથડેલ, પથ્થરનું પડેલ, ઝાડનુ ઝરેલ, એ રીતે ભડકયું હોય તો પાછું વળે, એવી વાત કરૂં

સગાઇ કરી — કાવા કસુંબા ખુમ પી સાંજ તાણે કહ્યું, ભાઇ શગાઈ કરવી તો અહીજ છે. ઇ ગળ ખાધો ને ઠીકાઠીક :

ને રાત્રે ભોજન જમ્યા — રાત્રે પકવાન તીખાં ને તમતમતા, વવારયાં ને ધુંગારયાં, ગળયાં ને મોળાં, ખાટા ને ખરહરાં, બત્રીશે ભોજન ને સોળે શાણતાં, સોનાનાં થાળમા મેલીને લાવા ને ખાઇને સુતા ને સવારના પોહરમાં બ્રાહ્મણે જોશ જોયા—

ધન, મકર, કુંભ, મીન, મેખ સહી, તુલ ને તરકડો,
વા, વટોળ,—હેઠ બ્રાહ્મણ ને ઉપર ઝરખડો.

'It will be seen that about *four* pages have been occupied to express as a bard would in the shortest possible compass—(For, one could give a version even thrice as long),–to express only the *two* following sentences. "The Rajputs equipped with poniards and swords, "marched on horseback to Ubaria, the seat of Hamir, "the Obstinate, who had a handsome daughter in the

"puberty of twenty summers. They were receieved at "the public square (*choro*) and spendidg the evening "with opium, hookah and 'small talk,' were lodged and "feasted for the night and, on rising in the morning "they made their terms of marriage" The ending couplet is Hudibrastic, native bards being capable of much dry, satiric humour, whenever *they wist to* express it (ગુ કા કેની વારતા, ભા ૨ અગ્રેજી પ્રસ્તાવના પા. ૧૨)

આ વર્ણનોની શબ્દરચના ઘણી અશુદ્ધ છે વગર અભ્યાસે અલ્પ વગરની નકલ કરી લીધી છે અવ-

અર્થહીન મેળભેળ તરણોમા કેમ જાણે બીજા જ એક ઠેકાણેથી ઊડીને બીજે સ્થળે ગોઠવાઈ ગયા હોય એવો ખીચડો થયો છે આ સેળભેળને સાફ ન કરીએ તો વાચકો ચારણી ગદ્યનુ કેવુ મુલ્યાકન કરશે !

તરવારનુ વર્ણન જુઓ ધડમાથુ કે ટાટીઆ મળે છે ?—

'અરીમડીના માથામા ધધોળ્યુ હોય તો, ભાજી ખાનાનો દમેરો એક કોર પડે ને હરત્વારના મેનામા કાકડીઉં ખડે—'

ખરો પ્રયોગ આવો છે 'માથામા ઠણુકાવી હોય તો ભાજી ખાવાનો દમરીરો (માથુ) હરદ્વારના મેળામા દૂમળા સાધુના હાથનુ ખીચડીનુ રામપાતર જેમ લોહમ હાથની થપાટે જઇ પડે તેમ જઈ પડે'

'જનમાર' કેસરી ચાલ્યા રજવાળી, તરણા ઊભા સુખચેન, ન ચરે હરણા'

એમા તો એક સુદર દુહાને હનાન કર્યો છે—

જણુ મારગ કેસરી ગયા, રજ લાગિ તરણા,
તે ખડ ઊભા સૂકશે, નહિ ચાખે હરણા'

ઘોડાના વર્ણનમા 'વાટકી પાણી પીએ' એમ નહિ પણ 'વાટકીમા પાણી પીએ' એવા ઉચ્ચ અશ્વ-લક્ષણનો ઉલ્લેખ છે મતલબ કે જાતવત ઘોડાનુ મો એટલુ નાનુ હોય છે

આવી અશુદ્ધિઓ રહી જવાનું કારણ આ પારસી સંપાદકની અબૂધતા અથવા અશાસ્ત્રીયતામાં નથી પણ એના સમકાલીન સ્થિતિ-સંજોગોમાં, એના પંથની વિકટતામાં રહેલ છે. એણે પોતે જ જણાવેલી મર્યાદાઓ જોઇએ—

'હિંદુઓમાં ભાટ ચારણ, રાવળીઆ, તુરી ને મુસલમાનોમાં મીર ને લુંધા એટલી જાત ગુજરાતમાં વારતા કહેનારી છે. તેઓ બધા વિષયી ને અફીણી હોય છે...એ પ્રમાણે જ્યાં તેઓ અડંગા નાખે ત્યાં વિનામેહનતે પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય એટલે બેપરવાહ અને સ્વચ્છંદી કાં ન હોય? હવે એમાંથી એકાદને

અવળચંડા વારતાકારો

આપણે વાત કહેવાનું કહીએ તો ધીમે ધીમે અફીણ ખાતો, હુક્કો ગગડાવતો, ઝોકાં ખાતો, રાગડા તાણતો, એક કલાકનું કથન એક પહોરે પણ પૂરૂં કરતો નથી. તેજ પ્રમાણે એક જ બેઠકમાં જો વાત પૂરી કરે તો ભાટની જાત લજવાય! તેથી કડકો સવારમાં તો કડકો સાંજરે કે બીજે, ત્રીજે કે ચોથે દહાડે પણ કહેવા આવે. ને કદી મનમાં આવ્યું હોય તો કડકો રહ્યો હોય તે સંભળાવે જ નહિ."

'બીજું ભાટની સામે જો કાગળ ને કલમ લઇને બેઠા તો કાં તો ભડકીને ઉઠી જશે કે કાં તો વાતમાં કાંઈ ભાગ મૂકી દઇ ગોટો વાળી મૂકશે. આપણે લખવા લાગ્યા તો કહેશે કે 'તમે લખી લો ત્યારે તો અમારા સહકુટુંબની આજીવિકા પર પાણી જ ફરી વળ્યું તો પછી અમારે ખાવુ કયાંથી? માટે અમારા ગુજરાન માટે કાંઈ ગરાસનો બંદોબસ્ત કરી આપો તો લખાવિયે."

"જે લખનારા ઘરમાં બેસી લાડમાં લોળે છે તેમને અનુભવ હોતો નથી; પરંતુ જેઓ માંહેલા પ્રાંતમાં ફરી ભાટ-ચારણોના એક

વેળા સબધમા આવે છે તેઓ મારી પેઠે જાણે છે કે આ વિષયી અને બેપરવાહ લોકોને સ્વાર્થબુદ્ધિ અને તેમના અતિલોભને લીધે કટાળો, નકામો વખત, પૈસાનો ખરચ અને પરિશ્રમ ધાર્યા કરતા વધારે લાગે છે ”

(ગુ કા દેશાની વારતા ભા ૩ કરતાના વિચાર પા ૧૫-૧૬)

‘ત્રીજુ, એજ ભાટ પાસેથી વાત સાભળી જે સખમ તેને ખરી ને સપૂણ માને તે મ્જ્જ્જડ છક્કડ ખાય છે કારણ, આજ કાલના ભાટો કા તો એટલા અભણ છે કે

છપાવતા ફિક્કી પડે

તેમને વારતા બરાબર આવડતી નથી કે કા તો તેઓ લુચ્ચાઈ કરે છે તેથી પુરેપુરી કહેતા નથી મને દરેક વાત ત્રણ જુદા જુદા સખસોને મોહોઢે સાભળવી પડી હતી ને પછી જ તેને મપૂર્ણ થયેલી જાણુતો ભાટ ચારણો જેમ વારતા કહે છે તેમજ લખીને છપાવતા તે ફીકી પડે છે ભાટની બોલવાની છટા જ કેટલીએક વાતને દીપાવે છે પરતુ બોલવાની છટા કાઇથી લખીને દરશાઇ શકાતી નથી વળી વાત કહેનારના બોલેબોલ લહીઆ તરીકે ઉતારી લઇ છપાવવાથી ગ્રથ કેવો ફીકો ને નીરસ થાય છે દશ નકામા ટુકટા મળે છે ત્યારે એક રમિક અથવા આખી સાચી વારતા મળી આવે છે

(એજન પા ૧૭)

વારતા કહેનારાઓની ક્ષતિઓ ત્રુટીઓની જોડાજોડ આ ગ્રામા વિદ્ગ્ સપાદકે પોતાની ખામીઓનો પણ મુક્તકઠે એકરાર કર્યો છે એક તો પોતે પારસી છે પોતે શાળાઓમા

સપાદકની ક્ષતિઓ

ગુજરાતીના વિષયમા ઇનામો મેળવેલા પણ પોતે ‘કહેવાતા બે ત્રણ classic ગુજરાતી કવિઓ સિવાય કશુ વાચ્યુ નથી,’ અખબારના થોડા લેખો લખવા

ઉપરાંત ગુજરાતી કશું લખ્યું નથી, આ પુસ્તકોના લખાણમાં પોતે 'અદ્યાપિપર્યંત એક પણ હિંદુની સહાયતા લીધી નથી' કહે છે કે—

'શુદ્ધ ગુજરાતી લખનારા હિંદુઓની અછત છે ને હું અનુભવ પરથી કહી શકું છું કે મુંબઇ ને અમદાવાદ જેવા શહેરોમાં પણ તેવાઓની સંખ્યા માત્ર આગળીઓ પર ગણી શકાય છે; બાકી કપાળે ટીલાં તાણીને માથે પાઘડીના ગોળ ચકરાં દિવા ઢલતા જુનાં સુપડાં ચઢાવીને ફરેથી ગુજરાતી લખનારા ગણાતા નથી અને તેમના વડે આપણો હેતુ પાર પાડી શકતો નથી. એમ તો મારી પાસે બે ત્રણ સખસો કવિનાં પાઘડાં ચડાવી બે ચાર ગ્રંથકારનાં થોથાં બગલમાં મારીને, ચાર પાંચ મહેતાજીની સોટી દેખાડતા ને એથી એ વધારે સંખ્યા માસ્ટરની પિછોડી લટકાવી લટકાવી મ્હાલતા મ્હાલતા આવ્યા હતા કે જેમને મે અથથી તે ઇતિપર્યંત નોધ પૂરી કરી આપ્યાં છતાં તેને સરળ વાકયોમાં ગોઠવવાનાં, તેમજ દશ પાનાં પૂરેપૂરાં લખી આપ્યા પછી તેમાનાં પાંચ વાકય પણ ફેરવી વધારે માર્મિક કરવાનાં સાંસા પડયા, કારણ તેઓ વિચારશૂન્ય ઘાચીનાં બેલની પેઠે ભાષારૂપી ઘાણી એક જ રીતે ફેરવે છે અને જે ઢપ વાચેલી તે જ તેમને બેસી ગયેલી હોય છે. તે વગર કોઇ પણ રીતની નવી છટા અથવા માર્મિક વાકયરચનાનું ચાતુર્ય, એવા માત્ર ભાષાનુ લાદા-વહિતર ઉપાડવાને સરજેલા વેઢિયાઓ, સમજી શકતા નથી હવે સહજ ફેરવજ, દીર્ઘ સુધારે અથવા હસ્તદોષ દૂર થાય (કાંઈ રોકાણની વખતે એક હિંદુ લખનાર પાસે વીસેક પાનાં તપાસાવ્યાં હતાં તે શિવાય) એટલી જ માત્ર મદદ ફક્ત સાધારણ હિંદુ પાસથી મળે તે લેવાનો મેં હાલ બંધ રાખી છે. यद्भविश्यति तद्भवतु. ।' *

(એજન : પા ૨૧)

ઉપરાંત મુદ્રણાલયની જે મુશ્કેલી તેમને નડી છે, તે તો તેમણે કરેલા ઇસારા પરથી જ અનુભવીઓ બરાબર કલ્પી શકે છે. ઉપર કહ્યા તેવા વિષમ સંજોગોમાં આ વિદ્યાભક્ત પારસીએ પોતાનું કામ

*પોણો સો વર્ષ પર જ્યારે ચારણી જબાન જીવતી હતી ત્યારે જો આવી આફતો સગ્રાહકને નડી હશે, તો અમ જેવાઓને આજે કેવી વપત્યો પડી હશે !—લેખક

જેવું દીપાવ્યું છે તેથી અધિક બીજા કોઈએ ન કર્યું હોત તેમણે ઉતારેલી વારતાઓ વારતાકારની વાણી પ્રત્યેની વફાદારીમાં નજીકમાં નજીક પહોંચી શકી છે, તેણે વારતાઓના પ્રસંગો, પાત્રો, કથનની ઘાટી, મંકલના અને અવતરણોનો ...વ્યમભાર પ્રશસ્ય સત્યનિષ્ઠાથી

ધ્યેયનો ફેરફાર

સાચવેલ છે છતાં અકબંધ ગ્રામણી ભાષાપ્રયોગો આ વારતાઓમાં આપણને નથી સાપડયા તેનું કારણ તેમની સત્યનિષ્ઠાનો અભાવ નથી પણ એમણે ધારણ કરેલ ધ્યેયનો ફેરફાર છે એ ધ્યેય શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા વાપરવાનું હતું, તે વખતની શુદ્ધ સરકારી ગણાતી ગુજરાતીથી ચ્યુત થવાનો તો ઉલટો તેમને ડર સતાવતો હતો એટલે જ તેમને ખુલાસો કરવો પડયો છે કે—

'Still, the language is as correct as any Hindu would write while the volume has for its size more colloquial idioms and social expressions than perhaps any other Objections will be taken to some words and turns of sentences as provincial or rustic and not used by the stale jog-trot writers of Ahmedabad While hearing the story-teller or mixing in the rustic pastimes of the people I took a pleasure (I am sorry I did not make it a study) to mark some words, which struck me as picturesque or expressions which appeared to me to be original I have endeavoured to transfer them, though under the greatest stint for the present, in my writings'

(કા ગુ ની વારતાઓ ભા ૧ અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના પા ૧૭)

ઇચ્છી જવાય છે કે વારતાઓના શ્રવણ વખતે તેમને જે કાંઈ ગ્રામણી સૈલીની વિલક્ષણતાઓ અને શબ્દની ચોટદાર મૌલિકતાઓ

માલુમ પડેલી તે તેમણે પકડી લીધી હોત તો આજે આપણે જે મોટો ભાપાભંડાર ગુમાવી બેઠા છીએ તે મૂડીમાં રહેત.

સદ્ભાગ્ય કહો કે દુર્ભાગ્ય, પણ આનાં આ જ વર્ણનો હજુ સુધી અકબંધ કંઠોપકંઠ ચાલ્યાં આવે છે. વિવાહ–વરઘોડાઓમાં ચાલતી અમુક શોભાઓની જેમ આ ને આજ

વર્ણનના નમૂના

વર્ણનો પ્રત્યેક વારતાના ભળતા પ્રસંગોને રજુ કરવામાં ખપ લાગતાં હોય છે. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે વર્ણનોના અવનવા પ્રકારો જ નહોતા. નહિ, પ્રકારો ઘણા હતા. વારતાકારોના જૂજવા કંઠોમાંથી ફક્ત મને એકને સાંપડેલાં સ્વરૂપોમાથી આટલાં જ જુઓ—

સિંહ ચાલ્યો આવતો હોય તો—

'ભૂકરી લટાળો, પોણા પોણા હાથની ઝાંફુ, થાળી થાળી જેવડા પન્ન, સાડા અગીઆર હાથ લાંબો, ગોળા જેવડું માથું, ગેટાની ઢાલ જેવડી છાતી, ઝોળીમાં આવે એવી કડ, દોઢ વાંસનું પૂછડું—એનો ઝંડો માથે લઇ હાલ્યો આવે છે. પોણા ગાઉ માથેથી, વીશેક ભેંસુની છાશ ફરતી હોય એમ છાતી વગાડતો આવે છે, ગળું ઘુમનટા ખાતું આવે છે પોણા પોણા શેરનો પાણો મોઢા આગળ ત્રણ ત્રણ નાડાવા ચણેણાટ કરતો આવે છે જેની ઘડીએ પગની ખટતાળ મારે તે ઘડીએ ત્રણ મારાં ધૂળ ત્રણેક નાડાવા જાય ઘે! ઘે! ઘે! કરતો ધખીને આવ્યો એક લા નાખી, બીજી લા, ને ત્રીજી લાએ તો ભુક્કા! હાથીનાં કુંભાથળ માથે ઝીકું જાય

પાણીદાર ઊંટને ચાલ્યો જતો બતાવવો હોય તો—

'જમીં બળતી જતી હોય એમ છબ્યા ન છબ્યા પગ માંડતો, ડીલને નીંડાળીને પંદરેક હાથ માથે ઝાડુ કરતો, ડોક નીંડાળીને અસ્વારના ખોળામાં નાખીને દેતો, ત્રણેક ગાઉ માયે જતો ને કણકે, તાળવું કાઢતો આવે ઘે! ઘે! ઘે! ઘે! કરતો'

તેજસ્વી ઘોડો વર્ણવવો હોય તો—

અંજળીમાં પાણી પીવે એવી મોઢવી (મોઢું), હેરણના વા ણા લ્યે એવી આણેકલટ, બે ગૂડાના વારણા લ્યે એવી કેશવાળી, બાલ્લેઠજેવા તરીંગના પાગીઆ, કુકડાના જેવુ હાથ, મા૦ દળી સામે એની કેડ બાપ સગા બેટાને ચડવા ન ઘે એવા ઘોગને માથે અસ્વારે પાઘડે પગ નાખતા તે—

પાગા નાખતા રકાબ દવિ ધાગા ધાગા ભરી પાગા
આગા જાવે નાહીં ભાગા મૃગાણા હીં આજ,
તોપકા ગેણાગા તરી બાગા હાય નચ ત્યા તો
રીઝા રાગા મવે નાજહરા અમેરાજ

રૂગ્મા ઝુગ્મા ઠગ્મા ઠગ્મા તરી ખેળા જેમ રમે,
તારેરે અગાકે માથે જાવ્ય છુગ તીર,
ચાસ। ઉર હીં ચોગ, કાનમુરી જરા સોહે
સમપે એરસા ઘોડા વાલેરા સધીર

દેખો પલ્ને લાબી શેરી, ફુલ વેરી નાખે ડાબા
હેરી હેરી જોવે ત્રિયા હાથ ફેરી હાલ,
અનેરી અનેરી વાહ ઘોડા ગતિ તેરી આજ
મોનેરી સમાપે તરી બ્યિા વેરીસાલ

રાજાનો દરબાર વર્ણવો હોય તો—

રાજ રાજ ને પરજા સુખી
ખાતો ખાય ને ભરતો ભરે
જાણુને લાખ ને અજાણને સવાલાખ
સીતેર ખાન ને બોંતેર ઉમરાવ
ખખા દેનીયા
મેવા મસુરી
કાસ્મારી ને ચોપદાર

કસુંબો ઘુંટાતો હોય તે વર્ણવા માટે—

'ખરલમા નાખો તો ખસરક ઘુગડ

ગળણીમાં નાખો તો ત્રબક ત્રબક

બાપ પીએ તો બેટાને ચડે

બેટો પીએ તો બાપને ચડે

એમાંથી એક અંજળી ભરીને હાથીના માવતને આપે,

ને રહ્યું ખડ્યુ ફેરૂ જમીન ઉપર પડે તો સાત પાતાળ ફાડીને શેષનાગને માથે ઠરે.

નગારાં ત્રાંબક રડે, હોય મરદાં હલ,
શિર પડે ને ધડ લડે, આયો શેણ અમલ્લ

પરભાતે જે ના પિયા ધાટા કસુંબા, ઘુટ
વે નર સરજે ઊંટ, વેરાગીને બારણે

મજારી પીવે તો બાઘહીં કું માર દેવે,
ગદ્ધા જો પીવે તો મારે ગજરાજકું
કુત્તા જો પીવે તો...... ....
ચાડિયા જો પીવે તો માર દેવે બાજકું.

પછી હોકા પીવાનું વર્ણન—

'મનસાગરે અડખેપડખેથી આવળીઆં બાવળીઆં લપેટીઆં ઝપેટીઆં વીણી લાવીને ચકમક ઝેગવ્યો. ઈ ધણાનો દેવતા પડયો અને પછી—

'વાલીઆ ગામુના વાડાની બજર, આછોટીઆ વાડનો ગળ, મચ્છુની કાંકરી, અને ઊડનુ પાણી કર્યાં ભેળાં ચલમ ભરીને એવો દેવતા માડયો કે ચલમ ઊધી વળે તોય તિખારો ન ઝરે. હોકાની એક બે ને ત્રણ ફુંકુ લીધી ત્યાં તો રાજાની કાયામાં બત્રીસે કોઠે દીવા થઇ ગયા

માર્ગમા આવતી વિકટ ઝાડીનું વર્ણન—

'અખડનેત્રા ઝાડી. ડુગરે ડુગરની મૂળુ મળી છે. ઝાડવે ઝાડવું અટવાઈ ગયું છે. સાસો ખાલ મેલે એવી આરડ બોરડ કેરડની ઘટા બધાણી છે. સાગના

દોરીઆ નેવુ નેવુ હાથને માથે ઊકા કાઢી રિયા છે વાદરા ઓળકોળાબો રમે છે, રીંછ કણુકી રિયા છે, અને નવ નવ હાથ લાબા ડાલામથા સાવઝ એવી તો ઝરડકીઉ દિયે છે કે ગમમમમ ! નેસના હુગરા હલમલી ઊઠે છે'

શુરવીર અને તેની સુંદરીનો પ્રથમ મેળાપ આમ વર્ણવાય છે–

' રાજપુત ઘેરે આવ્યો છે

સાજણ આયા હે સખી, જેની જોતા વાટ,
થાલા થડકે ઘર હસે, ખેલણ લાગી ખાટ

બાઇએ તો મોથ તાણી, એલચી વાણી ખળખળતે પાણીએ નાઇ, ઘા સમાણો અરીસો માડી, વાજે વાળે મોની ઠાસી રાણુઆર સજ્યા છે

એવી હામકામ લોચના, ત્રાઠી મૃગલી જેવા નેણ ભુખી સિંહણના જેવો કડયનો લાક ઠગતો આંખો રાયનો કોળાબો બારવગીઆની બરછી, હોળીની ઝાળ, પુનમનો ચંદ્રમા જૂની વારયનો ભાંકો, ને લા રતાનો તાંકો–

સકેલી નખમા સમાય, ઉડાડી આભમા જાય, ઊગમણા વા વાય તો આથમણી નમે આથમણા વાય તો ઊગમણી નમે, ઓતરા । વાય તો દખણાદી નમે, ને ચારે દિશાના વાય તો ભાગીને ભુકકો થાય–

એવા રૂપ લઇ, થાળ પિરસી, સુંદરી ગણસે ને સાઠ પગથીઆ ચડી—

મારૂ ચડી મોલ પર ઘુંગ મેલી કેશ
જાણે છત્રપત ચાલીઓ, કોઇ નમાવા દેશ.
મારૂ ચડી મોલ પર, દીપક જગાડયે,
જાણે દનમો હાલીઓ, લંકા લગાડયે
મારૂ નાઇ ગંગજળ, ઊભી વેણ સુકાય,
ચંદણ કેરે રૂખડે નાગ ઝપેટા ખાય

જેમ માથે ગ્રઇ તેમ તો 'આવો ! આવો ! આવો ! એમ ત્રણ આવકારા અજ્યા માનસરોવરનો હંસલો જેમ મોની ચરે એમ સ્વામીએ થાળમાથી ત્રણ નવાલા લીધા, અને પછી તો—

પેલો પોરે રૈનરો, દીવડા ઝાકમઝોળ
પિયુ કાંટાળો કેવડો, ઘણ કકુની લોળ્ય.
બીજે પોરે રૈનરો ....

ઉપલા નમૂનામાં ગદ્યાંશો અને પદ્યાંશોની ગૂંથણી જોવાય છે. ગદ્યમાં ચિત્રાંકણ કરતે કરતે, વર્ણવાતી ઘટનાને ઊર્મિમંડિત કરવા સારૂ વારતાકાર જે દુહા, ગીત, છંદ ઇત્યાદિ કોઇ પણ પદ્ય–ટુકડો ગદ્ય–દોરામાં પરોવતો જાય છે તે પદ્ય–ટુકડાને એ પોતાની પાસેના વિપુલ કંઠભંડારમાંથી તત્ક્ષણ ઉઠાવી લે છે. કથાઈ રહેલા પ્રસંગની અને પેલો પદ્ય–ખંડ જેમાંથી લેવાયો હોય તે પ્રસંગની વચ્ચે ભલે બહુ મેળ ન હોય, પદ્ય ભલે ઘોડાનું દાન દેવાતી વેળાની અશ્વ–પ્રશસ્તિ હોય, અને વારતા–પ્રસંગ ભલે અશ્વારોહણનો, પ્રેમ–યાત્રાનો અથવા યુદ્ધપ્રયાણનો હોય, તેમ છતાં તે બેઉને સાંકળી લેવાય. એથી ચિત્રાંકણમાં ભારી ભભક પૂરાય. વારતાનું સ્ત્રીપાત્ર પિયુને મળવા જઇ રહ્યું છે ને? તો બસ, તો પછી પ્રસંગની જમાવટ ઢોલા–મારૂના દુહામાંથી મારૂઇના વર્ણન–દુહા ટાંકીને કરી લેવાય. કોઈ પણ વારતા–પ્રસંગે પ્રસંગોચિત ભાવોદ્દીપન કરવા માટે વારતાકાર બહોળી પદ્યબંધ સામગ્રીનું શરણ લેતો અને પોતાની તાકાત હોય તેટલો મસાલો અહીંથી તહીંથી ઉઠાવી લેતો.

બહોળો મસાલો

લાક્ષણિક પ્રયોગો

સળંગ વર્ણનોની વચ્ચે થઇને ચારણી ગદ્યમાં આવા લાક્ષણિક તળપદા પ્રયોગો પણ ટંકાતા જતા હોય છે—

આજની ઘડી ને કાલ્યનો દી' : (સદાને માટે એ સમય તો ગયો તે ગયો.)

બેઉ આંખે શ્રાવણ ને ભાદરવો હલ્યા જાય : (શ્રાવણ ભાદરવાનો વરસાદ વરસતો હોય, તેવી અવિરત અશ્રુધારા બેય આંખમાંથી વરસે.)

રે અસ્ત્રી ! સમજી જા ! ઊગ્યો છે એને આથમતાં વાર લાગશે. (યૌવનનો હજુ આરંભ જ થયો છે. ઢ્રોકરીના એ કાળને વીતતાં વાર લાગશે. વાસનાઓ સતાવશે)

અજવાળી તોય રાત. (જેમ રાત્રિ ચંદ્રના પ્રકાશવાળી હોય છતાં પણ દિવસના જેટલી ભયમુક્ત નથી, તેમ સ્ત્રી ચાહે તેવી શૂરવીર હોય છતાં આખરે તો સ્ત્રી તે સ્ત્રી જ છે-એનામાં સ્ત્રીપણાને સહજ નિર્બળતા કે જોખમ તો રહ્યાં હોય છે જ)

કુંભાર દોરી ચડાવીને ચાકડેથી માટલું ઉતારી લે એમ માથું વાઢી લીધું. (માથું કાપવામાં શૂરવીરોને જે સહેલાઈ પડે છે, તેનો મર્યાદ ખ્યાલ આ ઉપમાથી મળે છે)

ફૂંના ધૂડ. (દગો કરનારના યત્નો ધૂળ જ મળે)

કેડીઆની કસો તૂટવા મંડે. (મનુષ્યને અતિ હર્ષ થતાં છાતી ફુલાય, અને તેથી અંગરખો ખેંચાતાં કસો તૂટે. દાન દેવાની ઊર્મિ)

કોઈ કોઈના કપાળમાંથી બે આંગળ ય ભૂંસી ન શકે. (તકદીરમાં નિર્માયું હોય તેમાંથી લગાર પણ લોપાતું નથી. સહુ પોતપોતાનાં તકદીર ભોગવે છે)

ગોળની કાંકરી ખાવી. (વેવીશાળ કરવું. વેવીશાળ કરતી વખતે ગોળ ખાવાનો નિયમ છે)

ઘેંસના હાડકાં કોણ ફોડે ? (ઘેંસ હલકું અનાજ ગણાય છે. માટે ભાવ એ છે કે યુદ્ધમાં સામાન્ય સૈનિકને શી મારવો ? મારવો તો સરદારને મારવો)

ચોગાનું પારેવું નવ વિસામા ખાય. (કોઈ ઇમારતની અતિ ઊંચાઈ કે કોઈ ઠૂસાનું અતિ ઊંચાણ બતાવવાનો આ વાક્ય-પ્રયોગ છે. એની ટોચે કે તળીએ એકજ ઝપાટે કબૂતર ન પહોંચી શકે, પણ પહોંચતાં પહોંચતાં એને નવ વાર વિસામા લેવો પડે)

ચારણે ઉપાસેલુ જીવન

તીખા તુરી ન માણિયા, ગોરી ગળે ન લગ્ગ,
જનમ અકારથ હી ગયો, ભડ સિર ખડગ ન ભગ્ગ

× × ×

ક્રમ જાતા ઘર પલટતા, ત્રિયા પડ તે તાવ,
એ તીનુ દિન મરણરા કોણ રંક કોણ રાવ

× × ×

સાઠી ચાવલ ભેંસ દુધ, ઘર શિલવંતી નાર,
ચોથી પીઠ તુરંગરી સુરગ-નિશાણી ચાર

ઉપના ત્રણ દુહામા ચારણે ઉપાસેલ જીવનાદર્શનો નિચોડ આવી જાય છે

તુરા ખગ, પણ તીખા! વિકટતા, વિષમતા, ઝંઝાવેગ, એ વગરનુ જીવન લૂખુ ગણ્યુ માણવી તો તો મુસીબતો, પોચટ જીવન-પંથમા શી લજ્જત છે! અને એવા તીખા તુરંગની સ્વારી કરીને માનવીને બેમાથી એક જ માર્ગે જવાનુ હોય—

કા ગોરીને ગળે લગાડવા

ને કા શત્રુને-પણ ભડવીર શત્રુને-શિરે સમશેર ઝાટકવા

પ્રેમ અને સંગ્રામ બેઉ જોડેજ મણાય, બેને જુદા પાડી ન શકાય એક જ મગની બે ફાડ બેઉ રહી માણવાની વાતો એ વગર તો જનમ નિરર્થક ગયો સમજાય

પણ ભડવીર શત્રુને શિરે શું ફોગટ ફોગટ સમશેર ભાગવી? નહિ રે નહિ, 'ધ્રમ જાતાં, ધર પલટતાં......' પોતાના ધર્મ પર કોઇ આક્રમણ કરે, પોતાની માતૃભૂમિને કોઇ પલટાવે, પોતાની ત્રિયાને કોઇ સતાવે ત્યારે, એ ત્રણ વેળાએ જ મરણને વહાલું કરવું. એમાં રંકરાયના ભેદ હોઇ ન શકે. એકે, બીજાએ, તમામે મરણનું નોતરૂં સ્વીકારવું રહ્યું, એવું મૃત્યુ તો મોક્ષે જ પહોંચાડે છે. સ્વર્ગસુખની નિશાની ચાર છે: મિષ્ટાન્ન નહિ પણ માત્ર ચોખા, ભેંસનું દૂધ, અશ્વની પીઠ અને શીલવંતી નારી. જીવનમાં વધુ શું જોઇએ?

રાય-રંકના અભેદ

એવાં ત્રિવિધ ચતુર્વિધ સુખમાં ત્રુટિ પડે, તો પછી નીદર શાની આવે?—

નીદર નાવે ત્રણ જણાં કહો સખિ! કિયાં?
પ્રીત વછોયાં, બહુરણા, ખટકે વેર હિયાં.

પ્રીતિભગ્ન—જેને ગળે ગોરીની બાથ ન પડી: બહુરણાં—જેના શિર પર ઋણના બોજ ખડકાયા છે: ને ખટકે વેર હિયાં— જે ભડવીરના શિર પર ખડગ ભાંગી શકયો નથી:—એ ત્રણને નીદર નાવે.

'ગોરી ગળે ન લગ્ગ': પણ એમ પ્રીતવિહોણી, સદ્યપ્રાપ્ય, સુલભ સસ્તી ગોરીને ગળે લગાડવામાં ચારણી સાહિત્યના આદર્શને મઝા નથી. એ સમજે છે કે કયા આલિંગનમાં સાચો આનંદ છે. એને કલ્પના છે કે કયા પુરુષને ગળે 'ગોરી' ભુજ-હાર પહેરાવે છે—

નવજળ ભરિયા મગ્ગડા, અચણુ ઘડક્કઇ મેહુ,
ઇત્થતરિ જઇ આવિસિઈ, તઇ જાણીસિઇ નેહુ.

આજ ધરા દિન ઊમટયો મોટી છાંટાં મેહ;
બીજી પાધ પધારસ્યો જદ જાણું લી નેહ.

મૂશળધાર મેઘ ત્રાટકી પડયા હોય, મારગ-કેડા જળબંબોળ હોય, નદીઓમાં પ્રલયપૂર ઘૂઘવતાં હોય, આભ કડાકા કરતું હોય, એમાં

થઈને જે નર તીખો તુરંગ રમાડતો અને કાળું આથે ગેલનો પોતાને મળવા આવે, તેને જ ગોરી સ્વીકારે ગોરીનો ગર્વ જ એ કે હું તો કવેળાએ રેવત ખેલનનાર નિર્ભય નરની જ નારી છું –

'અસુરો રેવત ખેલવે વોઇ પુરુષ ધરનાર'

× × ×

વાયે ફરકે મૂછડી રયણ ઝળૂકે દંત,
જુઓ ખાંડા વાળીઆ! સોબગઆ તીનો કંથ

ભડના મસ્તક પર ખડગ ભાંગીને સમરાંગણે સૂતો છતાં ય જેની સલામત મૂછડી પવનમાં ફરકે છે, જેના દાંતની રત્નદ્યુતિને મૃત્યુએ પણ ઝાંખી નથી, અને જે જાડા ઓઢણાં વાળી જોદ્ધાર નારીનો કંથ થવા માટે ઝૂઝાર પાટણપતિની સંમુખ ઝૂમીને મુઓ છે, તે ખેંગાર જ ગોરી રાણકદેવડીના હાથનો અધિકારી હોય તેની જ સોડમાં સીવનતી નાર સમાય એવું મૃત્યુ તો મરદોને માટે હામન છે—

રાઉત, પીઠ કમાણગર, મૂછ મરોડ મ રોય,
મરતાં મારતાં હક્ક હે, રોણાં હક્ક ન હોય.

કેવળ તીખાં તુરંગો? ફક્ત ગજે ગોરી? માત્ર ભડ-વીરે તનનાં ભંજન? સિર્ફ શું મરણની જ ઉપાસના? નહિ, ચારિત્ર્યમય જીવન પણ ચારણને એવું જ ઉપાસ્ય હતું પ્રભાતી કસુંબાનો જે રંગ ચારણ સીતા અને રામને દેતો,—

અનો ભગત ઓખળીઆ, નકળંક લેતા નામ,
તું વારે દશરથ તણા! રંગ દો સીતા-રામ!

તે જ રંગ એ આવા માનવીને ચડાવતો—

તન ચોખા, મન ઉજળા, ભીતર રુખે ભાવ!
જિનકા ગુરા ન ચિતવે, તાકું રંગ ચડાવ.

× × ×

ધનકુ ઊડાં નહ ધરે, રણમેં ખેલે દાવ,
ભાગી ફોજાં ભેડવે, તારું રંગ ચડાવ.

માત્ર ટપ-દઈને મરી જનારને નહિ, પણ ભાગી છૂટેલી પોતાની ભીરૂ સેનાને પડકારી, પાનો ચડાવી, પાછી વાળીને શત્રુઓનાં વિજયી દળો સાથે ફરી ભેડવે તેવા ધીરગંભીર, વ્યૂહકુશળ વીરને ચારણના રંગ ચડતા. સૂર્યદેવની પાસે પ્રભાતે ચારણ આવા જીવનાદર્શનું જતન કરવાની શક્તિ અને બુદ્ધિ યાચતો—

'મરણ જીયણ લગ માણ, રાખો કશ્યપરા ઉત!'

× × ×

આમસામા ભડ આફળે, ભાગે કેતારા ભ્રમ!
તણ ટાણે કશ્યપ તણા! સુરજ રાખો શરમ.

કટોકટીને ટાણે, કારમી કસોટીને કાળે, કાળનાં કરાળ દર્શનની વેળાએ, જ્યારે ભલભલા ભડવીરોનાં પણ મોતીઆં મરી જતા હોય છે, તે વખતે પોતાના હૃદયમાંથી રામ ન ચાલ્યા જાય, પોતે કલંકિત જીવન-મોહને વશ બની નેકટેકને હારી ન બેસે, પણ સાચ પર ઊભો રહી ટુકડા થઇ જાય, એવી સન્મતિ એ માગે છે સૂર્ય પાસે.

સંતાપ અને વૈરના અગ્નિકુંડ વચ્ચે ઊભો ઊભો પણ એ ક્ષમા પશ્ચાત્તાપ તેમજ ઉપકારવૃત્તિને જીવનના સિંહાસને બેસારી ગયો છે. એ ક્ષમાની ભાવના એણે વહેતા મૂકેલા કિસ્સાઓમાંથી જડે છે. નવાનગરના

ક્ષમાવીર ઈસરદાસ

રાજ રાવળ જામની સભામાં આવીને એક દિવસ એક યુવાન ઊભો રહ્યો પોતાની બિરદાવળથી એણે રાજસભાને સ્તબ્ધ કરી અને રાવળ જામના મનમાં મોજનાં મોજાં ચડાવ્યાં પણ રખે પોતે આ વિદ્યારત્નની પરખમાં ભૂલ કરતા હોય એ ભયે રાવળ જામે

પોતાના વિદ્યામણિ વિપ્ર પીતાંબરની સામે જોયુ પીતાંબરે નકારમા ડોકુ ધુણાવી એક નહિ પણ ત્રણ વાર નગરનરેશના મુગ્ધભાવને મારી નાખ્યો યુવાન ચારણે પોતાના ભાગ્યોદયની આડે આવનાર એ પીતાંબર મહારાજને કરડી નજરમા રાખ્યા, રાત્રિએ એનુ ઘર શોધી, બગલમા સમશેર છુપાવી, મારવાની રાહ જોતો એ જુવાન બ્રાહ્મણઘરના આગણામા તુલસીના ઘાટા ઝુંડમા લપાઇ રહ્યો બરાબર તેજ ટાણે, ખુલ્લે દેહે ખાટલે બેઠા બેઠા, શિખા ઝાપટતા, સુવર્ણરંગી દેહ પર જનોઇને શોભાવતા વિદ્વાન ગુરુ પીતાંબર સામે બેઠેલી પત્નીને વાત કહે છે 'શુ વાત કરુ ગોરાણી ? સભામા આજે તો એક નવીન ચારણરત્ન આવેલ છે ના ! શી એની વિદ્વતા, કવિતા ને કંઠ ! અમને સર્વને સ્તબ્ધ કર્યા મહારાજ તો લાખપસાવ દેવા તત્પર થયા પણ મે ડોકુ હલાવ્યુ, મે, મહારાજની મોજને પાછી પાડી'

'કેમ ? શા માટે ?'

'મને થયુ ગોરાણી, કે શબ્દબ્રહ્મની આવી અપ્રતિમ શક્તિ, આવી તરુણાવસ્થા, ને શુ બસ આ ચારણ ક્ષુદ્ર માનવીની જ પ્રશસા ગાઇ ગાઇ જીવનને વેડફી મારશે ! તે કરતા એ શ્રીહરિને બિરદાવે તો ? તો સીધો મોક્ષે જ જાય કે બીજુ કાઇ ? હાય હા હરિ ! આવી શક્તિ આવા હીન ઉપયોગને પામશે ! આવા વિચારે મે થી ડોકુ ધુણાઇ ગયુ'

બ્રાહ્મણનો આ બોલેબોલ તુલસીના ઝુંડમા સભળાયો અને થોડી વારે મહારાજ પીતાંબરના ચરણોમા બે વાના પડયા એક તલવાર અને બીજુ માનવ-મસ્તક પગમાં પડીને યુવક આટલુ જ બોલ્યો 'ગુરુદેવ ! મને બોધાયો ! ઇસરદાસજી નામના એ ચારણ યુવાને તે પછી વાણીને પ્રભુ તરફ વાળી અને ભગવાનને બિરદાવતા મશહૂર 'હરિરસ' કાવ્યનો આમ પ્રારભ કર્યો–

લાગાં હું પહેરો લળી પીતાંબર ગરુ પાય,
વેદ પદારથ ભાગવત પાયો જેણુ પસાય.

દૃષ્ટાંતોનો વધુ ઢગલો કરવાની જરૂર નથી. આગલાં પાનામાં ચારણી જીવનદૃષ્ટિને તેમજ સાહિત્યદૃષ્ટિને અજવાળનારી સામગ્રી સારી પેઠે પીરસાઇ ગઇ છે. ચારણે વાણીને સાચવી છે, ઇતિહાસને રક્ષ્યો છે, ઊર્મિઓના બહુવિધ પ્રદેશોને લાડ લડાવ્યા છે. પ્રકૃતિને, પ્રભુને, સ્વધર્મને, જાતિઉત્થાનને અને જન્મભૂમિને પોતાની અનોખી છટા વડે આરાધેલ છે. ચારણમાં શું શું નહોતું તેવા નકારાત્મક વલણથી નહિ પણ પોતાના પરિમિત સંયોગો વચ્ચે એણે કેટકેટલી વિશિષ્ટ ને વિલક્ષણ સંસ્કૃતિ–સેવા ઉઠાવી છે તેવી હકારાત્મક તુલાએ તોળશું તો એ આપણને નિરાશ નહિ કરે ચારણ આજે લુપ્તપ્રાયઃ થયો છે; અને ભારતવર્ષને વિશાળ ખોળે તો કોણ કોણ નથી લુપ્ત થયું ! પણ લુપ્ત થયેલી એ સર્વ જમાતોએ જ સંસ્કૃતિની વણજારોને સદા વહેતી રાખી છે. શતકોના સૂર્ય ઊગી ઊગી આથમી ગયા, ત્યાં સુધી ચારણ સંસ્કૃતિની મશાલ ધરી રાખી ઊભો રહ્યો. એટલો કાળ ટકી રહેવું એ તાકાતને સાબીત કરે છે. આ તાકાતનો પ્રદીપ ચારણે પણ એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિના પરમોજ્જવળ દીપકમાંથી ચેતાવ્યો હતો. એ ધન પરાયું નહોતું, આપણું જ હતું. નિજત્વના આપણા ગૌરવને ચારણે પણ એની અનોખી રીતે ઉજાળ્યું છે. આપણું કર્તવ્ય એટલું કર્યું છે આજનાં આપણાં ખાવા ધાતાં ખંડિયેરોમાંથી ખોદી ખોદીને જ્યાં હોય ત્યાંથી ખોજવાનું છે. એ ખોદાણ કરનાર કોઇ પણ ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનનો યુવાન ઉપાસક નિરાશ નહિ થાય. મેં તો પૂરી એક શિલા ય ઉપાડી નથી. છતાં હું નિરાશાને પામ્યો નથી. મારી આશા ને મારા ઉલ્લાસ તમ સર્વમાં સવાયા સિંચાઓ !

વણજાર વહેતી રાખી

ન ભુનાઓ, કે સુવર્ણની શોધે ચાલ્યા છીએ રતિભાર સારુ યે ઢગેઢગ ધૂળ-પોપડા ધોવા ઓગાળવા પડશે રાજસ્થાનમા પહોચો, ત્યા કૈક સુશિક્ષિત ગ્રેજ્યુએટ ચારણ-

જલદી પહોચો બાળો તમને ભાળ દેવા તત્પર છે રાજ ભડારોને ખોલાવો, મુનિશ્રી જિનવિજયજી અને તમારા શાસ્ત્રીજી કેશવરામભાઈ હજુ તો તાજાજ બિમ્બનેના ખજાના જોઇ ચાલ્યા આવે છે કઇ નહિ તો મુબઇની ફાર્બસ સભા પાસે પહોચો, એમની કને એકત્ર થયેલ ચારણી દાસ-પુંજની તો એકની અનુક્રમણિકાના જ એક બે ગ્રંથો બહાર પડેલ છે અને હયાત જાગત ભાટ ચારણ બુઝર્ગો પણ ક્યાં કોઇ ખાલી છે અમારા કાનજીભાઇ ગઢવી એના ઘરમા ખડકેલો હસ્તપ્રતોનો ખજાનો એકવાર ફક્ત જોઈ જવા સૌને તેડાવે છે તેમની પાસે જશો ? જતાઓ તો તેમના ઉર-કપાટ હળવે હાથે યુક્તિપૂર્વક ઉઘાડજો એ તો જીવતા માનવો છે પાણીના નળની ચકલીઓ નથી કળ ફેરવતા જ ઝરેડા નહિ પડે એ તો કેળના ઝાડના છે મોટરોની ધૂળ ઉડાડયે ચારણ-હૈયા ઊઘડી નહિ પડે એમની તો અતની મોજને બહુ સાચવી પડે છે એમના મિત્રો બનવુ પડે છે એમના થોડા મિથ્યા ભિમાનને ય પપાળવુ પડે છે (ને આપણા ય મિથ્યાભિમાન ક્યા ઓછા છે !-અરે અતિ ઘણા વધારે છે) એ સૂરમુખીઓ તો ખીલે છે—ને માત્ર આપણે સૂર્યકિરણો બનીએ તો જ

પરિશિષ્ટ ૧

શાસ્ત્રો પુરાણોમાં ચારણ વિશે ઉલ્લેખ

રામાયણ

વાલ્મિકીય રામાયણમાં પુષ્કળ ઉલ્લેખો છે. બાલકાંડ સર્ગ ૧૭ મો, ૯ તથા ૨૩ શ્લોક : સર્ગ ૪૫ મો, ૪૫ મો શ્લોક : સર્ગ ૪૮ મો, ૩૩ મો શ્લોક : સર્ગ ૪૯ મો, ૧ લો શ્લોક તથા ચોથો શ્લોક : સર્ગ ૫૧ મો, ૨૩–૨૪ મો શ્લોક : સર્ગ ૭૫ મો, ૧૨ તથા ૧૪ મો શ્લોક : સર્ગ ૭૬ મો, ૯ મો શ્લોક.

કિષ્કિન્ધા કાંડ : સર્ગ ૪૦ મો, ૩૩ મો શ્લોક : સર્ગ ૪૧ મો; ૨૨, ૨૩, ૨૯ તથા ૩૦ મો શ્લોક : તેમજ ૨૦, ૨૧, ૨૨મો શ્લોક.

સુંદરકાંડ : સર્ગ ૫૫ મો, શ્લોક ૨૯ થી ૩૨ તથા ૩૩ થી ૩૫ : સર્ગ ૫૮ મો, ૧૬૦ મો શ્લોક, અનુસંધાનમાં ૧૬૫ મો શ્લોક.

યુદ્ધકાંડ : ૨૨ મો સર્ગ ૮૪–૮૫ મા શ્લોકો : સર્ગ ૧૦૮ મો, ૩૦ મો શ્લોક.

મહાભારત

આદિપર્વ : અધ્યાય ૧૨૬ : શ્લોક ૧૧.

દ્રોણપર્વ : અધ્યાય ૩૭ : શ્લોક ૧૪.

ભીષ્મપર્વ અધ્યાય ૨૨ શ્લોક ૧૬,
શાતિપર્વ મોક્ષધર્મ અધ્યાય ૨૭૧ શ્લોક ૫૫

આ સિવાય મહાભારતમા ઘણા ઉલ્લેખો છે

પુરાણો

મત્સ્યપુરાણ અધ્યાય ૨૪૯ શ્લોક ૩૫-૩૬
ઉત્થાનિમા ત્રિપુરાસુરનો શિવે વધ કર્યો તે પ્રસગે પણ ચા ણો સબધી ઉલ્લેખ છે પત્ર ૧૪૧, ૩૩૨

બ્રહ્મપુરાણ અધ્યાય ૩૬, શ્લોક ૩૬ પત્ર ૨૬, ૮૭, ૨૩૨

પદ્મપુરાણ બીજો ભૂમિખડ, ૨૮મો અધ્યાય, ૮૮મો શ્લોક

ગણેશપુરાણ ઉપાસન ખડ, ૧૦૦મો અધ્યાય શ્લોક ૨૮, ૨૯, ૩૨, ૪૭, ૪૮ અધ્યાય ૧૦૧મો શ્લોક ૧૩, ૧૮, ૧૯

વિષ્ણુપુરાણ અશ બીજો અધ્યાય પાચમો, શ્લોક ૨૫મો અશ પાચમો અધ્યાય ૨૦મો, શ્લોક ૧૫મો

આદિત્યપુરાણ, સ્તુતિપ્રકરણ ૧લો શ્લોક અધ્યાય ૩૩મો, મન્વતર આખ્યાન પ્રકરણ અધ્યાય ૧૬મો, શ્લોક ૪૪મો

સ્કદપુરાણ કાશીખડ અધ્યાય ૨૩ મો શિવે કરેલ વિષ્ણુના અભિષેકમા કાશીખડ અધ્યાય ૭૩ મદિરોના વર્ણનમા, અધ્યાય ૫૩ મો કાશ્યાગમન પ્રકરણમાં અધ્યાય ૮૫ મો કાશીપ્રવેશ પ્રકરણમા, અધ્યાય ૮ મા, અધ્યાય ૩૨ મા

વાયુપુરાણ અધ્યાય ૨૦ મો યજ્ઞવર્ણનમા અલકાપુરી વર્ણનમા પૃષ્ઠ ૧૫૩ શિવસ્તુતિ, નભિના ખ્ય વર્ણનમા, સ્વર્ગ પવિત્ર પ્રકરણમા

વામનપુરાણ : કુરુક્ષેત્ર વર્ણનમાં.

શિવપુરાણ : ત્રિપુરવધ પ્રસંગ, નંદીગણ વિવાહપ્રસંગ.

શ્રીમદ્‌ભાગવત

દ્વિતીય સ્કંધ : ૧લો અધ્યાય ૩૬ મો શ્લોક : ૬ ઠ્ઠો અધ્યાય ૧૩ તથા ૪૩ મો શ્લોક, ૧૦ મો અધ્યાય ૩૭ મો શ્લોક.

તૃતીય સ્કંધ : ૧૦ મો અધ્યાય, ૨૭ મો શ્લોક.

ચતુર્થ સ્કંધ : ૧૨ મો અધ્યાય ૧ લો શ્લોક, ૨૦ મો અધ્યાય ૩૫ મો શ્લોક

પંચમ સ્કંધ : ૧ લો અધ્યાય ૮ મો શ્લોક, બીજો અધ્યાય ૪ થો શ્લોક.

ષષ્ઠ સ્કંધ : ત્રીજો અધ્યાય ૧૯ મો શ્લોક, ચોથો અધ્યાય ૪૦ મો શ્લોક; ૭મો અધ્યાય ત્રીજો શ્લોક, ૧૨મો અધ્યાય પાંચમો શ્લોક, ૧૭મો અધ્યાય ૨જો તથા ૪થો શ્લોક.

સપ્તમ સ્કંધ : ચતુર્થ અધ્યાય છઠ્ઠો શ્લોક, આઠમો અધ્યાય ૩૮મો શ્લોક તથા ૫૧મો શ્લોક.

અષ્ટમ સ્કંધ : બીજો અધ્યાય પાંચમો શ્લોક, ચોથો અધ્યાય બીજો શ્લોક, આઠમો અધ્યાય ૧૯મો શ્લોક, ૯મો અધ્યાય ૪થો શ્લોક, ૧૮મો અધ્યાય ૯મો શ્લોક, ૨૦મો અધ્યાય ૧૯મો શ્લોક.

દશમ સ્કંધ : ઉત્તરાર્ધ—૬૩મો અધ્યાય ૯મો શ્લોક, ૭૪મો અધ્યાય ૧૪મો શ્લોક, ૭૮મો અધ્યાય ૧૪મો શ્લોક, ૮૫મો અધ્યાય ૪૧મો શ્લોક

એકાદશ સ્કંધ : ૨જો અધ્યાય ૨૩મો શ્લોક, છઠ્ઠો અધ્યાય ૩જો

શ્લોક, ૧૭મો અધ્યાય ૩જો શ્લોક, ૧૪મો અધ્યાય ૫મો શ્લોક, ૨૧મો અધ્યાય ૨જો શ્લોક

ષષ્ઠમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ–ત્રીજો અધ્યાય ૬ઠો શ્લોક, ૪થો અધ્યાય ૧૧મો શ્લોક, ૨૫મો અધ્યાય ૩૧મો શ્લોક, ૨૭મો અધ્યાય ૨૪મો શ્લોક, ૩૮મો અધ્યાય ૪૪મો શ્લોક

એ વર્ણનોના પ્રકાર

વાલ્મિકી રામાયણ બાલકાંડમા–(૧) દેવોએ જેવી રીતે પોતાના અંશોથી વાનરો સૃજ્યા તેમ ચારણોએ પણ પોતાના અંશોથી વાનરપુત્રો સર્જવાનુ,

(૨) પોતાના શત્રુ દિતિપુત્રોને હણીને ઇંદ્રે ઋષિઓ તથા ચારણો સાથે નિષ્કંટક રીતે ત્રણે લોકનુ પાલન કરવાનુ

(૩) અહલ્યાને શાપ આપીને ગૌતમ મુનિ સિદ્ધ તથા ચારણોએ સેવેલ હિમાલયપર્વતના રમણીય શિખર પર જઇને તપશ્ચર્યા કરવાનુ,

(૪) શાપ પામેલા ઇંદ્રે અગ્નિ જેમા મુખ્ય છે એવા સિદ્ધ તથા ચારણો સહિત દેવોને (શાપ સબંધી) કહેવાનુ,

(૫) ઇંદ્રે ઋષિઓ તથા ચારણો સહિત દેવતાઓને વિનતિ કરવાનુ,

(૬) વશિષ્ઠ ઋષિનો આશ્રમ સિદ્ધ, ચારણ, દેવ, દાનવ, ગંધર્વ અને કિન્નરોથી સેવાતો હોવાથી શોભવાનુ,

(૭) શિવવિષ્ણુ–યુદ્ધની નિવૃત્તિ અર્થે ઋષિઓ તથા ચારણો સહિત દેવોએ પ્રાર્થના કરવાનુ,

(૮) પરશુરામના તેજનુ આકર્ષણ થતી વખતે બ્રહ્માદિ દેવો, ઋષિઓ, ગંધર્વો, સિદ્ધો વગેરે સાથે ચારણો પણ એકત્ર થવાનુ વર્ણન છે

વા ર. કિષ્કિંધા કાંડમા વર્ણન છે કે — પૂર્વે

દિશાના સમુદ્રને પેલે પાર શોહનદ નામની રાતા જળવાળી તથા ઉતાવળી નદીનું સેવન સિદ્ધો તથા ચારણો કરે છે, દક્ષિણ દિશામાં લંકાથી પેલે પાર સિદ્ધોએ અને ચારણોએ સેવેલો પુષ્પિતક નામનો બહુજ સુંદર પર્વત છે જે બહુ જ ઊંચો છે, જેને કૃતઘ્ની, ક્રૂર, તથા નાસ્તિક જોઇ શકતા નથી, તેમજ મહેન્દ્ર પર્વતનાં મનોરમ્ય સ્થળોમાં સિદ્ધો તથા ચારણો, દેવો, ઋષિઓ વગેરે નિરંતર વિહાર કરે છે. અને ઇંદ્ર પણ ત્યાં પ્રત્યેક પર્વણીને દિવસે આવે છે.

વા. રા. ના સુંદર કાંડમાં:– (૧) હનુમાનને લંકા બાળ્યા પછી સીતા બળી ગયાં હશે તેવી શંકા થઇ, તે વખતે તેણે આકાશ-ચારી ચારણોની પરસ્પર થતી વાતચીત સાંભળી કે "લંકા બળી ગઇ પણ સીતાજી બળ્યા નથી એ મહાન આશ્ચર્ય છે" (૨) આકાશચારી ચારણોની ઉપરની વાત સાભળી હનુમાનને હર્ષ થયો અને પછી તે કિષ્કિંધા જવા રવાના થયા. (૩) સીતા-શોધનું વર્ણન મહેન્દ્ર પર્વત પર રોકાએલ વાનરો પામે કરતાં પોતાની શંકાનું (સીતા બળી ગયા હશે કે કેમ તે) તથા આકાશચારી ચારણોની વાણીથી ખાત્રી થવાનું હનુમાન જણાવે છે

વા. રા. યુદ્ધકાંડમાં:– રામચંદ્રજીએ સેતુ બાંધી લકાને કિનારે ઊતરી પડાવ નાખ્યો. ત્યારે, દેવો, સિદ્ધો ચારણો તથા મહર્ષિઓ ત્યા આવે છે અને આશીર્વાદ આપે છે. (૨) રાવણનું મૃત્યુ થવાથી ચારણગણ સહિત દેવોનો હર્ષનો પાર ન રહ્યો હતો.

મહાભારતમાં (૧) પાંડુ રાજાના મૃત્યુ પછી પાંડવો તથા કુંતીને હસ્તિનાપુર પહોંચાડવા માટે ચાર મુનિઓ આવેલા. (૨) યુદ્ધમાં ભીમસેનનું પરાક્રમ જોઇને ચારણો બીજા યોદ્ધાઓ સાથે પ્રસન્ન થએલા. (૩) તુષ્ટિપુષ્ટિ આપનારી પ્રકાશસ્વરુપ ધીરજયુક્ત ઐશ્વર્યવાન દેવી સિદ્ધો અને ચારણોથી જોવાતી હોય તેમ વર્ણન છે.

(૪) દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો, મતો, યક્ષો ચારણો, ધર્મનુ આચરણ કરનારનો સત્કાર કરે છે, ધનવાનો અને કામના વાળાઓનો નહિ.

મત્સ્યપુરાણમા (૧) યોગનિદ્રામા સૂતેલા વિષ્ણુ સિદ્ધો, ચારણો, કિન્નરો તથા મૂર્તિમાન વેદોથી સ્તુતિ કરાતા જણાય છે

(૨) ત્રિપુરાસુરને શિવે માર્યો ત્યારે ચારણો બોલ્યા હતા

(૩) દેવો, દાનવો, ગધર્વો, ઋષિઓ, સિદ્ધો તથા ચારણોનુ વર્ણન છે.

(૪) તીર્થમા દેવો, ગાધર્વો ઋષિઓ તથા સિદ્ધો સાથે ચારણો ત્રણે સધ્યામા દેવેશની આરાધના કરે છે

બ્રહ્મપુરાણમા – (૧) બ્રહ્માએ હિમાલયમા વસાવેલી નગરીમા ગધર્વો, અપ્સરા, નાગલોકો, યક્ષો, કિન્નરો તથા દેવચારણો વગેરે વગેરે રહેતા આવ્યાનુ વર્ણન છે

(૨) હર્ષિત મનવાળા ઇદ્ર વગેરે દેવતાઓ તથા સિદ્ધો અને દેવ ચારણોએ ભગવાનની સ્તુતિ કર્યાનુ વર્ણન છે

(૩) શકરના લગ્નમાં ગધર્વો અપ્સરાઓ, નાગો, યક્ષો, રાક્ષસો, ખેચરો, કિન્નરો તથા દેવ ચારણો આવ્યાનુ વર્ણન છે

(૪) દેવતાઓ, ગધર્વો, અપ્સરાઓ, યક્ષો, વિદ્યાધરો, નાગો, મુનિઓ, સિદ્ધો, તથા ચારણોથી વીટાએલા વિષ્ણુનુ વર્ણન છે

પદ્મપુરાણમા – (૧) પૃથુરાજાએ ચારણોને તૈલગદેશ આપ્યાનુ વર્ણન છે

ગણેશપુરાણમા – (૧) દેવો, દાનવો, ગધર્વો, દૈત્યો, યક્ષો, સિદ્ધો, ચારણો અને ગુહ્યક વગેરેની ઉત્પત્તિનુ તથા તેમણે ગણપતિની સ્તુતિ કર્યાનુ વર્ણન છે

વિષ્ણુપુરાણમા – ગધર્વો, અપ્સરાઓ, સિદ્ધો, કિન્નરો, નાગો, ચારણો, એ બધા તે અધ્યયના ગુણોના પારને પહોચી શકતા નથી

(૨) તપલોક, બ્રહ્મલોક, સર્વ બ્રહ્માંડ તથા તેની અંદર રહેનાર દૈત્ય, ગંધર્વ, ચારણો વગેરે સર્વે જીવો તે (વિષ્ણુ)માં સ્થિત છે.

આદિત્યપુરાણમાં :—(૧) દેવો તથા મુનિઓ સ્તુતિ કરે છે. યક્ષો, ગંધર્વો નાચે છે ચારણો, સિદ્ધો, કિન્નરો સ્તુતિગાન કરે છે. (૨) કોઇ મન્વતરમાં સિદ્ધો ચારણોથી સેવાતો શિનિ નામનો ઇંદ્ર થશે. (૩) ૭ માસ અભ્યાસ કરનારો સૂક્ષ્મ જ્યોતિપુરુષ, દેવો, સિદ્ધો, ગંધર્વો, ચારણો તથા ઉરગોને જુએ છે.

સ્કંદપુરાણમાં :—(૧) શિવે બ્રહ્માદિ દેવો, વિદ્યાધરો, ઉરગો, સિદ્ધો, ગંધર્વો તથા ચારણોને બોલાવીને વિષ્ણુનો અભિષેક કર્યો. (૨) કેટલાંક મદિરો, ચારણો, સિદ્ધો, ગંધર્વો, યક્ષો તથા રાક્ષસોએ પૂજેલાં છે. (૩) ઋષિઓના વેદધ્વનિથી દિશાઓનાં મુખોને બહેરાં કરતા અને ચારણોના સમુદાયોથી સ્તુતિ પામતા તથા વિમાનોથી વિંટાએલા (મહાદેવ) કાશીમાં પધાર્યા. (૪) ચારણો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, દેવતાઓ હર્ષ પામ્યા, ગધર્વો ગાવા લાગ્યા, અપ્સરાઓ નાચવા લાગી (૫) દેવોના સ્તુતિપાઠકો તે ચારણો એવું વર્ણન છે. (૬) ગંધર્વોથી ગવાએલ અને ચારણોથી સ્તુતિ પામતા શિવલિંગનુ વર્ણન છે.

વાયુપુરાણમાં : (૧) પિતૃદેવો, સિદ્ધો, ગધર્વો, ઉરગો, તથા ચારણોથી શોભતો તે યજ્ઞ ઇદ્રસભા જેવો શોભાવાળો થયો.

(૨) અલકાપુરીમાં અપ્સરાઓ, યક્ષો, ગધર્વો તથા ચારણોની સાથે દેવોથી પૂજાતા કુબેર રહે છે.

(૩) હે દેવેશ શિવ! આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, મરુતો, અશ્વિનીકુમારો, સાધ્યદેવો, વિદ્યાધરો, નાગો, તપોધન ચારણો, વાલખિલ્યો, તપસિદ્ધિવાળા સુવ્રત્તવાળા, મુનિઓ અને બધા આપનાથી ઉત્પન્ન થયા છે.

(૪) નૈમિષારણ્યમાં સિદ્ધ અને ચારણોએ સેવેલી પૂર્ણ સ્વરૂપ

ગોમની નદી છે (૫) સિદ્ધ અને ચારણોએ સેવેલા હિમાલયના તેજ પૃષ્ટભાગ પર

વામન પુરાણમા (૧) જ્યા (કુરૂક્ષેત્રમા) બ્રહ્માદિ દેવો, ઋષિઓ, સિદ્ધો, ચારણો, ગધર્વો, અપ્સરાઓ તથા યક્ષો મોક્ષની ઇચ્છાથી (ભગવાનની) સેવા કરે છે

શિવપુરાણમા —(૧) ત્રિપુરાસુરના વધ પ્રસગે આકાશમા ગતિ કરનાર સિદ્ધો તથા ચારણોએ ફૂલોની વૃષ્ટિ કરી (૨) નદિના વિવાહમા સ્વય બ્રહ્મા હોતા થયા અને ચારણો સહિત ગધર્વો પણ ત્યા આવ્યા

શ્રીમદ્ભાગવતમા

સ્કધ બીજો —(૧) ગધર્વો, વિદ્યાધરો તથા ચારણોને વિરાટ પુરુષના સ્વરોની સ્મરણશક્તિઓ તરીકે વર્ણવેલ છે (૨) સર્વ દેવો, અસુરો, સિદ્ધો, મુનિઓ, ચારણો તેમજ અન્ય જીવો, એ પુરુષ રૂપ જ છે (૩) વિરાટ પુરુષની વિભૂતિઓમા ચારણોનુ વર્ણન છે (૪) પરમેશ્વરે બીજા પ્રાણીઓ તેમજ દેવો વગેરે સાથે ચારણોને સર્જ્યાનુ વર્ણન છે

તૃતીય સ્કધ —આઠ પ્રકારના દેવ સર્ગનુ વર્ણન —(૧) દેવો, (૨) પિતૃઓ, (૩) અસુરો (૪) ગધર્વ–અપ્સરા, (૫) સિદ્ધ–ચારણ–વિદ્યાધર, (૬) યક્ષ–રાક્ષસો (૭) ભૂત, પ્રેત, પિશાચો (૮) કિન્નરો વગેરે

ચતુર્થ સ્કધ —(૧) ત્યાં આવેલ ચારણો, યક્ષો, તથા કિન્નરોથી સ્તુતિ કરાયેલ કુબેરે ધ્રુવને કહ્યુ

(૨) દેવર્ષિ, પિતૃ, ગધર્વ, સિદ્ધ, ચારણ, પન્નગ વગેરેનો પૃથુરાજાએ સત્કાર કર્યાનુ વર્ણન છે.

પંચમ સ્કંધ : (૧) સિદ્ધ, ગંધર્વ, સાધ્ય, ચારણ મુનિઓથી સ્તવાતા ભગવાન બ્રહ્મા ગંધમાદનના શિખર પર ઊતર્યા.

(૨) સૃષ્ટિવર્ણનમાં સૂર્યથી નીચે દશ હજાર યોજન પર રાહુ, ત્યાંથી તેટલેજ દૂર સિદ્ધ, ચારણ તથા વિદ્યાધરોનાં સ્થાન છે તેથી નીચે તેટલેજ દૂર ભૂત પ્રેત પિશાચાદિના સ્થાન છે. તેનાથી નીચે તેટલેજ દૂર પૃથ્વી છે વગેરે વગેરે

ષષ્ઠ સ્કંધ : (૧) ભગવાને સ્થાપેલ ધર્મના ખરા સ્વરૂપને ઋષિઓ, દેવો, સિદ્ધો, ચારણો, મનુષ્યો, અસુરો, કોઇ જાણતા નથી

(૨) નારદ, નંદ આદિ પાર્ષદો, દેવતાઓ, સિદ્ધો, ગંધર્વો તથા ચારણોથી સ્તવાતા શ્રી વિષ્ણુનું વર્ણ છે.

(૩) રુદ્રો આદિત્યો વિશ્વેદેવાઓ, ઋભુઓ આદિ દેવોથી વીંટાએલ, સિદ્ધ ચારણ, ગંધર્વ તથા બ્રહ્મવાદી મુનિઓ, વિદ્યાધરો વગેરેથી સેવાતા ઇંદ્રનું વર્ણન છે.

(૪) વૃત્રાસૂરે ભોગળનો પ્રહાર કરવાથી ઇંદ્રના હાથમાંથી વજ્ર પડી જતાં વૃત્રાસુરનું અદ્ભૂત કર્મ જોઇને દેવતાઓ, અસુરો, ચારણો, તથા સિદ્ધોના સંઘોએ તેની પ્રશંસા કરી, અને ઇંદ્રનું સંકટ જોઇને હાહાકાર કર્યો.

(૫) મહાયોગીમુનિઓ તથા સિદ્ધચારણોથી વખાણાતા ચિત્રકેતુ વિદ્યાધરની ક્રીડાનું વર્ણન છે.

(૬) સિદ્ધો ચારણોથી સેવાએલા મુનિઓની સભામાં પાર્વતીને આલિંગીને બેઠેલા શિવનું વર્ણન છે.

સપ્તમ સ્કંધ : (૧) મહાન દૈત્ય હિરણ્યકશ્યપુએ, દેવો, અસૂરો તથા મનુષ્યોના રાજાઓ, ગંધર્વો, નાગો, સિદ્ધો, ચારણો, વિદ્યાધરો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, યક્ષો, રાક્ષસો વગેરે સર્વને જીતીને લોકપાળોનાં

સ્થાન હરી લીધા (૨) નરશાર્દૂલ (નૃસિંહ ભગવાન)ની ચોડે ફર
જુદા જુદા ઉભેના બ્રહ્મ, શંકર, ઋષિઓ, સિદ્ધો, ચારણો, વિદ્યાધરો,
નાગો, ગંધર્વો વગેરેએ સ્તુતિ કરી (૩) ચારણો બોલ્યા, હે હરે,
અમારને દૂર કરનાર આપના ચરણકમળનો અમે આશ્રય કરીએ
છીએ કારણ કે આ અસુર અત્યપુરોનાં હ યોમા ભયજનક થઇ પડયો
હતો તેથી તમે તેને મારી નાખ્યો છે

અષ્ટમ સ્કંધ (૧) સિદ્ધ, ચારણ ગંધર્વ, વિદ્યાધરો, મહાઉરગો,
કિંનરો વગેરેથી સેવાતા અનુપમ ત્રિકુટ પર્વતનુ વર્ણન છે

(૨) ગજેન્દ્રના મોક્ષ પ્રસંગે દુંદુભિઓ વાગવા લાગ્યા, ગંધર્વો
નૃત્ય કરવા લાગ્યા, ચારણ ઋષિઓ તથા સિદ્ધો પુરુષોત્તમની સ્તુતિ
ઓ કરવા લાગ્યા

(૩) સમુદ્રમથનમાથી ઉત્પન્ન થએલી લક્ષ્મી દેવો સિદ્ધો અને
ચારણો ગંધર્વો વગેરે અસુરો વગેરેમા પોતાના સ્થાન ગોધે છે

(૪) વામનના જન્મપ્રસંગોના વર્ણનમા સિદ્ધો ચારણો વિદ્યાધરા
ગંધર્વો વગેરેને ગાન કરતા વર્ણવેલ છે

(૫) બલી રાજા વામન ભગવાનના પગ ધુએ છે તે પ્રસંગે વર્ણન
છે કે આમ ત્યા ઊભેલા દેવગણો ગંધર્વો વિદ્યાધરો સિદ્ધો અને ચારણો
એ બલીરાજાના તે કર્મની તથા સરળતાની સ્તુતિ કરી અને પુષ્પની
વૃષ્ટિ કરી

પૂર્વાર્ધ-દશમ સ્કંધ – (૧) શ્રી કૃષ્ણ જન્મપ્રસંગે સિદ્ધો અને
ચારણોએ સ્તુતિ કર્યાનુ વર્ણન છે,

(૨) કૃષ્ણને બંને હસે જેને મારી નાખવા માટે પછાડયાં તે દેવી
આકારમા ઊંચી સ્થાને પ્રસંગે વર્ણન છે કે તે દેવી પૂજાના અભિમાન
લઇ આવેલા સિદ્ધો, ચારણો, કિંપો અપ્સરાઓ વગેરેથી સ્તવાતા

હતાં (૩) શ્રી કૃષ્ણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], આકાશમાંથી દેવ-ગણો, ચારણો, સિદ્ધો, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ આનંદથી [illegible] કરતા હતા તથા પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા. (૪) [illegible] તથા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, નાગો, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (૬) સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો તથા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. ઉત્તરાર્ધ—(૧) [illegible] તથા [illegible] [illegible] દેવો, મુનિઓ, સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ તથા [illegible] વિમાનોમાં બેસીને આવે છે (૭) યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં આવવા માટે સિદ્ધો, દેવો, વિદ્યાધરો વગેરે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વર્ણન છે. (૮) વસુદેવ તથા [illegible] [illegible] કર્યા પછી મુનિઓ, સિદ્ધો, ગંધર્વો, ચારણો વગેરે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકામાં [illegible].

એકાદશ સ્કંધઃ—(૧) ભગવાનના [illegible] [illegible] પુત્રો, દેવો, સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો, નાગો, મનુષ્યોના લોકોમાં તથા મુનિઓ વિદ્યાધરો તથા ચારણો વગેરે ભુવનોમાં ફરતા હોવાનું વર્ણન છે.

(૨) બધા દેવો, ઇંદ્ર, બ્રહ્મા વગેરે સિદ્ધો, વિદ્યાધરો, ગંધર્વો, ઋષિઓ યક્ષો વગેરે શ્રી કૃષ્ણના સ્વધામ પધારવા પહેલા દ્વારકામાં તેમનું દર્શન કરવા ગયાનું વર્ણન છે.

(૩) પ્રલય પછી વેદવાણી નારાયણે બ્રહ્માને, બ્રહ્માએ મનુને, મનુએ ભૃગુ આદિ સાત પ્રજાપતિઓને તથા તેમણે દેવોને, દાનવોને, સિદ્ધોને, વિદ્યાધરોને, ગંધર્વોને તથા ચારણો ઇત્યાદિને ગ્રહણ કરાવ્યાનું વર્ણન છે.

શ્રી કૃષ્ણ સ્વધામ પધારવા પ્રસંગે દેવતાઓ વગેરે સાથે ચારણો પણ ત્યાં આવેલા હોવાનું વર્ણન છે.

આ ઉપરાંત અધ્યાત્મ રામાયણ તેમજ અન્ય ઘણા પુરાણો શાસ્ત્રોમાં ચારણો સબંધી આનાજ પ્રકારના વ્યવસાયો—આકાશગમનાદિ, દેવોની સ્તુતિ કરવી, ગિરિઓ, રમણીય સ્થળો, સમુદ્ર કિનારાઓ પર, દ્વીપોમાં, સરોવર કિનારાઓ પર અને દેવ લોકોમાં વિહરવુ—તેના વર્ણવાયા છે

પરિશિષ્ટ બીજુ

ચારણોની શાખાઓ

ચારણોની ૨૩ શાખો છે (૧) નરા, (૨) ચુવા (૩) ચોરાડા (૪) અસસુગ (૫) બારી (૬) મારૂ (૭) તુબેલ (૮) વાચા (૯) ઢાકરીઆ (૧૦) ગીમણ (૧૧) નૈયા (૧૨) ગાધણીયા (૧૩) ભાચળીયા (૧૪) રોડિયા (૧૫) ટાપરીયા (૧૬) શીઆળ (૧૭) જાખલા (૧૮) મહેડુ (૧૯) રતનુ (૨૦) કુનડા (૨૧) લીના (૨૨) આમણીયા (૨૩) માદા

એ ત્રેવીશ શાખોમા કોઇ કોઈ શાખની પેટાશાખ તદ્દન થોડી છે, જ્યારે કોઇ કોઇની તો ૭૨, ૬૮, તથા ૭૦ જેટલી છે આમ ચારણોની કુલ પેટાશાખોનો આંકડો લગભગ ૬૨૫ થી ૬૩૦ સુધી છે

ચારણોની અંદર મારૂ અથવા ગુજરા, સોરઠીઆ, પરજીઆ વગેરે ભેદો ખરા નથી એ ભેદો પ્રદેશેર દેશાનુ આચાર વિચારની ભિન્નતા વગેરેને લીધે થયા છે એમજ શાખના ચારણ નારૂ, સોરઠીઆ, પરજીઆ તથા તુબેલમા મળે છે

પ્રદેશકરે ચારણ ભેદ

ઇ સ ના આશરે અથવા નવના સૈકા સુધીમા મારૂ પરજીઆ, સોરઠીઆ વગેરે ભેદો ન હતા એમ જણાય છે જોકે ગુજરાત તથા

અશિક્ષિત યાને રૂઢીવાદી વચ્ચેના ભેદો શરૂ થઇ ચૂકેલા. ત્યારબાદ સોરઠીઆ, પરજીઆ અને મારૂના ભેદો શરૂ થયાનું જણાય છે. પરંતુ એ ભેદો કયારે શરૂ થયા અને નામ કયારે જુદા પડયાં એ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે એટલું તો ચોક્કસ છે કે સોરઠીઆ ને મારૂ એ પ્રદેશને અંગેના તથા તેના આનુષંગી રીતરિવાજ, પોશાક, અને ભાષાના ભેદ છે, જ્યારે પરજીઆ એ ભેદ નથી પરંતુ જુના રીતરિવાજ, ભાષા, પોશાક વગેરેને જાળવનારને પરજીઆ એટલે જુની રીતરસમને (પરજને) જાળવનાર એવું નામ અપાયુ. જેઓ પરજીઆ કહેવાય છે તેમનું પ્રદેશભેદને અંગેનું નામ તો કાછેલા (કચ્છથી આવેલા) છે.

કાછેલા યાને પરજીઆમાંથી પ્રથમ જેઓ સોરઠ આવ્યા (કચ્છમાથી) તે પૈકી કેટલાકે સોરઠી રીતરિવાજ, સોરઠી ભાષા, સોરઠી લહેરી જીવન વગેરે અપનાવ્યાં તે સોરઠીઆ કહેવાયા. તેમની સંખ્યા બહુ અલ્પ હતી અને અલ્પ રહી.

કચ્છમાંથી તેમજ સૌરાષ્ટ્રમાથી ઘણી શાખના ' ચારણો ઇ. સ. ના ૭મા સૈકાથી તે ઈ. સ. ના બારમા સૈકા સુધીમાં રાજપુતાના તરફ અને કેટલાક સિંધ તરફ ગયાનું પણ જણાય છે. સિંધમાં જનારનો ઘણો ભાગ તુંબેલ શાખાના ચારણોનોજ હતો. જો કે તેમના સિવાય બીજી શાખા પણ ગએલી. તુંબેલોએ ત્યાં જઈ સિંધની ભાષા રીતરિવાજ તેમજ રહેણી કરણી સ્વીકાર્યા અને જાડેજાઓ સાથે સિંધમાંથી કચ્છમાં અને કાઠીઆવાડમાં આવ્યા તો પણ તે રીતરિવાજ વગેરેને છોડયા નહિ.

રાજપુતાનામાં જે ચારણો ગયા તેઓની સાથે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા જૂન કાળથી રહી ગએલા ચારણોનું સંસ્કૃતિ–મિલન થયું. રીતરિવાજ, ભાષા વગેરે બદલાઇ ગયાં અને તેઓ મારવાડ દેશના નામથી મારૂ કહેવાયા. ઈ. સ ના ૧૪૦૦ મા સૈકાની શરૂઆતથી રજપૂતા-

નાના એ મારૂ ચારણોથી કોઇ કોઇ કાઠીઆવાડ, ગુજરાત, કચ્છ, થરપારક મા વસવા આવવા લાગ્યા એ આવનારાઓની ભાષા બદલાઇ પરંતુ તેમણે ત્યાના રીતરિવાજ ન છોડ્યા

મારૂ

મારૂ ચારણો બીજા બધા કરતા વધારે સુસંસ્કૃત તેમજ વધારે રાજદરબારી છે, જો કે ચારણ જ્ઞાતિજ ભણેલ ગણેલ ઓછી છે છતા જે સ્થિતિ છે તેમા મારૂ ચારણો કેળવણીમા આગળ છે, સાધારણ જનસમાજમા પણ તેઓ માટે વધારે આદરમાન છે કચ્છ, કાઠિઆવાડ ગુજરાતના મારૂ ચારણોમા હજુ પચીસ વર્ષ પહેલા પુનર્લગ્ન ભાગ્યેજ થતુ હવે સાધારણ રીતે ક્યાક ક્યાક દૃષ્ટિએ ચડે છે રજપૂતાનામા તો અત્યારે પણ પુનર્લગ્ન ન થઇ શકે ઓછવ પડે પણ કડક હોય છે અંગ્રેજી રાજ્ય આવ્યા પછી ચારણો નવી દુનિયા સાથે ચાલી શક્યા નથી તો પણ સાધારણ રીતે બીજા ચારણો કરતા મારૂ ચારણો નવી સ્થિતિને અનુરૂપ થવામા પ્રથમ રહ્યા છે કાવ્યકવિતાઓ પણ તેમણે જ અધિક રચી છે તેમના બનાવેલા ઘણા ગ્રંથો સાહિત્યના મૂલ્યવાન રત્નો જેવા છે કચ્છ ગુજરાત તથા રાજપુતાનાના મારૂ ચારણોમા મામાની પુત્રી પરણવાની પ્રથા નથી, કાઠીઆવાડના મારૂ ચારણોમા એ પ્રથા થોડા વખત પહેલા ન હતી હમણા હમણા કોઈ કોઇક દાખલાઓ બન્યા છે મારૂ ચારણોના મુખ્ય વ્યવસાયો ખેતી, જાગીરી, રાજદરબારી કવિપણુ તથા છુટક નોકરી છે મારૂ ચારણોએ અનેક ગામગરાસો કાવ્ય શક્તિથી તેમજ રાજાઓને બીજી મદદો આપી તેના બદલામા મેળવેલ છે તેમની ભાષા ગુજરાતી, હિન્દી, મારવાડી, માળવી વગેરે છે

પરજીઆ

પરજીઆ ચારણો જૂની રૂઢીના ખાસ પૂજક છે. તેમણે હજુ સુધી પોતાના અસલ પોશાક, રીતરિવાજ તથા ભાષા બદલાવ્યાં નથી. તેઓમાં પુર્નલગ્ન થાય છે.

મામા-ફુઇનાં બાળકો પરણે છે એટલું જ નહિ પણ એ લગ્નની લજ્જત કાવ્યાંકિત બની છે. એક દિવસ પ્રવાસે જતા કચ્છપતિ લાખા ફુલાણીએ માર્ગે એક નેસડામાં એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ બેઉને સામસામાં ઊભીને મહી વલોવતાં દીઠાં. ઓળખાણ પડી કે બેઉ ચારણ વરવહુ છે, ને મામા-ફુઇનાં છે. એનો રાવ લાખાએ દુહો કહ્યો—

ખેર ડિયાં અને ખીર પિયા, આધા વીધી ઝોક;
સો માહુ સભાગીઆં, નત્યનાં વલોવણ લોક

(ખેરનું દાતણ કરનારાં, દૂધ પીનારાં, બેઉ પક્ષે સંબંધથી બંધાએલાં અને આમ રોજ સજોડે મહી વલોવતા આ માનવી કેવાં સુભાગી છે !)

ઉપરાંત પરજીઓ મરી જતાં તેની સ્ત્રી જે રૂદન કરે છે તેમાં પણ આવાં વેણ બોલે છે—

"એ....તારાં ઢાંકણીનાં ઢાંકેલ છે, મોળા માવળાના !"

"એ...આપણે માણહની માઠપ છે મોળા માવળાના !"

"એ...મોળા ભીમની ભજાંઉં વાળા રે !"

"એ...મને ચાકરીચોર કરેને જા મા રે મોળા માવળાના !"

મોળા માવળાના=મારા મોસાળના (પુત્ર)

તેઓ કંઇક અંશે ભોળા મનાય છે. ચારણ જ્ઞાતિ સાધારણ રીતે ઉદાર છે, પણ તેમાં પરજીઆ વિશેષ ઉદાર

છે તેમનો વ્યવસાય પશુપાલન તથા વેપાર છે, પરછઆ ચાર-ણોને 'વાહણ-ફેરણ ગવરીકર' એટલે કે પોઠીઆના વાહનવાળા કહ્યા છે તેઓ બળદ અને ઘોડાની સોદાગરી કરતા દુહો પણ છે

'વીજાણંદ હાથી નીપજે, પોઠીડા પનારો'

નોકરી તેઓ થોડી જ કરે છે, બીજા બધા કરતા તેઓ વધારે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય છે ખાનપાન તથા આચારવિચારમા તેઓ ઘણા સાદા છે હમણા હમણા તેઓ સારી કેળવણી લેવા લાગ્યા છે તેમનામા કવિઓ ઓછા થયા છે, છૂટક કાવ્ય કવિતા કરવી એ જેટલા પૂરતો ચારણોનો વશપરપરાગત સ્વભાવ છે તેથી આગળ વધીને તેમણે કોઈ સારા ગ્રંથો લખ્યાનુ જાણવામા આવતુ નથી

તેઓના મોટા ભાગ પાસે જાગીર નથી રાજદરબારીપણુ તેમણે બહુ જ ઓછે અંશે ભીકાયુ હરો ભાષા જૂની ચારણી બોલે છે તેઓ કચ્છમાં, કાઠિયાવાડમા, ગુજરાતમા, માળવામા, તથા જૂજ જાજ રાજપુતામા છે

પરછઆની બોલીમા આવા પ્રયોગો હજુ જીવતા છે

મુ (હુ) મુંહે (મને) મોળો (મારો), અમણો (અમારો) તુંહે (તને) તમુ (તમને) તોળો (તારો) તમણો (તમારે). ત્યાહે (તેને) યાહે (એને) યાની (એની) કમણ (કોણ) કમણે (કોણે) કમણો (કોનો) કીં (શું) કેવાનો (શાનો)

ધીા, ધયો (આવ્યો) દદી (આપી) ગ્યો (ગયો) દીના (દીધા) હૂતો (હતો) નમે (નથી)

વર્તમાન કાળનો પ્રત્યય 'છુ' નહિ પણ 'આ' જેમ કે—

જાવુ હુ=જાણુતો સાં હકે જુસ્નેનો મા

માગી. 'માણેકજી તાગે માગણીઆત થાય તો છોડું.' એવી ગ'એ શર્ત મૂકી. એ શર્તે માણેકજી છૂટયો, એ માવલજીનો યાચક ઠર્યો ને માવલજીએ એના કંઠમાં સાચા મોતીની સેર (માળા) રોપી, તે પરથી એના વંશજો મોતીસર કહેવાયા ને ચારણોના યાચક બન્યા. કાવ્ય-રચનાની સિદ્ધિ તેઓને સારી પેઠે વરી છે. આજે આ જાતિ મારવાડમાં તેમજ આંહીં અલ્પ સંખ્યામા છે.

૨. **મીર** : મુસલમાનો છે. પોતાને તાનસેનના વ શજો કહાવે છે.

૩ **ઉદિયા** : પરજીઆ ચારણના યાચકો છે. મીરો સાથે તેઓને રોટીવહેવાર નથી

૪. **ઢાઢી** : અસલ હિન્દુ . કૃષ્ણના સમયમાં નૃત્ય, રાસ વગેરે કરતા. પછી તેઓ કાઠીઓની સાથે માગણીઆત બનીને રહ્યા. પછી મુસલમાનોએ તેઓને વટલાવ્યા

૫. **રાવળ** : અસલ ચારણના પુરોહિત બ્રાહ્મણ : પણ કચ્છના રાજકવિ માવલજીની બે પુત્રીઓને પરણાવતી વેળા બન્નેને કજોડાં થતાં હોવાથી એક વેવાઈ પક્ષના ખૂટવ્યા એ પુરોહિતોએ બન્ને કન્યાઓને બદલાવી નાખી : સારી કન્યા સારા વરને અને મોળી મોળાને પરણાવી દીધી. ચારણો ખિજાયા, ગોરને મોમાં થૂંકીને વટલાવ્યા. એ વટલેલાઓને ન ચારણો રાખે કે બ્રાહ્મણો રાખે. પછી વાધા નામના ચારણે પોતાના વંશાવળીના ચોપડા એ બ્રાહ્મણોને સોંપી તેમને ચારણોના વહીવંચા બનાવ્યા. (ત્યાં સુધી ચારણો પોતે જ પોતાની કોમના વહીવંચા હતા.) પછી બ્રહ્મભાટો આ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે આ રાવળોને ધંધાભાઈઓ બનાવી અપનાવ્યા, વહીવંચા સ્થાપ્યા. અત્યારે તેઓ ચારણોનાં નામ માંડે છે, સાથે જમે છે ને ચારણોને યાચે છે.

પરિશિષ્ટ ચોથું

જાણીતા વિદ્વાન ચારણો ને તેની કૃતિઓ

૧ સંસ્કૃતમાં મહિમ્ન-સ્તોત્ર રચનાર પુષ્પદંત

૨ નાગપિંગલ રચનાર પિંગલાચાર્ય

૩ કર્પૂરમંજરી, પ્રબંધકોષ, બાલરામાયણ, પ્રચંડ-પાંડવ તથા વિદ્ધશાલભંજિકા, કાવ્યમીમાંસા વગેરે રચનાર રાજશેખર.

૪ ઈશ્વરદાસજી રોહડીઆ—૧ હરિરસ (પ્રકટ) ૨ દેવીયાણ (અપ્રકટ) ૩ છોટા હરિરસ (અપ્રકટ) ૪ બાળલીલા (અપ્રકટ) ૫ ગુણ ભાગવત હંસ (અપ્રકટ) ૬ ગરુડ પુરાણ (અપ્રકટ) ૭ ગુણ આગમ (અપ્રકટ) ૮ નિંદાસ્તુતિ (અપ્રકટ) ૯ વૈરાટ (અપ્રકટ) ૧૦ રાસ કૈલાસ (અપ્રકટ) ૧૧ સભાપર્વ (અપ્રકટ)

૫ હરદાસ મીસણ—ભૃંગી પુરાણ તથા જાલંધર પુરાણ બન્ને અપ્રકટ

૬ લાંગીદાસજી મહેડુ — મળતું કાવ્ય 'એમ શ્રી માહાત્મ્ય'

૭ ગોકળજી મહેડુ—અર્ચન તથા ચોવીશ અવતારોના ચોવીસ ગીત (અપ્રકટ)

૮ પીરદાનજી મીસણ—તેમની કવિતા જાણવામાં આવી નથી. નાગા ધોરે કોઈ પ્રમાણ આપેલ (કવિતા અપ્રકટ)

૯ રાજા લાંગા :—ગંગાલહરી (અપ્રકટ)

૧૦ જગાજી ખડીયા :—વચનિકા રાવ રતનસિંહજીની (પ્રકટ)

૧૧ હમીરજી રતનુ :—કવિતા ઘણી છે એમને કચ્છના રાવ તમાચી-જીએ પોતાના અજાચી સ્થાપ્યા, ગામ આપ્યું, જે તેમના વંશજો અત્યારે પણ ખાય છે (કવિતા અપ્રકટ)

૧૨ ગમચંદ મોડ:— છૂટક કવિતા તથા એક ગ્રંથ લખેલ છે. (અપ્રકટ)

૧૩ સાયા ઝુલા:-નાગદમણ (પ્રકટ), તથા છૂટક કવિતા પણ લખેલ છે. ગુજરાતના કવિ છે.

૧૪ દુરશાજી આઢા :—બિડદ છહુતેરી (પ્રકટ)

૧૫ આણંદ કરમાણંદ :—થોડાક દુહા મળે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ પાસેથી ગામ મળેલ છે.

૧૬ આલાજી ઝુલા :—કાવ્ય કવિતા મળતી નથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ-દેવે લીલછા ગામ આપ્યું.

૧૭ ગોપાળદાસજી સિંહઢાએચ—મહારાણા જગતસિંહજીના કવિ. સાંયાઝુલાના મરણ પછી રાવ કલ્યાણમલને સોંપાણા (કવિતા અપ્રકટ)

૧૮ માંડણ વરસડા દેગામ:— ભક્તકવિ હતા. (કવિતા અપ્રકટ)

૧૯ સ્વરૂપદાસજી દેથા:—(૧) પાંડવયશેન્દુચંદ્રિકા (પ્રકટ) (૨) હૃદય-નયનાંજન (અપ્રકટ) (૩) વૃત્તિબોધ (અપ્રકટ)

૨૦ સૂર્યમલ્લજી મીસણ:—વંશભાસ્કર નામનો મહાન કાવ્યગ્રંથ (પ્રકટ) તેમજ વીર શતસઇ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાંથી થોડોક ભાગ પ્રસિદ્ધ છે.

૨૧ ગણેશપુરીજી રોહડીયા:— વીરવિનોદ (પ્રકટ)

૨૨ શ્યામલદાનજી દધિવાડીયા :— વીરવિનોદ નામનો ગ્રંથ (પ્રકટ)

૨૩ ઉમ્મેદાનજી —ચારણકુળમીમાંસા માર્તંડ (પ્રકટ)

૨૪ કિશનસિંહજી સોદા —ચારણકુલ પ્રકાશ (પ્રકટ)

૨૫ બાંકીદાનજી આસીયા —નાના ૨૭ ગ્રંથ પ્રકટ થયેલ છે બીજા ચૌદ ગ્રંથો અપ્રકટ છે જેમાંના થોડા ગ્રંથો પ્રકટ કરવા માટે પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે એક ઐતિહાસિક વાર્તા-સંગ્રહનો ગ્રંથ તથા મહાભારત જીહ્વાનુવાદ એ બન્ને બહુ મોટા ગ્રંથો છે, આ સિવાય તેમણે બે હજાર ગીતો લખ્યા છે

૨૬ મુરારિદાનજી આસિયા —જશવંત જશોભુષણ (પ્રકટ)

૨૭ નરહરદાસજી —અવતાર ચરિત્ર (પ્રકટ)

૨૮ કરણીદાનજી —(૧) સૂરજપ્રકાશ (અપ્રકટ) તથા બિરુદ સણગાર (અપ્રકટ)

૨૯ વીર ભાણજી રતનુ —ગજરૂપક (છપાય છે)

૩૦ વિજયવિલાસના કર્તા, જેનુ નામ મળ્યુ નથી

૩૧ બ્રહ્માનંદજી —(૧) બ્રહ્મવિલાસ, સુમતિપ્રકાશ, ધર્મપ્રકાશ, વિદુર-નીતિ (પ્રકટ)

૩૨ જેસો લાગો —પ્રવીણસાગ ના મહંમર્તા (પ્રકટ)

૩૩ ફતેહકરણજી C જ્વળ —પત્રપ્રભાકર (પ્રકટ)

૩૪ ઓપાજી આઢા —છુટક કવિતા ઘણી છે (ઘણી પ્રસિદ્ધ છે)

૩૫ કૃપારામજી ખડીયા —છુટક કવિતા મળે છે (થોડીક પ્રગટ છે)

૩૬ વજમાલ મહેડુ —વીજાવિલાસ (પ્રકટ)

૩૭ દેવીદાન દેથા —દેવવિલાસ (પ્રકટ)

૩૮ લખધીરજી ખડીઆ —ખેંગાર ચરિત્ર (અપ્રકટ)

૩૯ અચળદાનજી રતનુઃ— કચ્છ, પોરબંદર, જામનગર વગેરેના ઐતિહાસિક કાવ્યગ્રંથો (અપ્રકટ)

૪૦ મેઘરાજ વીઠુ :— મેકરણ ચરિત્ર (પ્રકટ)

૪૧ માવલજી મહેડુઃ— છૂટક કવિતા ઘણી મળે છે.

૪૨ માવદાનજી રતનુઃ—યદુવંશ પ્રકાશ (પ્રકટ)

૪૩ રવાજી રતનુઃ— માળીઆનો ઇતિહાસ (અપ્રકટ) છૂટક કાવ્ય ઘણાં છે.

૪૪ કાનદાસજી મહેડુઃ— ગાયકવાડ સરકાર મલ્હાવરાવના રાજકવિ હતા.

૪૫ જસુરામજી વરસડાઃ— રાજનીતિ (પ્રકટ). છૂટક કવિતા ઘણી છે.

૪૬ રાઘુજી આસિયાઃ—છૂટક કવિતા મળે છે.

૪૭ મોડજી આસિયા :—પાબૂ પ્રકાશ (પ્રકટ)

૪૮ માવલ સાબાણીઃ—કવિતા મળતી નથી.

૪૯ કુંભોજી ઝૂલોઃ—રૂક્મિણી હરણ. છૂટક કવિતા ઘણી છે. (અપ્રકટ)

૫૦ રામનાથજી રતનુ બી. એ. એલ. એલ. બી. :— રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ.

૫૧ પૂર્ણાનંદજીઃ—છૂટક કવિતા (અપ્રકટ)

૫૨ દેવાનંદજી

૫૩ રવિરાજ સિંહઢાએચઃ—નર્મદા–લહરી (પ્રકટ)

૫૪ ઉમ્મરદાનજી—ઉમ્મર કાવ્ય (પ્રકટ)

૫૫ હમીરજી ખડીઆ—છૂટક કવિતા ઘણી છે. (અપ્રકટ)

૫૬ કેશરીસિંહજી સોદા સોન્યાણઃ—૧. પ્રતાપચરિત્ર (પ્રકટ) ૨. દુર્ગાદાસ ચરિત્ર (અપ્રકટ) ૩. રાજસિંહ ચરિત્ર (અપ્રકટ)

૫૭ દેશભક્ત કેશરીસિંહજી સૌદા (કોટા):—છૂટક કવિતા ઘણી છે.

૫૮ કિશોરસિંહજી સોદા (પતીઆના) કરણીચરિત્ર (પ્રકટ) તેમજ અન્ય કવિતા ઘણી છે

૫૯ જીનાભાઇ શામળ (મસ્ત કવિ)—નળાખ્યાન (અપ્રકટ) તથા છૂટક કવિતા ઘણી છે

૬૦ બાણીનામભાઇ (મસ્ત કવિ)—છૂટક કવિતા ઘણી છે

૬૧ પાતાભાઈ નરેલા—જસુ-વિલાસ (અપ્રકટ)

૬૨ પિંગલશીભાઇ નરેલા—પિંગલ કાવ્ય ભા ૧, ભા ૨, ભાવભૂષણ (પ્રકટ) બીજા પણ નાના બેત્રણ ગ્રંથો તથા છૂટક કવિતા ઘણી છે

૬૩ નવલદાનજી આસીયા–શિરોહીકા ઇતિહાસ (પ્રકટ)

૬૪ અક્ષયસિંહજી બારહટ–છૂટક કવિતા લખી છે

૬૫ જયમલદાનજી પાયક–નાના નાના બે ગ્રંથો

૬૬ શંકરદાનજી દેથા –લીંબડીના રાજકવિ, વ્રજભાષાના વિદ્વાન, બહુશ્રુત છે તેમની મરોડદાર અને પ્રખર રચનાશક્તિ આજ પર્યંત તો પોતાના રાજવીઓના પ્રશસ્તિ-કાવ્યોમા પ્રકટ થઇ છે, તેમણે હરિરસ વગેરેનુ સંપાદન કર્યું છે

૬૭ હરણભાઈ મધુભાઈ મહેડુ વળાના રાજકવિ, પોતે બહુશ્રુત હોવા ઉપરાત એમની પાસે થોકડાબંધ પ્રાચીન હસ્તપ્રતો છે

૬૮ દુલાભાઇ કાગ એમણે પોતાના કંઠ, કહેણી, તેમજ રચના શક્તિથી થોડા જ કાળમા ઘણી નામના મેળવી છે ગાયોની સેવા કરતા કરતા આ તદ્દન ગ્રામીણ યુવાને એક આધુની પાથી વિદ્યા મળી છે સ્મરણશક્તિ ઘણી તેજ, છંદરચના પર મજબૂત કાબૂ, અને તેમા પાછું ચારણી સાહિત્ય ઉપરાત લોકવાણીમા ન્હવરાવેલ માનસ, નવયુગની ભાવનાને સફળતાપૂર્વક પકડી છે

૬૯ ભીમજી વીઠૂ—કરણીજીકા ચરિત્ર (અપ્રકટ)

૭૦ ચાવંડદાનજી વીઠૂ—કરણીજીકા ચારિત્ર

૭૧ દયાલદાસજી સિંહઢાએચ. ૧. કરણીજીકા ચરિત્ર (અપ્રકટ)
 ૨. આર્યાવર્તોપાખ્યાન (અપ્રકટ)

૭૨ આશાજી રોહડીયા—છૂટક કવિતા મળે છે

૭૩ કેશવદાસજી ગાડણ—છૂટક કવિતા મળે છે જેમણે વિવેકવાર્તા નામક પુસ્તક લખેલ છે જે અપ્રકટ છે.

આ ટીપ મને પુરી પાડનાર શ્રી પીંગળશી પરબતસાંઇ પાયક છે. આમાં ઘણા નામો રહી જતાં હશે દા. ત. જુના કાળનું ભોજાસાઇ લાદીતનું નામ લેવાય છે. ઉપરાંત આ પ્રત્યેકનાં ઠામ ઠેકાણાં નથી આપી શકાયાં તે માટે દિલગીર છું. વળી ચારણી વાણીના ચારણેતર કવિઓ—ચંદ બિરદાઇ, નવાબ ખાનખાનાન, બીકાનેર—કુંવર પૃથ્વીરાજજી, રાજકોટ—ઠાકોર મહેરામણજી, જૈન ગોર જીવણવિજય અને અત્યારનાઓમાં ઠોરણાવાસી ભૂદરજી જોશી (જેમણે ચારણો પણ મોમાં આંગળી નાખી જાય તેવું ગાથી—સાહિત્ય રચ્યું છે) તેના ઘણા રહી જાય છે.

—લેખક

'ચારણી સાહિત્ય'ની સૂચીઓ

અભ્યાસીને સગવડ રહે તે ખાતર વિષયવાર ૭ સૂચીઓ આપી છે
૧ વ્યક્તિવિશેષ ૨ કાવ્યો અને કિસ્સા ૩ પ્રાદેશિક નામો ૪ ઈતર વિષયો ૫ ચારણી શબ્દો ૬ અંગ્રેજી ઉલ્લેખો

વ્યક્તિવિશેષ

અ

ક

ખ

ગ

ઘ

ચ

૨ ..ાવ્યો અને કિસ્સા

૩ : પ્રાદેશિક નામો

ગ

ચ

જ

ત

થ

દ

ધ

ન

પ

બ

ભ

મ

૪. ઇતર વિષયો

૫ ચારણી શબ્દો

૬ : અંગ્રેજી ઉલ્લેખો

શુદ્ધિપત્રક

પા ૨૭ પરનો 'ધર જાતી જાણ અબર' એ દુહો પોતાને માટે જાડાભાઈ ચારણે નહિ પણ ખાનખાનાન નવાબે ચારણોની પ્રશસ્તિ રૂપે જાડાભાઈને સંબોધ્યો હતો.

ઉપરાંત 'અનિષ્ટ'નું 'અનિષ્ઠ' 'વિશિષ્ટ'નું 'વિશિષ્ઠ' 'સામાજિક'નું 'સામાજક' 'ઉભય'નું 'ઊભય' 'આગીણ'નું 'આમિણ' એવા જોડણીના ગંભીર દૂષણો પેસી ગયા છે તે સુધારવા વાચકોને વિનંતિ છે.

પા	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૭	અણઉંન	અણુઉલી
૩૫	૬	mymph	nymph
[illegible]૩	૧૦	સુપ્રસિદ્ધ મૂળ	જે સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે તેના મૂળ
૬૩	૧૬	મોમાથી	રાસોમાંથી
૩૭	૧૭	ગયા	ગઈ
૪૮	૧	[illegible]	પદ્ય
૫૧	૧૦	પ્રવાશ	પ્રવેશ
૫૩	૧૫	૧૮૫૮	૧૮૫૪
૫૪	૧૧	આર ભાવે	આત્મભાવે

૬૭	૧૪	વધુ યોગ્ય તો	ભૂલથી
૭૩	૧૬-૧૯	બરદાળીએ	બરદાળીય
૭૪	૩	,,	,,
૮૬	૧૩	વચર	વગર
૮૭	૨૩	વર્ણું	વર્ણુંથી
,,	,,	અનુસ્વાર	અનુસ્વારથી
૯૭	૧૪	penegyrist	panegyrist
૯૮	૧૪	ક્રોઈ	કોઇ
૧૧૦	૧૧	ધ્વઃન્યાત્મક	ધ્વન્યાત્મક
૧૧૨	૧૨	આઇ	આધી
૧૨૨	૯	મોટી	મોરી
૧૨૩	૧૫	સૂચના	સૂરના
૧૨૮	૭	પોતાચી	પોતાની
૧૩૧	૨૧	કૂવામાં	કૂઆમાં
૧૩૩	૨૩	ભોજાથું	ભોજાયું

અવતરણોની નીચે લખેલી સંજ્ઞા આ પ્રમાણે સમજવાની છે
સૌ. ની ર. = સૌરાષ્ટ્રની રસધાર